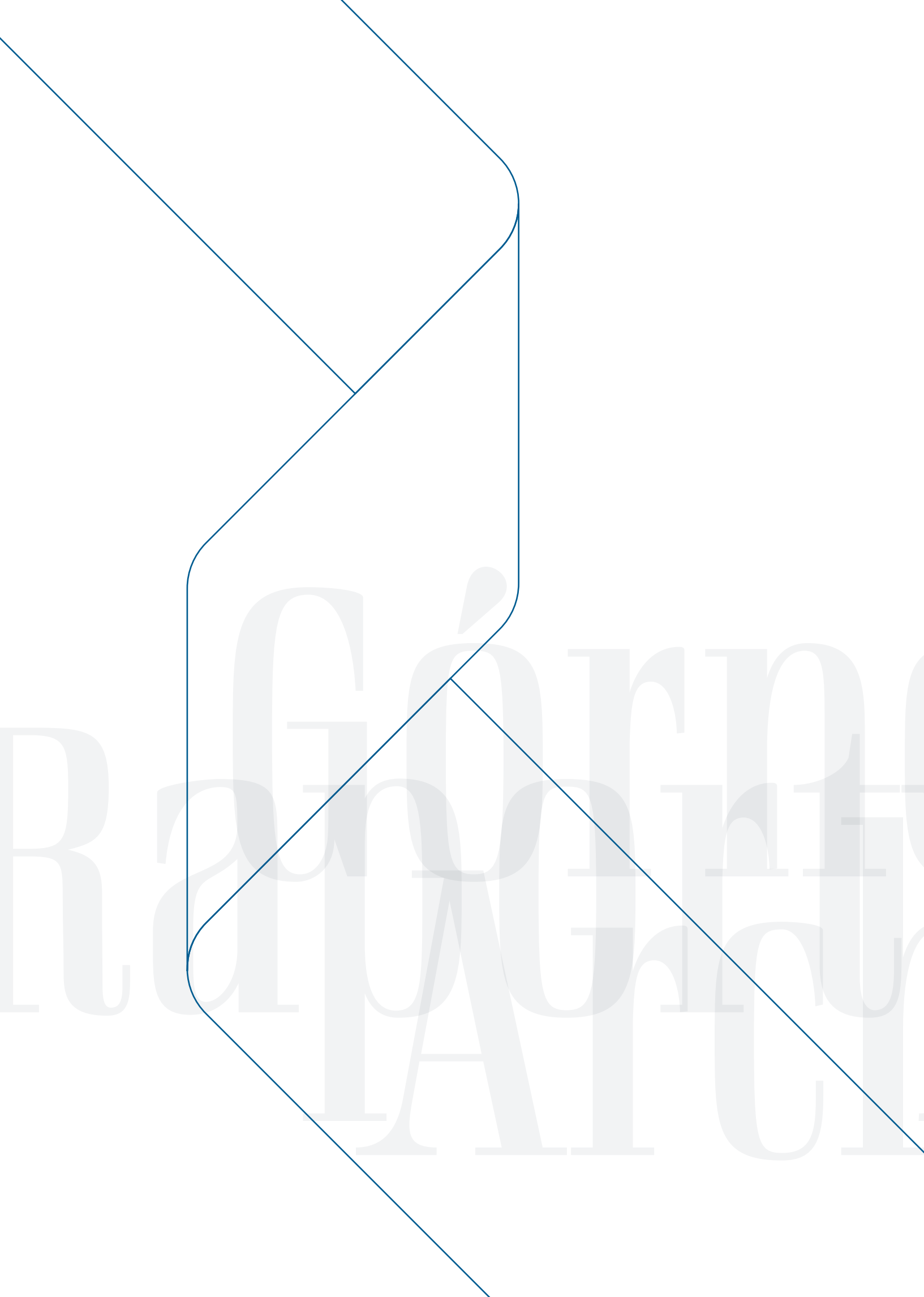


Tom 1 / 2020

# Górnośląskie Raporty Archeologiczne



Górnośląskie  
Raporty  
Archeologiczne



# Górnośląskie Raporty Archeologiczne

Tom 1

Bytom-Katowice, 2020

**Komitet redakcyjny:**

Mirosław Furmanek, Małgorzata Kurgan-Przybylska, Monika Michnik,  
Jacek Soida, Radosław Zdaniewicz

**Recenzenci:**

dr. hab. Anna Marciniak Kajzer  
dr. hab. Janusz Pietrzak  
dr. hab. Radosław Janiak  
dr. hab. Jerzy Sikora

**Wydawcy:**

Oddział Górnośląski Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich  
Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Katowicach



**Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków  
w Katowicach**

**Prawa autorskie:**

© Oddział Górnośląski Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich  
© Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Katowicach  
© Autorzy tekstów i rycin

**Korekta językowa:**

Joanna Jenczewska-Pajka, Monika Michnik

**Tłumaczenia abstraktów:**

Anna Kinecka

**Opracowanie graficzne, skład, projekt okładki:**

Dariusz Bieniek

**Druk i oprawa:**

Drukarnia Totem – Inowrocław

ISSN: 2719-9266

Nakład 300 egz.

9

Od redakcji

## Sprawozdania

13

Bożena Chorąży, Bogusław Chorąży

**Badania wykopaliskowe na terenie dziedzińca południowego Zamku Książąt  
Sułkowskich w Bielsku-Białej w 2017 roku**

25

Bożena Chorąży, Bogusław Chorąży

**Wyniki nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w kamienicy Wzgórze 14  
w Bielsku-Białej w 2018 roku**

33

Iwona Młodkowska-Przepiórowska

**Wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 2015–2016 na Górze  
3 Maja w Mstowie**

39

Iwona Młodkowska-Przepiórowska

**Przyczynek do badań odkrytego w 2015 roku kościoła pw. św. Barbary na Starym  
Mieście w Częstochowie**

47

Wojciech A. Łonak

**Badania archeologiczne w rejonie Kaplicy Katechetycznej w Kluczborku**

55

Dariusz Goiński, Agata Sady-Bugajska, Magdalena Sudół-Procyk

**Badania archeologiczne oraz archeobotaniczne na terenie  
późnośredniowiecznego grodziska stożkowatego w Rudzie Śląskiej Kochłowicach**

61

Błażej Targaczewski

**Odkrycie pozostałości Bramy Odrzańskiej w Koźlu (Kędzierzyn-Koźle) w rejonie ulicy Anny**

69

Romuald Turakiewicz

**Badania archeologiczne reliktyw fortifikacji miejskich Raciborza**

79

Radosław Zdaniewicz

**Badania archeologiczne późnośredniowiecznego grodziska typu *motte* w Pniowie  
pow. gliwicki w 2016 roku**

87

Radosław Zdaniewicz

**Badania archeologiczne przy „starym” kościele pw. św. Bartłomieja w Gliwicach  
w latach 2016–2017**

95

Wojciech A. Łonak

**Nowożytny pochówek z Komorna na Opolszczyźnie**

## Artykuły problemowe i opracowania

101

Dawid Sych

**Ślady produkcji i użytkowania na narzędziach i militariach brązowych z Górnego Śląska**

111

Martyna Niemczyk

**Problematyka opracowań zniszczonych cmentarzysk na przykładzie stanowiska 1 w Wilkowickach, pow. gliwicki z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza**

119

Radosław Liwoch

**Przewlecзка w typie karolińskim i ceramika ze Złotego Potoku. Przyczynek do badań nad średniowieczem Wyżyny Częstochowskiej**

127

Lidia Kamyszek, Aleksandra Pankiewicz, Leszek Żygadło

**Osada z okresu wczesnego średniowiecza na stanowisku Nieboczowy (st. 3), gm. Lubomia, pow. wodzisławski**

145

Radosław Zdaniewicz

**Późnośredniowieczny antropomorficzny element pasa z Rachowic, woj. śląskie**

## Badania nieinwazyjne

151

Paweł Lewicki, Piotr Wroniecki, Radosław Zdaniewicz

**Próba weryfikacji domniemanych reliktyw dworu na kopcu w Proboszczowicach, woj. śląskie**

155

Monika Michnik, Marcin Przybyła, Radosław Zdaniewicz

**Badania nieinwazyjne na stanowisku 2 w Kamieńcu, pow. tarnogórski**

## Kronika

163

Beata Badura

**Obchody 20. rocznicy śmierci profesora Jerzego Szydłowskiego**

167

Michnik Michnik

**„Goci. Barbarzyńscy zdobywcy Europy” ekspozycja czasowa w Muzeum w Gliwicach**

169

Agata Sady-Bugajska

**„Zaczęło się od ziarna... Historia roślin uprawnych”. O roślinach w Muzeum Śląskim**

173

Monika Michnik

**Publikacja „Odrzuceni przez społeczeństwo. Cmentarz z końca XV/ 1. połowy XVI wieku odkryty przy ul. Dworcowej w Gliwicach” autorstwa J. Pierzaka, Ł. Obtulowicza, H. Głaba i J. Wróbla**

175

Afilacje







Szanowni Państwo,

oddajemy w Państwa ręce pierwszy tom Górnośląskich Raportów Archeologicznych. Idea tego wydawnictwa zrodziła się wśród wywodzących się z różnych instytucji członków Górnośląskiego Oddziału Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich. Od początku wsparcia udzielił jej również Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Katowicach. Pomimo tego, że jest to nowy tytuł to naszym zamiarem była kontynuacja wieloletniej i chlubnej tradycji upowszechniania poprzez publikacje wyników badań archeologicznych realizowanych na terenie Górnego Śląska i terenów przyległych. Chcielibyśmy aby Raporty stały się następcą redagowanych przez Eugeniusza Tomczaka i systematycznie do niedawna wydawanych „Badań archeologicznych na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych”.

Rozumiejąc przyswiewcającą naszym poprzednikom potrzebę istnienia seryjnej publikacji prezentującej w formie sprawozdań w miarę pełny obraz realizowanych w kolejnych lat badań archeologicznych zdajemy sobie sprawę, że staje się to obecnie niemożliwe. Stąd oprócz prezentacji aktualnych wyników zapraszamy również do przedstawiania starszych, dotychczas nigdy nie publikowanych wyników prac wykopaliskowych czy też materiałów zabytkowych, które z różnych względów nigdy nie wyszły poza ramy sprawozdań składanych w archiwach konserwatorskich i muzealnych. Wierzymy, że materiały te gromadzone w niejednokrotnie trudno dostępnych przeciętnemu odbiorcy miejscach – w wielu przypadkach zasługują na upublicznienie. Zdajemy sobie sprawę, że wiele starszych odkryć wymaga nowego spojrzenia czy reinterpretacji. Szczególnie w kontekście ciągle zmieniających się możliwości nowych metod i osiągnięć różnych dziedzin nauk tworzących podstawy współczesnej, interdyscyplinarnej archeologii.

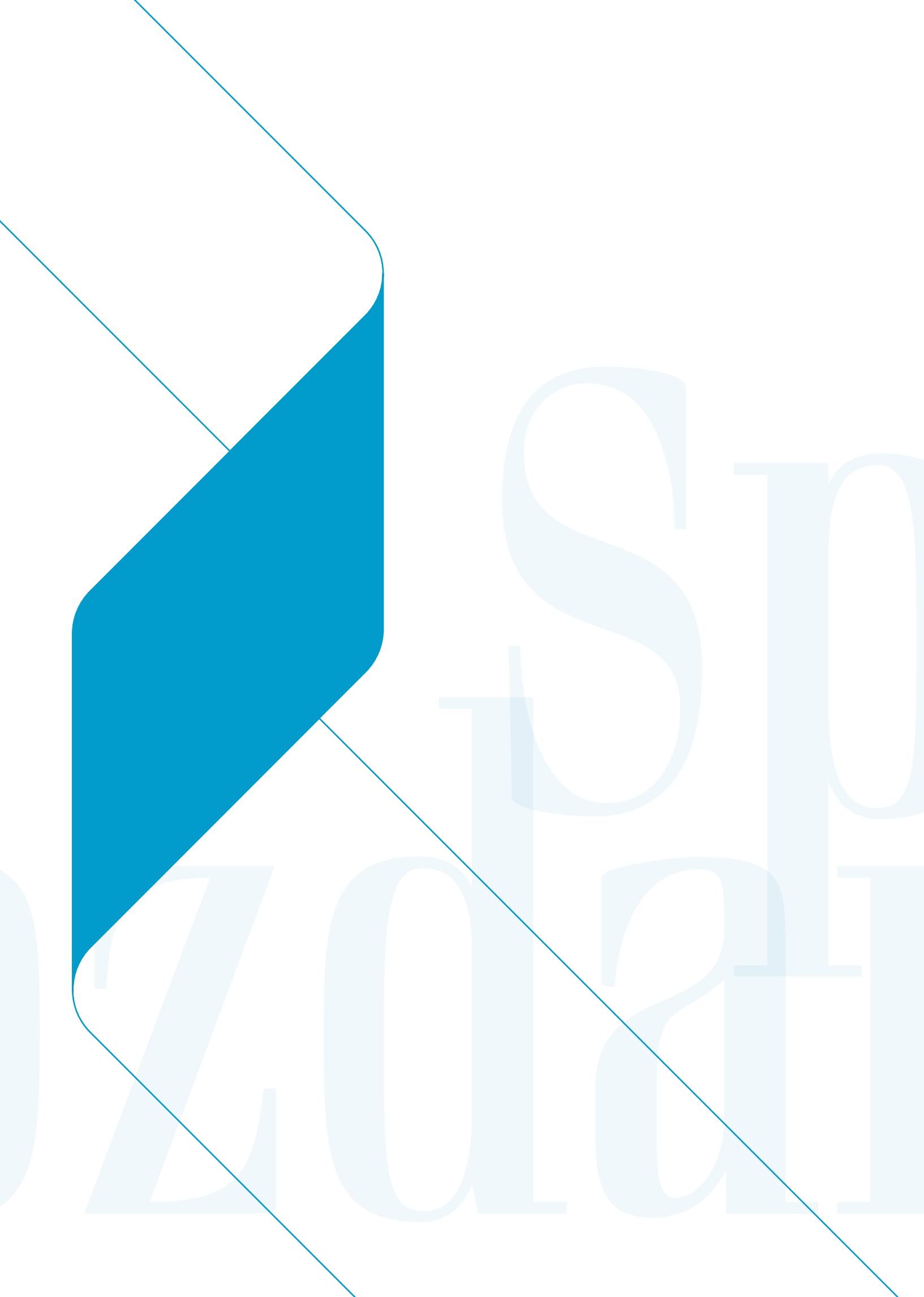
Przede wszystkim chcemy być nadal otwarci na publikacje sprawozdawcze zdając sobie sprawę, że z racji zmian profilu wielu czasopism archeologicznych poważnie kurczy się miejsce dla tego rodzaju opracowań. Równocześnie jednak w Górnośląskich Raportach Archeologicznych pragniemy rozszerzyć tę wcześniejszą tradycję. Otwieramy również nasze wydawnictwo dla artykułów o charakterze problemowym, dotyczących

różnorodnej tematyki od szeroko pojętych badań nad krajobrazem kulturowym terenów znajdujących się w granicach obecnego województwa śląskiego, po wieloaspektowe, analizy zabytków archeologicznych.

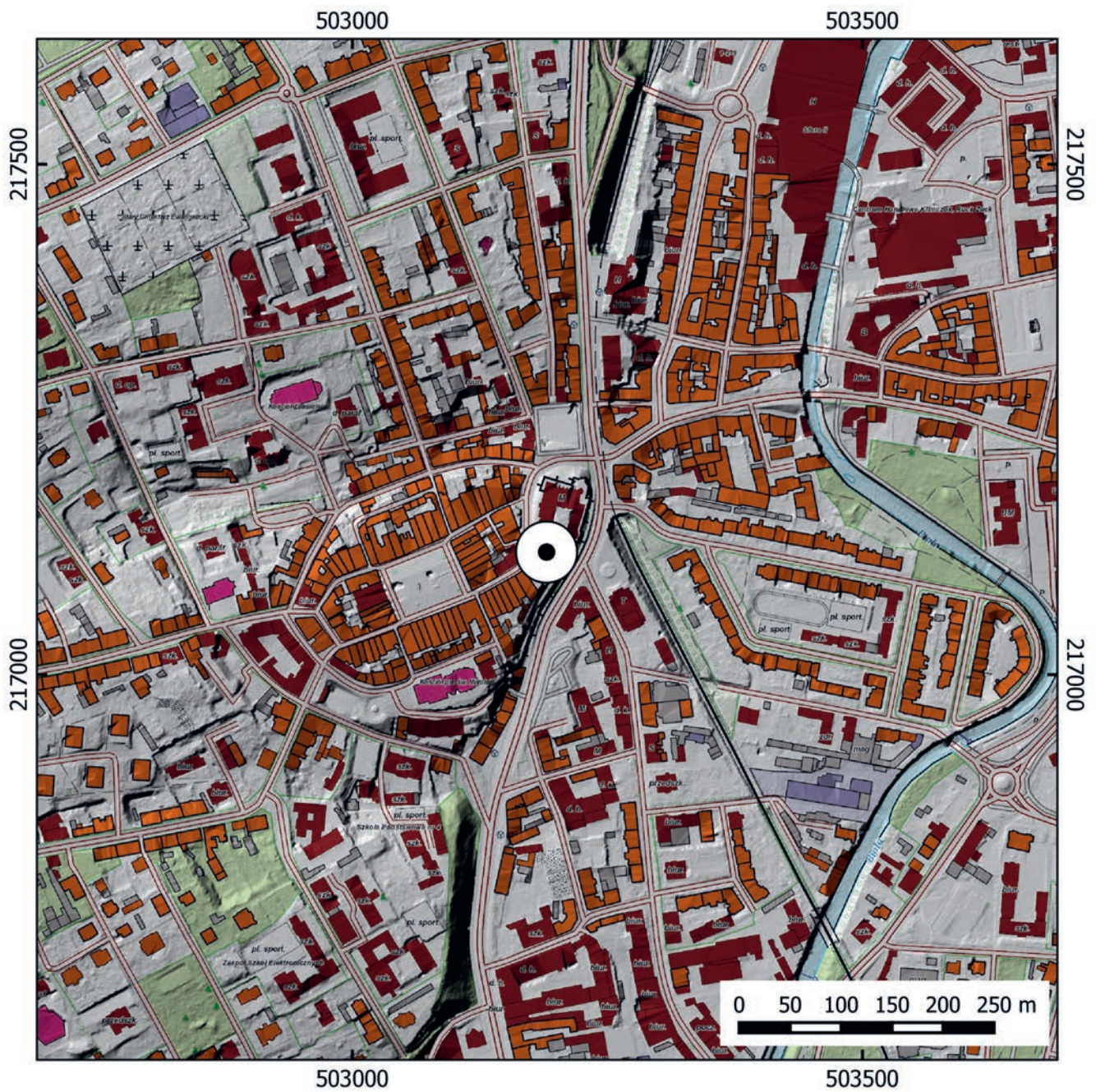
W ostatnich latach obserwowany jest również stały napływ do Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach przedmiotów pochodzących z legalnych poszukiwań prowadzonych przez różnego rodzaju zorganizowane grupy eksploracyjne czy też indywidualne osoby. Artefakty te choć niejednokrotnie wyrwane z ich pierwotnego kontekstu posiadają pewną wartość naukową oraz kulturową i również zasługują na szerszą prezentację.

Tworząc GRA chcielibyśmy aby stały się one kroniką bogatej działalności prowadzonej przez instytucje, firmy i pojedynczych archeologów działających na Górnym Śląsku. Liczymy więc, że znajdą tu również swoje miejsce informacje o różnorodnych wydarzeniach, zarówno o ekspozycjach muzealnych czy konferencjach naukowych, ale także różnorodnych projektach edukacyjnych i innych formach upowszechniania wiedzy o przeszłości, które prowadzono w województwie śląskim. Wierzymy, że taki zapis kronikarski utrwali dla przyszłych pokoleń świadectwo różnorodności przedsięwzięć związanych z archeologią, z organizacją badań, ich przebiegiem, analizą uzyskanych danych oraz upowszechnianiem ich efektów.

Kończąc, pragniemy wyrazić nadzieję, że nasze wydawnictwo pozwoli wszystkim Państwu bliżej poznać efekty pracy badaczy, na co dzień odkrywających historię ludzi żyjących na terenie Górnego Śląska w bliższej i dalszej przeszłości, bogactwo ich kultury, finezję rękodzieła, czy stosunek do otaczającej przyrody. Niech wyniki tych badań będą swego rodzaju lekcją dla nas ludzi antropocenu, żyjących w czasach pandemii, rozkładu więzi społecznych, destrukcji kultury i zaniku rzemiosła. Pamiętajmy, cytując Platona „Wiedza jest drugim słońcem dla ludzi”!



# Pracownia



Ryc. 1.  
 Bielsko-Biala, st. 31.  
 Zamek Księżąt Sułkowskich.  
 Lokalizacja stanowiska.  
 Oprac. M. Furmanek

# Badania wykopaliskowe na terenie dziedzińca południowego Zamku Książąt Sułkowskich w Bielsku-Białej w 2017 roku

## Abstrakt

W okresie lipiec–wrzesień 2017 roku przeprowadzono badania wykopaliskowe w obrębie dziedzińca południowego Zamku Książąt Sułkowskich w Bielsku-Białej. Wyniki prac miały rozstrzygnąć o obecności i charakterze relikwów kulturowych usytuowanych na południowym i północnym przedpolu zamku, znanych z kwerendy archiwalnej oraz wcześniejszych prac badawczych. Sytuacja stratygraficzna zaobserwowana w wykopach jest związana przede wszystkim z obecnością średniowiecznego systemu fortyfikacyjnego (fosy i muru obronnego), oddzielającego zamek od miasta, a następnie jego nowożytną modernizacją. Z tą ostatnią fazą związana była budowa obiektu interpretowanego jako kordegarda. Jego powstanie przypada na 2. połowę XVII lub początki XVIII wieku. W XVIII wieku, najprawdopodobniej po pożarze zamku w 1753 roku, doszło do rozbudowy obiektu dawnej kordegardy w kierunku wschodnim. Niewykluczone, że było to związane z utratą funkcji militarnej tej budowli i zaadaptowaniem jej na cele mieszkalne. W 1813 roku wzniesiono na południe od kaplicy teatr i stajnie książęce. Po pożarze w 1836 roku zabudowa dziedzińca południowego, z wyjątkiem kaplicy, została wyburzona. W trakcie przeprowadzonych badań pozyskano bardzo liczne fragmenty naczyń glinianych, kafli oraz pojedyncze przedmioty szklane i metalowe, w tym monety. Najstarsze chronologicznie materiały dowodzą, iż osadnictwo w rejonie wzgórza miejskiego i zamkowego sięga XIII wieku.

W miesiącach lipiec–wrzesień 2017 roku przeprowadzono badania wykopaliskowe w obrębie dziedzińca południowego Zamku Książąt Sułkowskich w Bielsku-Białej (ryc. 1). Zrealizowali je pracownicy Działu Archeologii Muzeum Historycznego w Bielsku-Białej: dr Bogusław Chorąży i mgr Bożena Chorąży. Prace sfinansowane zostały przez Urząd Marszałkowski w Katowicach (dotacja celowa dla Muzeum Historycznego w Bielsku-Białej).

Wyniki przeprowadzonych badań miały rozstrzygnąć o charakterze relikwów kulturowych usytuowanych na południowym i północnym przedpolu zamku, znanych z kwerendy archiwalnej (mapa katastralna z 1836 roku<sup>1</sup> (ryc. 2), opis asekuracyjny zamku z 1829 roku<sup>2</sup> oraz z wcześniejszych prac badawczych.

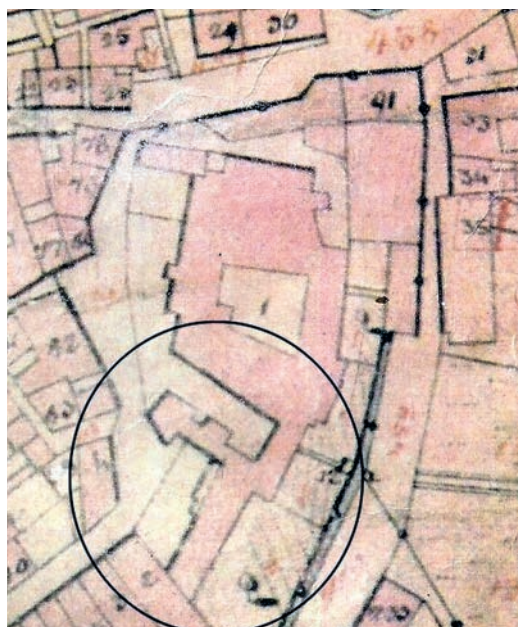
## SŁOWA KLUCZOWE

- Zamek Książąt Sułkowskich
- dziedziniec południowy
- mur obronny zamku
- fosa
- kordegarda
- średniowiecze i okres nowożytny
- Bielsko-Biała

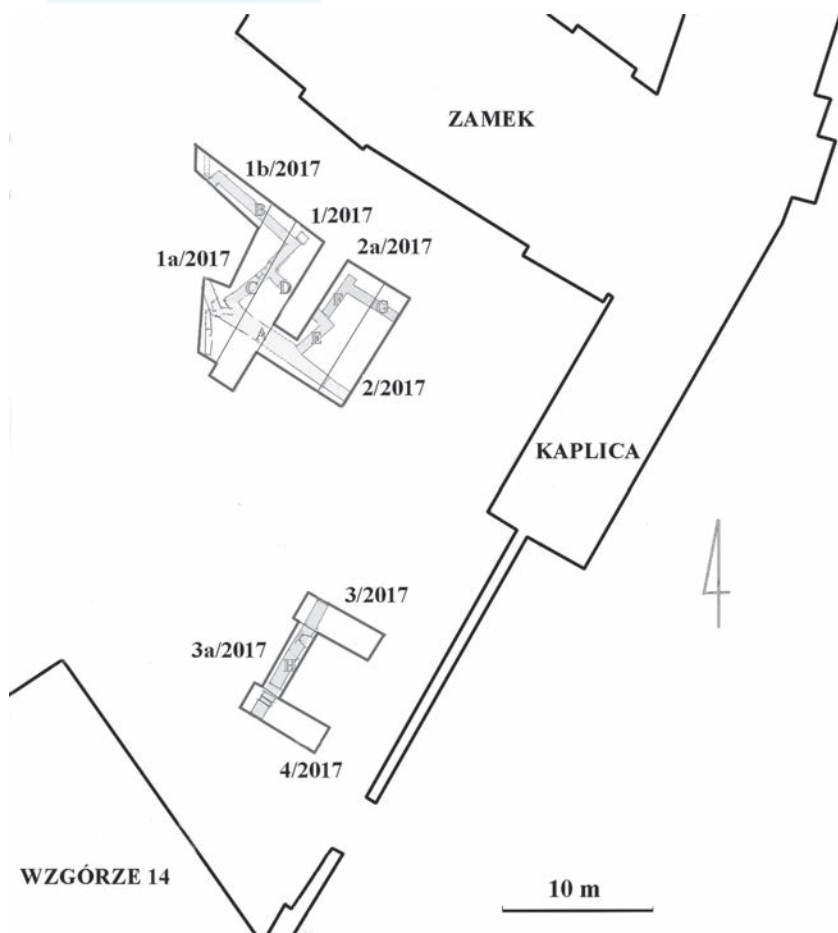
1 Wydział Geodezji i Kartografii Urzędu Miejskiego w Bielsku-Białej, Mapa katastralna Bielska z 1836 r. (*Stadt Bieltz sammt den Enclaven Obere und Niedere Vorstadt in Schlesien Teschener Kreis, 1836 aufgenommen und aufgezichnet durch Franz Steiner, Geometer*).

2 APKBB, AKS, teczka „Sprawy Budowlane“ [bez numeru inwentarzowego], *Beschreibung der von dem Bieltzer Fürstlichen Dominio zu versicherenden Wohn- und Wirtschaftsgebäuden, auf dem im Herzogthum Teschen, k.k. Schlesien, gelegenen Fürstenthum Bieltz* [Opis budynków mieszkalnych i gospodarczych, ubezpieczonych przez Bielskie Dominium Książęce w Księstwie Bielskim, w Księstwie Cieszyńskim, na c.k. Śląsku leżącym] z 1829 r. Opis ten wzmiankuje jedynie o „dwóch małych domkach przed wjazdem” nie precyzując ich funkcji.

Ryc. 2.  
Zabudowa dziedzińca południowego Zamku Książąt Sułkowskich na mapie z 1836 roku, archiwum Wydziału Geodezji i Kartografii Urzędu Miejskiego w Bielsku-Białej



Ryc. 3.  
Bielsko-Biała, st. 31. Zamek Książąt Sułkowskich, dziedzińiec południowy. Lokalizacja wykopów archeologicznych w 2017 roku. Oprac. B. Chorąży



## Historia badań prowadzonych w obrębie południowego dziedzińca zamku

Pierwszych obserwacji archeologiczno-architektonicznych w obrębie szeroko pojętego dziedzińca południowego dokonał Kazimierz Buszydlik w 1974 roku (1974a, s. 50–51, szkic nr 8; 1974b, fot. 24–26). Miały one charakter nadzórów nad pracami związanymi z wyburzeniami tzw. podzamcza. W toku tych prac odsłonięto fundament kamiennego muru obronnego miasta. Przebiegał on w rejonie załomu skarpy miejskiej, pomiędzy kaplicą a kamienicą Wzgórze 14. Mur ten był datowany przez K. Buszydlika na XVI wiek. Maria Bicz-Suknarowska – autorka badań architektonicznych zamku w latach 80. – przesunęła jego budowę na I. połowę XIV wieku (Bicz-Suknarowska, Komorowski, 1993, s. 95–97, ryc. 2).

Kolejne badania w obrębie dziedzińca południowego przeprowadziła Krystyna Kruczek z ramienia Pracowni Konserwacji Zabytków, Oddziału w Krakowie w 1982 roku (Kruczek, 1984). Prace te miały charakter nadzoru nad realizacją sondży geologicznych w różnych punktach zamku. W obrębie dziedzińca południowego badania przeprowadzono w rejonie kaplicy zamkowej (wykop 13/82 i 14/82) oraz w rejonie bezpośredniego przedpola sieni skrzydła południowego zamku (rów 2/82). Najcenniejszych obserwacji dostarczył rów sondażowy 2/82. Doprowadził on do odkrycia fosy i muru obronnego, przebiegającego równolegle do południowego skrzydła zamku. W odległości ok. 5 m od elewacji skrzydła zarejestrowano negatyw, najprawdopodobniej słupa podwalinowego mostu przejazdowego (zwodzonego?) przez fosę. Odkryta fosa miała około 12 m szerokości. Jej powstanie K. Kruczek datowała na okres XV–XVI wieku, likwidację zaś na XVIII wiek, wiążąc ten fakt z pożarem zamku w 1752 roku. W badaniach pominięto całkowicie problem zabudowy architektonicznej dziedzińca, widocznej na mapie z 1836 roku – tzw. dwóch małych domków przy wjeździe oraz stajni książęcych i teatru, zbudowanych ok. 1813 roku (Madej, 2018, s. 347).

W podsumowaniu wieloletnich badań architektonicznych bielskiego zamku opracowanego przez Marię Bicz-Suknarowską i Waldemara Komorowskiego odkryte przez K. Kruczek relikty fosy oraz muru obronnego uznano za elementy XV-wiecznej rozbudowy zamku (Bicz-Suknarowska, Komorowski, 1993, s. 102–103, ryc. 4), a budowle zaznaczone na mapie z 1836 roku za obiekty gospodarcze (Bicz-Suknarowska, Komorowski, 1986, s. 53; 1993, s. 133).

## Zakres prac prowadzonych w 2017 roku

W trakcie badań wykopaliskowych zrealizowano 4 wykopy sondażowe (ryc. 3–4). Wyniki badań przeprowadzonych w tak zaprojektowanej przestrzeni miały rozstrzygnąć o obecności



i charakterze relikwów kulturowych usytuowanych na południowym i północnym przedpolu zamku, znanych z kwerendy archiwalnej (mapa katastralna z 1836 roku, opis asekuracyjny zamku z 1829 roku) bądź wcześniejszych prac badawczych.

Wykopy badawcze miały stosunkowo małe rozmiary. Ich wymiar i lokalizacja podyktowane były optymalną szansą rozpoznania relikwów obiektów architektonicznych oraz układów stratygraficznych. Pierwszy z wykopów 1/2017 o wymiarach 12×2 m, następnie rozszerzony o odcinek 1a/2017 o wymiarach 10×2 m i 6×1,6 m (1b/2017) na południowo-zachodnim przedpolu zamku. Drugi z wykopów 2/2017 o wymiarach 9×2 m, następnie poszerzony o odcinek 2a/2017 o wymiarach 7,2×4 m zlokalizowany był bezpośrednio przed wjazdem do skrzydła południowego. Rozmieszczenie i usytuowanie obydwu wykopów miało na celu rozpoznanie relikwów i ustalenie relacji stratygraficznych obiektów zaznaczonych przed wjazdem do zamku na planie z 1836 roku.

Wykopy 3/2017 i 4/2017, obydwa o wymiarach 6×2 m, miały na celu zweryfikowanie lokalizacji teatru książęcego oraz stajni – obiektów znanych z kwerendy historycznej – usytuowanych w linii zabudowy kaplicy, na południe od niej. W celu ujawnienia domniemanej granicy pomiędzy

obiektem teatralnym a stajniami, wykopy te zostały połączone wąskim odcinkiem o długości 6 m i szerokości 2 m (wykop 3a/2017).

#### Sytuacja stratygraficzna

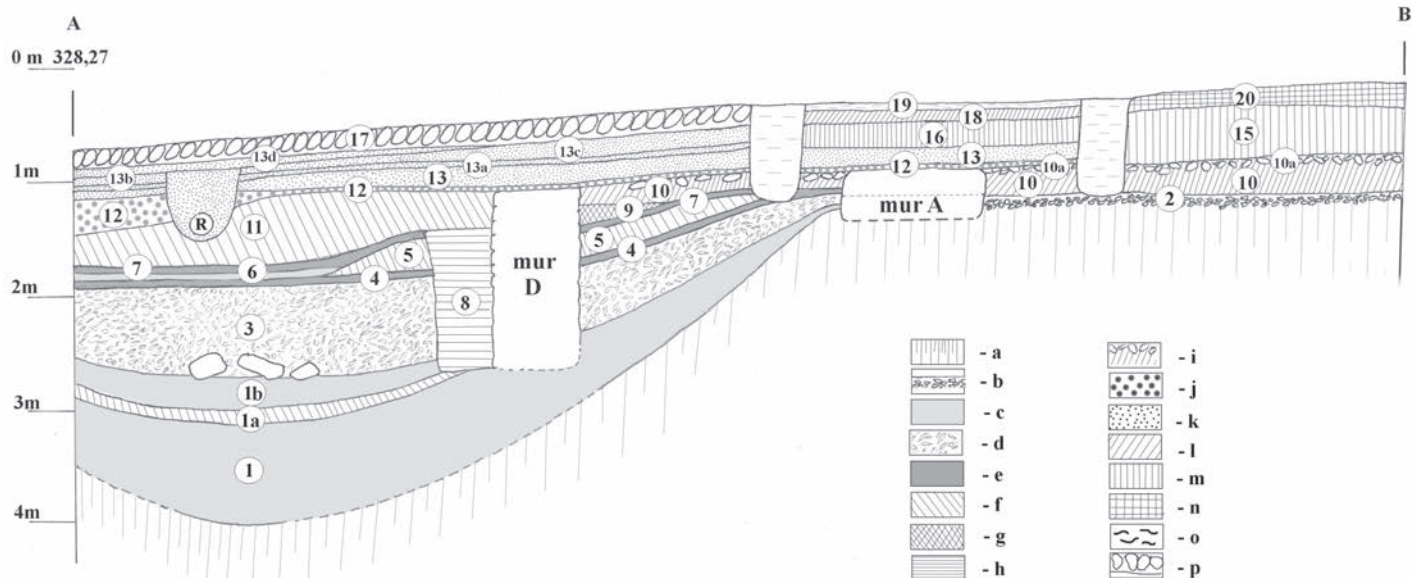
Najbardziej reprezentatywnych obserwacji stratygraficznych dla obszaru południowego przedpola zamku dostarczyły wykopy 1/2017 (ryc. 5) i 2/2017.

Sytuacja stratygraficzna w tych wykopach jest związana przede wszystkim z obecnością dawnej średniowiecznej linii fortyfikacyjnej (fosi i muru obronnego), oddzielającej zamek od miasta, a następnie nowożytną modernizacją w oparciu o nowe obiekty architektoniczne. Stropową partię układów stratygraficznych w tych wykopach stanowią poziomy użytkowe powstałe po całkowitej likwidacji zabudowy i związane z użytkowaniem tej przestrzeni jako zewnętrznego dziedzińca rezydencji magnackiej.

Spągową partię zarejestrowanego układu nawarstwień stanowią warstwy namuliskowe fosi. Powstanie fosi, zgodnie z ustaleniami K. Kruczek przypada na okres późnego średniowiecza. Świadczy o tym materiał zabytkowy, zalegający w warstwie namuliskowej. Stanowią go przede wszystkim fragmenty naczyń glinianych

Ryc. 4.  
Bielsko-Biała, st. 31.  
Zamek Księżąt Sułkowskich, dziedzińiec południowy. Widok z drona odkrytych relikwów przed skrzydłem południowym zamku. Fot. J. Zolich





Ryc. 5.  
Bielsko-Biała, st. 31.  
Zamek Książąt  
Sułkowskich, dziedzińiec południowy.  
Wykop po 1/2017.  
Profil AB (wschodni).  
Oprac. B. Chorąży

Legenda:

**a** – cielec gliniasty; **b** – bruk z małych otoczków kamiennych z warstwą zdeptania; **c** – brunatna ilasta glina – namulisko fosy; **d** – nasyp tłucznia kamiennego; **e** – ciemnobrunatna glina z węgielkami drzewnymi; **f** – przemieszana jasnobrunatna glina z kamieniami; **g** – zaprawa wapienna; **h** – szarobrunatna glina przemieszana z kamieniami; **i** – żółta glina z kamieniami w stropie; **j** – miał ceglany ze żwirzem; **k** – drobny żwir; **l** – przemieszana żółta glina z fragmentami cegieł; **m** – nasyp gliny humusowej; **n** – przemieszany humus z żółtą gliną; **o** – beton; **p** – bruk z otoczków kamiennych na podsypce piaszczysto-żwirzastej; **1–19** – numeracja warstw.

z pojedynczymi fragmentami kafli XV-wiecznych (m.in. z zachowanym fragmentarycznie przedstawieniem tzw. kopijnika), oraz bardzo liczne kości zwierzęce. Podobnie jak kafle, pozyskane fragmenty naczyń można datować głównie na XV wiek, z możliwością przesunięcia ich górnej cenzury chronologicznej do 1. połowy XVI wieku. Zabytki te znajdowały się w warstwie brunatnej, ilastej gliny (1), zalegającej powyżej dna fosy, wkopanej w żwirzasto-gliniasty utwór pochodzenia wodnopolodowcowego. Warstwa ta miała zróżnicowaną miąższość, od 8 cm w strefie południowej krawędzi fosy, do 120 cm w strefie najgłębszego obniżenia fosy. W tej ostatniej partii warstwa namuliskowa w górnej części była przewarstwiona cienką, 8-centymetrową miąższością, warstwą gliny i drobnych kamieni (1a), nad którą zalegała identyczna, jak w przypadku części dennej, warstwa brunatnej ilastej gliny (1b). W jej stropie w partii północno-wschodniej wykopu można się dopatrzeć śladów destrukcji pożarowej. Z czasem funkcjonowania fosy i tworzenia się namuliska związany jest najstarszy poziom użytkowy – bruk z drobnych otoczków kamiennych (2), zarejestrowany w południowej partii wykopu. Miał on stosunkowo niewielką miąższość – ok. 10 cm – i zalegał bezpośrednio na zniwelowanym stropie calca. Pomiędzy otoczkami piaskowcowymi i drobnymi kamieniami wapiennymi zalegał rozdrobniony materiał ceramiczny o chronologii późnośredniowiecznej (XIV?–XV wiek) oraz pojedynczy fragment ceramiki o metryce wczesnonowożytnej. Odsłonięty fragment bruku znajduje się w partii przyległej bezpośrednio do fosy. W jego stropie widoczne

są wyraźne koleiny, których osie dłuższe kierują się niemalże prostopadle (z niewielkim przesunięciem ku północnemu wschodowi) do fosy oraz obwodowego muru obronnego zamku. Strefie tej towarzyszy poszerzenie fundamentowania muru obronnego – związane najprawdopodobniej z obecnością w tym miejscu furty przejazdowej przez mur oraz przyczółka mostu przerzuczonego nad fosą. Układ warstw namuliskowych zalegających w dolnej partii fosy pokrywa gruba warstwa rumoszu kamiennego (3) o miąższości 30–80 cm. Największa jej miąższość występuje w obrębie partii przydennej. Wbrew ustaleniom K. Kruczek nie jest to jednak warstwa zasypiskowo-likwidacyjna fosy. Zarówno bowiem obserwacje z wykopu 1/2017, a nade wszystko stratygrafia zarejestrowana w wykopie 2/2017, jednoznacznie wskazują, że mimo pojawienia się nasypu rumoszu kamiennego, fosa nadal funkcjonowała. Świadczą o tym kolejne warstwy namuliskowe, powstałe w wyniku wypełniania otwartej, nie zasypanej fosy. Trudno jest jednoznacznie stwierdzić, czy pełniła ona jeszcze funkcję obronną. Jej niewielka miąższość zdaje się taką interpretację wykluczać. Dość nieliczny materiał zabytkowy zalegający w warstwie rumoszu skalnego (3) wskazuje, że akcja częściowego zasypiania fosy miała miejsce w XVI wieku. Na stropie rumoszu skalnego (3) zalega warstwa czarnej, tłustej gliny z węgielkami drzewnymi (4). Ma ona miąższość 10–15 cm. Zawiera liczne fragmenty naczyń glinianych i kafli piecowych, nieliczne fragmenty przedmiotów metalowych datowanych na XVI–XVII wiek (m.in. trojak Zygmunta III Wazy z 1601 roku). Zabytki te w dużej mierze noszą ślady

przepalenia. Powstanie tego poziomu związane jest najprawdopodobniej z pożarem zamku w 1646 roku w czasie wojny trzydziestoletniej. Powyżej warstwy 4, w partii południowej fosy zalegał nasyp gliniasty (5) zawierający materiał zabytkowy datowany na XVI–XVII wiek. Stanowił on kolejną fazę redukcji fosy. Miała ona tym razem tak znaczący rozmiar, że ostatecznie jej pierwotna funkcja obronna została z pewnością całkowicie utracona. W miejscu fosy funkcjonowało już jedynie płytkie, niewielkie zagłębienie, którego zadaniem najprawdopodobniej było odprowadzenie wód opadających, z południowego przedpoła zamku, stromo opadającego w kierunku północnym. Z okresem zredukowanej fosy należy wiązać funkcjonowanie warstwy ilastej gliny (6), która w wykopie 2/2017 ma postać namuliska siwej gliny o miąższości 20 cm. Bezpośrednio na poziomie ilastej gliny (6) oraz na stropie nasypu (5) zalegała kolejna warstwa 7 – ciemnej gliny z węgielkami drzewnymi. Zawierała ona materiał zabytkowy datowany na XVII wiek. Warstwa ta najprawdopodobniej związana jest z pożarem miasta i zamku w 1659 roku.

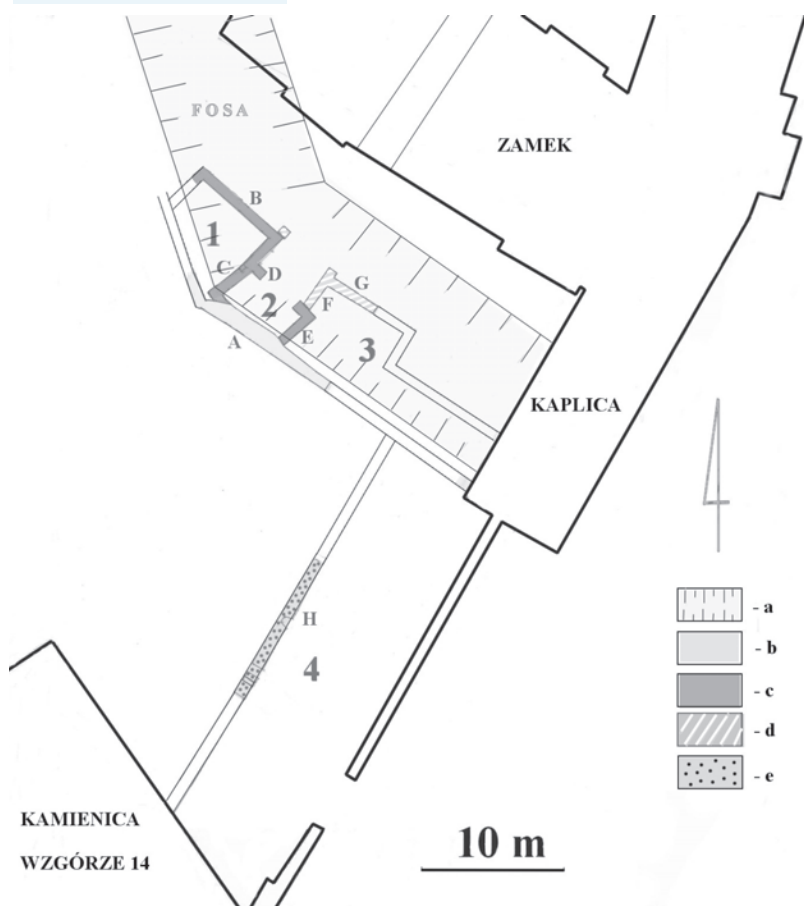
Dopiero z tą fazą należy łączyć relikty architektoniczne związane z budowlą interpretowaną jako kordegarda. Bowiem mury tego obiektu zostały z całą pewnością dostawione do opisanego powyżej układu stratygraficznego, natomiast zastosowanie łuku fundamentowego w osi potencjalnego wjazdu do zamku, najpewniej podparcia dla pomostu, wskazuje na obecność nie zniwelowanego do końca zagłębienia w miejscu dawnej fosy. Z czasem powstania tej budowli jest związana warstwa zaprawy wapiennej (9) w obrębie wykopu 1/2017 i 1a/2017. Budowie muru łukowego (D) towarzyszyło powstanie wkopu fundamentowego (8). Prawdopodobnie po powstaniu obiektu kordegardy powstał poziom nasypowy (10). Jednocześnie z jego usypianiem nadmurowano koronę muru obronnego (A). W stropie tej warstwy zarejestrowano ślady luźnego bruku z otoczków kamiennych (10a). Wystąpienie reliktyw tego bruku w strefie wjazdowej sugeruje jego związek z drogą prowadzącą do zamku<sup>3</sup>. Kolejną warstwę nasypową szarobrunatnej gliny (11), zarejestrowaną w obrębie wykopów 1/2017 i 1a/2017, należy wiązać z ostatecznym wyrównaniem powierzchni na południowym przedpołu zamku. Zawierała ona materiał zabytkowy datowany na XVII–XVIII wiek, w tym fragment fajki glinianej (lulki). Obserwacje z wykopu 2/2017 wskazują, że dopiero po powstaniu warstwy 11 i ostatecznym zniwelowaniu południowego przedpoła zamku doszło do rozbudowy obiektu dawnej kordegardy w kierunku wschodnim. Niewykluczone, że było to związane z utratą funkcji militarnej tego obiektu.

Następne poziomy użytkowe zarejestrowane w wykopach 1/2017 i 1a/2017 dotyczą już okresu przypadającego na czasy po likwidacji obiektów architektonicznych usytuowanych na południowym przedpołu zamku i funkcjonowaniu dziedzińca południowego. Nastąpiło to najprawdopodobniej po pożarze w 1836 roku. Pierwszy poziom użytkowy, odnoszący się do funkcjonowania dziedzińca po likwidacji jego zabudowy, stanowi warstwa mialu ceglanego (12). Jest to warstwa o miąższości ok. 4–5 cm. Jej największa grubość, ok. 20 cm, wystąpiła w rejonie narożnika północno-wschodniego wykopu, w strefie największego zagłębienia rowu – pozostałości po dawnej fosie. Jest to zapewne efekt związany z zapadaniem się warstw zasypiskowych pod wpływem ciężaru wjeżdżających do zamku pojazdów. Powyżej znajdują się kolejne warstwy szarego żwiru (13) – relikty kolejnych poziomów użytkowych dziedzińca. Ich znaczna miąższość, ok. 30–35 cm, może wskazywać na kolejne fazy odnawiania i stabilizacji nawierzchni w rejonie dawnego obniżenia. Z pewnością jeden z takich poziomów reprezentuje nieco ciemniejsza warstwa żwirowa (13a–d). Sekwencję stratygraficzną wykopu 1/2017 kończył od strony współczesnego dziedzińca bruk z otoczków kamiennych, układanych „na sztorc” (17), oraz w obrębie skweru warstwa humusu (15). W partii środkowej wykopu 1/2017, jego spąg stanowiła warstwa gliny przesyconej pyłem węglowym, w której odkryto monetę austriacką – 2 kreutery z 1897 roku. Powyżej, w obrębie prostokątnej konstrukcji z ławami betonowymi, zalegała XX-wieczna warstwa nasypowa (18) – podbudowa pod wylewkę betonową (19). W partii północnej wykopu, ostatnią warstwą zamykającą układ stratygraficzny wykopu, była warstwa żółtej gliny nasypowej przemieszanej z humusem (20), pochodząca z czasów prac związanych z ostatnim remontem zamku, przeprowadzonym w latach 2012–2014.

### Relikty architektoniczne

W trakcie prowadzonych prac odsłonięto XIX-wieczne mury stajni zamkowych i teatru książęcego oraz średniowieczny mur obronny, oddzielający zamek od miasta. Istotne odkrycia dotyczą również budowli znajdujących się niegdyś przed skrzydłem południowym zamku (ryc. 6). Odsłonięte fragmenty obejmują północną partię obiektu architektonicznego interpretowanego wstępnie jako budowla w typie kordegardy, funkcjonującej w okresie XVII–XVIII wieku. Dodatkowo w badanym obszarze ujawniły się relikty XX-wiecznego urządzenia terenu południowego dziedzińca zamku.

3 Brak materiału zabytkowego w obrębie warstwy 10, jak i powyżej zalegającego luźnego bruku (10a) nie pozwala jednak na jednoznaczną interpretację chronologii powstania tych warstw. Nie jest więc wykluczona ich późniejsza chronologia, związana nawet z czasami likwidacji zabudowy przedzamcza po 1836 roku.



Ryc. 6.  
Bielsko-Biała, st. 31.  
Zamek Książąt Sułkowskich, dziedziniec południowy. Lokalizacja odkrytych relikwów architektonicznych: A–H – numeracja murów; 1–4 – numeracja odkrytych obiektów architektonicznych; a – fosa; b – mur obronny – XV w.; c – mury cordegardy – 2. poł. XVII w.; d – rozbudowa obiektu budynku cordegardy w XVIII w.; e – mur teatru i stajni – początek XIX wieku.  
Oprac. B. Chorąży

### Średniowieczny mur obronny

Mur ten został po raz pierwszy odsłonięty w 1982 roku podczas badań PKZ w Krakowie pod kierownictwem K. Kruczek. Odkryto wówczas jego dwa odcinki. Pierwszy z nich w rejonie południowo-zachodniego narożnika kaplicy (sonda 14/82), drugi w strefie znajdującej się na południe od wjazdu do sieni skrzydła południowego zamku (rów 2/82). W obu przypadkach był to mur kamienny. Odsłonięte fragmenty różniły się wymiarami. Fragment odsłonięty w rejonie kaplicy miał szerokość ok. 80 cm. Partia odkryta w osi wjazdu do zamku była znacznie szersza – ok. 160 cm, prawdopodobnie związana z funkcją furty i przyczółka mostowego.

W trakcie badań w 2017 roku odsłonięto 12-metrowy odcinek muru (A), obejmujący partię znajdującą się w rejonie osi wjazdu do zamku o przebiegu południowy wschód – północny zachód (10 m) i załamanie jego przebiegu, skręcające bardziej w kierunku północnym (2 m). Odkryty fragment obejmuje wyłącznie partię fundamentową. Miąższość odsłoniętego odcinka muru wynosiła maksymalnie 50 cm. Jego stopa znajdowała się na głębokości 1 m (327,10 m n.p.m.). Mur był zbudowany z łamanego wapienia na zaprawie wapiennej w układzie warstwowym. Lica były starannie wyrównane. Jedynie w przypadku odcinka znajdującego się naprzeciw wjazdu były one wyprowadzone mniej regularnie, a mur zawierał dodatek fragmentów cegieł. Być może ma to związek z nowożytną zmianą organizacji

przejazdu bramnego spowodowaną powstaniem budynku cordegardy.

Obserwacje dokonane w trakcie badań wydają się potwierdzać funkcje odsłoniętego fragmentu muru jako dzieła obronnego. Wskazuje na to przede wszystkim jego przebieg – równoległy do fosy zamkowej, po jej zewnętrznej stronie (południowej), parametry – szerokość od 80 do 160 cm, oraz staranność sposobu budowy (widoczna zwłaszcza w licowaniu), charakterystyczna dla odkrytych do tej pory na terenie Bielska średniowiecznych murów obronnych.

Odkryty mur z pewnością należy uznać za element zewnętrznej fortyfikacji zamkowej jednak chronologia jego budowy jest trudna do ustalenia. Obserwacje stratygraficzne odcinka muru odkrytego w obrębie wykopu 2/2017 nie dają żadnych podstaw do datowania. Zachowany fragment stanowi jedynie partię fundamentową wkopaną w całość, jego rozebraną koronę przykrywa warstwa nasypowa z XVIII–XIX-wiecznym materiałem zabytkowym. Jediną przesłanką stratygraficzną, sugerującą średniowieczną pozycję chronologiczną odkrytego muru, jest bruk kamienny „dochodzący” do lica południowego muru na wysokości osi wjazdowej do zamku. Bruk ten zawierał mało charakterystyczny późnośredniowieczny materiał zabytkowy z pojedynczym nowożytnym fragmentem ceramiki datowanym na XVI wiek.

### Budynek bramny – „cordegarda”

Obiekt ten został częściowo odsłonięty w osi wjazdowej na zamek oraz w strefie przyległej do niej od zachodu. Składa się on z dwóch zasadniczych części. Pierwsza z nich (1) ma nieregularny trapezoidalny zarys dostawiony do muru obronnego. Druga (2), znajdująca się na osi wjazdu do zamku, tworzy czworokątną szyję bramną również dostawioną do muru obronnego. Obydwie części tworzyły integralną całość i, jak się wydaje, powstały jednocześnie.

Partia zachodnia (1) – trapezoidalna odsłonięta została jedynie częściowo. Ma wymiary 6 m na osi północ–południe i 7 m na osi wschód–zachód. Partia wschodnia (2) – szyja bramna na osi wjazdu do zamku ma wymiary 4 m na osi północ–południe i 6 m na osi wschód–zachód. Ścianę południową obiektu, zarówno w partii trapezoidalnej, jak i szyi bramnej, stanowił najprawdopodobniej mur obronny, przypuszczalnie z dawną furką (zapewne przebudowaną na potrzeby nowego obiektu). O dobudowaniu obiektu do muru obronnego świadczy styk muru wschodniego (E) partii szyi z licem muru obronnego zaobserwowany w wykopie 2a/2017. Rozczytanie podobnej sytuacji muru wschodniego (C) partii zachodniej w obrębie wykopu 1/2017 jest utrudnione. Mur (C) nie „dochodzi” tu do północnego lica muru obronnego (A), a jedynie „nachodzi” na jego

poszerzenie – przyczółek przeprawy mostowej. Brak tu widocznej dylatacji. Sytuacja ta najprawdopodobniej jest związana z nadmurowaniem gotyckiego przyczółka (być może jego podniesienie lub przesunięcie). Świadczyć o tym może wspomniana już powyżej odmienność budowlana tej partii muru obronnego (A) z użyciem innego rodzaju zaprawy oraz fragmentów cegieł – elementów nieobecnych w innych partiach odsłoniętego muru obronnego.

Szerokość murów tworzących obiekt jest zróżnicowana – mur wschodni (C), północny (D) i wschodni (E) mur szyi bramnej miały szerokość 80 cm, natomiast szerokość muru północnego (B) partii trapezoidalnej obiektu wynosi 70 cm. Są one zbudowane w układzie warstwowym głównie z łamanego wapienia. Jednak w odróżnieniu od muru obronnego (A), jako dodatek, spotyka się tu łamany piaskowiec (zwłaszcza w murze północnym B) oraz cegłę niepalcowaną (o wymiarze 7–7,7 × 12–13 × 26 cm), najczęściej użytą we fragmentach. Jako spoiwo wykorzystano zaprawę wapienną z piaskiem.

Inną, wyróżniającą się konstrukcję ma mur (D) – północny szyi bramnej. Jest jedynie odcinkowo przewiązany z murem (C). Na odcinku styku ze wspomnianym murem ma strukturę warstwową, zbudowaną częściowo (zwłaszcza w licu N) z cegły (o wymiarze 7–7,7 × 12–13 × 26–28 cm). W odległości 50 cm od lica muru (C) jego konstrukcja przechodzi w łęk również zbudowany z cegły (zachowało się jedynie strzępie). Podobna sytuacja miała miejsce w odcinku łączącym się z murem (E) (tu zachował się jedynie mały fragment łęku ze względu na zniszczenie muru przez wkop pod żeliwną rurę wodociagową). Wskazuje to na odmienną konstrukcję tego muru (łękową), jak i zapewne jego funkcję. Była ona, jak się wydaje, związana z nowym przyczółkiem mostu, po znacznym zredukowaniu fosy zamkowej w 2. połowie XVII wieku.

Istotnym parametrem jest głębokość posadowienia murów obiektu określanego mianem kordegardy. Jak się okazuje, na podstawie obserwacji z wykopu 1/2017, jest ona bardzo zróżnicowana. Różnicę tę ilustruje posadowienie muru (C) – wschodniego partii trapezoidalnej budowli. W części najbardziej wysuniętej na południe wynosi ona 110 cm (40 cm poniżej stropu calca i posadowienia średniowiecznego bruku), zaś w partii północnej ok. 3,30 m. W przypadku pozostałych odcinków stopy nie osiągnięto, jednak jak wskazują obserwacje z wykopu 1a/2017 posadowienie muru (B) – północnego części trapezoidalnej (I) jest głębokie (w narożniku NE prawdopodobnie ok. 3,3 m). Mur ten odsłonięto do głębokości 1,7 m. Z pewnością zaobserwowane zróżnicowanie posadowienia stóp fundamentowych jest spowodowane budową muru w obrębie warstw namuliskowych i zasypowych dawnej fosy. O budowie murów kordegardy

w czasach częściowo już zasypanej fosy świadczą obserwacje lica murów (C) i (B). Mają one w większości lica nieregularne, a zaprawa wapienna zawiera w partii licowej przywarte drobinki poszczególnych warstw namuliskowych i zasypowych fosy (warstwy 1–7).

Niewyjaśnionym do tej pory problemem jest niezgodność rzutu odkrytej części trapezoidalnej w stosunku do jej zarysu przedstawionego na planie z 1836 roku. Partia południowa jest tu wyraźnie wysunięta poza linię, którą stanowi prawdopodobnie dawny mur obronny. Obserwacje partii fundamentowej muru (C) wydają się temu zaprzeczać. Brak jest śladów jego kontynuacji w strefie znajdującej się na południe od muru obronnego (A). Niezgodność tę można tłumaczyć płytszym, aniżeli w pozostałej części budowli posadowieniem fundamentów, które zostały całkowicie zlikwidowane w trakcie deniwelacji terenu. Innym wytłumaczeniem może być wysunięcie budynku w kierunku południowym jedynie w jego wyższej kondygnacji. Niewykluczona jest również niezgodność obrysu budowli przedstawionego na mapie ze stanem faktycznym.

### **Budynek wschodni – rozbudowa obiektu dawnej kordegardy**

Relikty tego obiektu (3) zostały zarejestrowane w obrębie wykopu 2/2017 i 2a/2017. Stanowiły one część zachodnią obiektu. Pozostałą partię tej budowli można odtworzyć na podstawie planu katastralnego z 1836 roku, który, jak się wydaje, poprawnie odwzorowuje jej rozplanowanie. W partii przyległej od wschodu miała ona kształt zbliżony do kwadratu o wymiarach 6 × 6 m. Jej elewacja północna wysunięta była w kierunku południowego skrzydła zamku, na linii odpowiadającej północnej elewacji części trapezoidalnej kordegardy. Dobudowa tej partii spowodowała wydłużenie dawnej szyi bramnej kierunku zamku. Dalsza część rozbudowana w kierunku wschodnim ma nieco węższą oś północ-południe, wynoszącą 3 m, i dłuższą wschód-zachód o długości 6 m. Zarówno w przypadku partii szerszej, jak i węższej obiektu, jego elewację południową stanowił mur obronny (A).

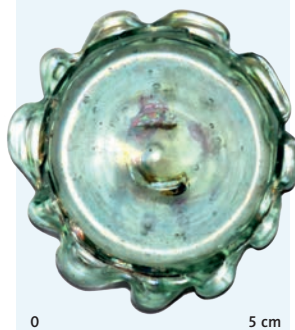
Obiekt tworzą nieco cieńsze mury, niż to miało miejsce w przypadku większości budowli kordegardy (z wyjątkiem muru północnego (B)). Mają one szerokość 60–70 cm. Zbudowane są z łamanego wapienia w układzie warstwowym. Zaprawa wapienna jest bardzo słabej jakości – obecnie silnie wylugowana, z dominującą domieszką piasku. Odsłonięte mury – zachodni (F) i północny (G) stanowią partie fundamentowe – przystopowe, budowane w technice ścisłego wkopu. Ich lica odróżniają się od murów fundamentowych obiektu kordegardy – są wyjątkowo nierówne i nieregularne. Również sposób posadowienia stopy fundamentowej wyraźnie odróżnia się od



Ryc. 7.  
Bielsko-Biała, st. 31.  
Zamek Książąt Sułkowskich, dziedziniec południowy. Fragment kafla z przedstawieniem postaci w stroju renesansowym.  
Fot. B. Chorąży



Ryc. 8.  
Bielsko-Biała, st. 31.  
Zamek Książąt Sułkowskich, dziedziniec południowy. Fragment kafla z przedstawieniem postaci kobiecej w stroju renesansowym.  
Fot. B. Chorąży



Ryc. 9.  
Bielsko-Biała, st. 31.  
Zamek Książąt Sułkowskich, dziedziniec południowy. Stopka pucharka szklanego.  
Fot. B. Chorąży

budowli kordegardy. W wykopie 2/2017 znajdowała się ona na głębokości 90 cm, zalegając na warstwach zasypowych (wykop 1/2017 – warstwy 2–7), w obrębie środkowej partii zasypiska profilu dawnej fosy, a więc odmiennie niż w przypadku murów fundamentowych kordegardy (dla porównania stopa muru wschodniego (C) partii trapezoidalnej kordegardy znajduje się na głębokości 3,30 m). Ta różnica wskazuje dobitnie, jak diametralnie inna była koncepcja budowlana opisywanego obiektu w stosunku do budynku kordegardy. Odmiennosc, której wyrazem są opisane różnice budowlane mogą wskazywać na zmianę funkcjonalną całości obiektu, który z pierwotnej funkcji obronnej mógł po przebudowie zmienić się na reprezentacyjną i mieszkalną, zgodnie z przekazem historycznym zawartym w spisie reasekuracyjnym z 1829 roku.

Otwartą kwestią pozostaje ustalenie chronologii obiektu stanowiącego rozbudowę dawnej kordegardy. Niestety, nie jest to łatwe. W układzie stratygraficznym wykopu 2/2017 nie udało się zidentyfikować poziomu, z którego „wyszła” budowa tego obiektu. Biorąc pod uwagę, że powstanie kordegardy mogło mieć miejsce w 2. połowie XVII lub w początkach XVIII wieku, jego faza rozbudowy i najprawdopodobniej zmiany funkcji mogła mieć miejsce w XVIII wieku, najprawdopodobniej po pożarze z 1753 roku, po odbudowie zamku przez jego nowych właścicieli – Sułkowskich.

### Relikty teatru i stajni książęcych

Jedynym reliktem zabudowy, który zajmował południowo-wschodnią część dziedzińca południowego zamku jest fragment muru (H) fundamentowego, zarejestrowany w obrębie wykopów 3/2017, 3a/2017 i 4/2017. Mur ten przebiegał na osi południowy zachód – północny wschód. Jest to najprawdopodobniej pozostałość muru fundamentowego zachodniej elewacji stajni książęcych (wykop 4/2017 i południowa część wykopu 3a/2017) oraz teatru książęcego (wykop 3/2017). Niestety, w obrębie badanych wykopów nie udało się natrafić na relikty podziału pomiędzy tymi budowlami. Z analizy sytuacji przedstawionej na mapie katastralnej oraz opisu reasekuracyjnego wynika, że powinien on się ujawnić w rejonie lub sąsiedztwie wykopu 3/2017. Na wyraźne świadectwo tego podziału jednak nie natrafiono. Być może jego śladem jest duży rozmiar pozostałości otworu w murze (H) w obrębie północnej partii wykopu 3a/2017. Jak wynika z analizy planu katastralnego z 1836 roku, wschodnią elewację teatru stanowił dawny mur obronny miasta lub mur wystawiony na jego fundamentach.

### Materiał zabytkowy

W trakcie przeprowadzonych badań pozyskano liczną serię fragmentów naczyń glinianych (ok. 3500 sztuk) i kafla (ponad 300 sztuk). Mniej

licznie wystąpiły fragmenty naczyń szklanych oraz przedmioty metalowe, w tym monety.

### Naczynia gliniane

Fragmenty ceramiki stanowią najliczniejszą kategorię zabytków pozyskanych w trakcie badań. W jej obrębie można wydzielić trzy zasadnicze grupy.

Pierwszą grupę tworzą fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej, drugą późnośredniowiecznej, trzecią fragmenty ceramiki nowożytniej. Grupy te różnią się zarówno składem masy ceramicznej, jak i technologią produkcji.

Wczesnośredniowieczny materiał ceramiczny pochodzi z obrębu warstwy nadcalcowej i z wykopu 3/2017. Można go datować na XIII wiek i początki XIV wieku. Fragmentaryczność pozyskanego materiału nie pozwala na pełną rekonstrukcję form naczyniowych, jednak zachowane fragmentarycznie części naczyń wskazują, że głównie należą one do form garnkowatych. Naczynia te są wykonane na kole techniką taśmowo-ślizgową. Obtaczanie w niektórych przypadkach jest bardzo słabe, a wykonanie niestaranne. Naczynia są słabo wypalone w atmosferze utleniającej, w przełamie jedno lub dwubarwne. Najczęściej zdobione na brzuścach pasmami równoległych, wąskich, nierówno rozmieszczonych żłobków. Sporadycznie spotyka się również motyw rytej linii falistej. Wylewy brzegów są najczęściej nieprofilowane, a brzegi często skośnie ścięte lub proste.

Na tym tle wyraźnie odróżnia się grupa ceramiki późnośredniowiecznej. Fragmenty tych naczyń pochodzą przede wszystkim z przydennych namulisk fosy, bruku w obrębie wykopu 1/2017 oraz z obiektów i warstw w wykopie 3/2017. Do form spotykanych w tej grupie należą garnki, misy (w tym duże formy makutr), dzbany i pokrywki. Ceramika ta jest wykonana na kole techniką silnego obtaczania lub toczenia. Jest dobrze wypalona zarówno w atmosferze utleniającej, jak i redukcyjnej (zwłaszcza tzw. siwaki). Niektóre fragmenty naczyń pokryte są polewą barwy jasnozielonej i brunatnej. Wystąpiły tu również nieliczne fragmenty ceramiki losztwickiej z powierzchnią pokrytą charakterystycznymi wypryskami spowodowanymi obecnością w masie ceramicznej pirytu.

Grupa ceramiki nowożytniej pochodzi z wyższych poziomów w obrębie rejestrowanych układów stratygraficznych. Reprezentują ją naczynia wykonane wyłącznie techniką toczenia na kole, wypalane w wysokiej temperaturze, w atmosferze utleniającej na kolor jasnoceglasty lub jasnobrunatny, o przełamach przeważnie jednobarwnych. Są one wykonane z glinki żelazistej z drobno zmieszoną domieszką mineralną. Pokryte są polewą barwy żółtej, pomarańczowej, zielonej, miodowej i ciemnobrunatnej. W zestawie naczyniowym

reprezentowane są fragmenty garnków, mis, rynek na nóżkach, pokrywek i talerzy. Materiał ten można datować na okres XVI–XIX wieku.

### Kafle gliniane

W materiale zabytkowym wystąpiły również bardzo liczne fragmenty kafli piecowych. Liczą one sobie ponad 300 sztuk. Największą ich ilość odkryto w warstwach zasypiskowych fosy. Pochodzą najprawdopodobniej z wyburzenia starych pieców, zbudowanych głównie w XVI stuleciu (w pojedynczym wypadku 3. ćwierci XV wieku). Rozbite fragmenty kafli z tych pieców trafiły jako gruz do właśnie zasypywanej fosy.

W pozyskanym inwentarzu kaflarskim reprezentowane są zarówno fragmenty płytowe (licowe), jak i części komorowe. Występują fragmenty kafli wypełniających środkowych i narożnych oraz kafle gzymsowe i wieńczące.

Najstarszą metrykę chronologiczną reprezentuje pojedynczy fragment kafli ze szczątkowo zachowaną postacią rycerza na koniu – kopijnika – powstały w 3. ćwierci XV wieku. Wystąpił w namulisku przydennym fosy w obrębie wykopu 1/2017. Analogiczne kafle fragmentarycznie odkrywano w zamku w Bielsku w obrębie dziedzińca wewnętrznego, a także pomieszczeń wewnętrznych.

Następną, najliczniejszą grupę stanowią kafle renesansowe datowane na XVI–XVII wiek. Są to kafle komorowe z bogato zdobionymi płytkami licowymi. Wątki dekoracyjne można podzielić na kilka grup. Pierwszą z nich reprezentują kafle z przedstawieniami herbowymi. Są to głównie przedstawienia orła w koronie – herbu Piastów cieszyńskich – oraz czteropolowej tarczy herbowej Piastów brzesko-legnickich, złożonej z naprzemianległych orłów i pól szachownicowych<sup>4</sup>. Obydwa herby znajdują się w wieńcu laurowym i otoczone są motywami roślinnymi. Kafle te pokryte są na ogół zieloną polewą.

Kafle z tego typu przedstawieniami spotykane były już wcześniej na terenie zamku w Bielsku. Nie sposób nie wiązać tych przedstawień z wypadkami politycznymi, które miały miejsce w 3. ćwierci XVI wieku, a w których zamek bielski odgrywał istotną rolę. Chodzi tu o wyłączenie w 1565 roku, przez księcia cieszyńskiego Wacława Adama, bielskiej części księstwa cieszyńskiego i przekazanie jej we władanie synowi – Fryderykowi Kazimierzowi. Wprowadził się on, wraz ze swoją żoną Katarzyną z linii Piastów

legnicko-brzeskich do zamku w Bielsku w 1566 roku (Kuhn, 1981, s. 99–100).

Niewątpliwie najbardziej okazałe przykłady kaflarstwa renesansowego stanowią fragmenty kafli z przedstawieniami figuralnymi, np. dworzan w przepięknych renesansowych strojach (ryc. 7–8). W trakcie badań odkryto trzy tego typu przedstawienia. Pierwsze z nich obrazuje fragment bogatego stroju renesansowego – najprawdopodobniej męskiego. Drugi to fragment postaci kobiecej, również w bogatym stroju – z toczkiem na głowie i ozdobną suknią. Inny rodzaj przedstawienia figuralnego reprezentuje scena przysięgi. W tym przypadku zachował się jedynie fragment z uniesioną do przysięgi ręką. Analogiczne były już znane z bielskiego zamku. Nie są to jednak identyczne przedstawienia z tymi odkrytymi w obrębie dziedzińca południowego. Niezależnie od tego, odkryte fragmenty kafli z przedstawieniami figuralnymi świadczą o wysokim poziomie artystycznym wyposażenia zamkowych wnętrz w dobie renesansu. Poświadczają to również fragmenty kafli renesansowych z bogatą ornamentyką roślinną. Są to motywy bukietów kwiatowych, kielichów i wici roślinnych. Pojedyncze egzemplarze kafli gzymsowych zdobione są motywami architektonicznymi w formie ciągu arkad.

### Fragmenty wyrobów szklanych

W ramach prowadzonych prac pozyskano również serię materiałów ze szkła. Oprócz pozostałości dawnych przeszkleń w postaci drobnych ułamków szyb i gomółek odkryto pojedyncze fragmenty naczyń szklanych. Na uwagę zasługują przede wszystkim fragmenty kielichów i pucharów. Są to najczęściej fragmenty dolnych partii – nóżek i podstawek. Jednym z takich przykładów jest podstawka renesansowego pucharu lub szklanicy zdobiona kunsztownie dolepianym falistym wałkiem (ryc. 9) oraz fragment kielicha, tzw. koszyczkowego datowanego na XVII wiek. Inny fragment kielicha, z którego zachowała się nóżka z trzema pierścieniami i fragment czaszy można datować na XVI–XVII wiek.

### Przedmioty metalowe

W trakcie prowadzonych badań odkryto również przedmioty metalowe. Najliczniej spotykane są różnego rodzaju gwoździe i fragmenty nieokreślonych przedmiotów z blachy żelaznej oraz w pojedynczych przypadkach miedzianej – stanowiących najprawdopodobniej części różnego rodzaju okuć. Jedynie niewielka grupa przedmiotów stanowi obiekty o większej wartości poznawczej.

<sup>4</sup> Piszący te słowa do niedawna przedstawienia tego typu z terenu zamku i miasta identyfikowali jako herb rodu Schaffgotschów. Ustalenia te oparte na błędnej, jak się okazało, identyfikacji zabytków zawartych w opracowaniu badań prowadzonych w bielskim zamku przez Przedsiębiorstwo Konserwacji Zabytków w Krakowie w latach 1982–1983 (Kruczek, 1984, tabl. IX, s. 41). Poprawną interpretację omawianych przedstawień heraldycznych zawdzięczamy badaniom znanego antykwariusza bielskiego – Leszka Wąsa (informacja niepublikowana).



Ryc. 10.  
Bielsko-Biała, st. 31.  
Zamek Książąt Sułkowskich, dziedziniec południowy. Widły żelazne.  
Fot. B. Chorąży

Pierwszym z takich przedmiotów są żelazne widły (ryc. 10). Znalaziono je w obrębie wypełniska późnośredniowiecznego obiektu jamowego w obrębie wykopu 3/3017. Należą do typu widel trójzębnych. Wykonane są z czworokątnej żelaznej sztaby, przy czym środkowy ząb jest zakuty w gnieździe uformowanym w ramie. Widły tego typu często uznawane są za narzędzia do gnoju, w odróżnieniu od dwuzębnych odpowiedników do siana. Podobne typy widel trójzębnych, jak egzemplarz bielski, odkryto w fosie miejskiej we Wrocławiu (Konczewska, Konczewski, 2004, s. 93, s. 157, ryc. 9a) i w zamku w Bardzie (Francke, Lodowski, 1991, s. 192, ryc. 17a).

W dwóch przypadkach wystąpiły fragmenty noży żelaznych. W pierwszym z nich zachował się jedynie fragment ostrza i płytki do osadzenia rękojeści. Wystąpił on w warstwie zasypowej fosy w wykopie 1/2017. W drugim przypadku jest to fragment niewielkiej części ostrza z płytką, z zachowaną dwustronną płytką kościaną rękojeści osadzonej na 3 miedzianych nitach. Płytki te zakończone są półkolistym tyłcem. Powierzchnia płytek kościanych nie jest zdobiona. Podobnie jak poprzedni egzemplarz, nóż ten wystąpił w zasypisku fosy w wykopie 1/2017.

W pojedynczych przypadkach wystąpiły elementy osprzętu, takie jak skoblica i fragment okucia zawiasu żelaznego.

Wyjątkowym znaleziskiem na tle dość ubogiego występowania przedmiotów metalowych jest żelazna ostroga. Niestety, zachowała się ona w bardzo złym stanie w dwóch niekompletnych częściach, wtórnie wygiętych. Z zachowanych partii wynika, że odkryty egzemplarz reprezentuje typ III z kolcem z widelkami i kółkiem gwiazdzistym (zachował się jedynie fragment widełek do osadzenia kółka). Również płytki do osadzenia rzemienia są uszkodzone. Najprawdopodobniej miały one kształt czworokątny z dwoma otworami. Ostrogi z kółkiem gwiazdzistym były używane powszechnie od połowy XIII do początków XVI wieku.

### Numizmaty

W trakcie przeprowadzonych badań pozyskano również 4 sztuki numizmatów. Najstarszy z nich to moneta srebrna – trojak koronny Zygmunta III Wazy (ryc. 11). Wystąpił on w obrębie warstwy 4 wykopu 1a/2017. Jest to moneta o średnicy 2 cm, o dość mocno zatartym reliefie, z wtórnie przewierconym otworem do przyszycia

lub zawieszania. Moneta została wybita w 1601 roku w mennicy poznańskiej i sygnowana herbem Lewart Jana Firleja, podskarbiego królewskiego.

Kolejną odkrytą monetą jest miedziany szeląg koronny Jana Kazimierza – tzw. boratynka, z 1664 roku. Numizmat ten wystąpił w warstwie 10 wykopu 1/2017, likwidującej ostatecznie pozostałość fosy-kanalu. Trzecim numizmatem jest austriacka moneta miedziana – 1 krajcarówka cesarza Franciszka z 1800 roku. Ostatnim – moneta miedziana – 2 krajcarówka z 1897 roku. Egzemplarz wystąpił w obrębie warstwy humusu przemieszanego z pyłem węglowym (16) w obrębie górnych partii układu stratygraficznego wykopu 1/2017.

### Podsumowanie wyników badań

Badania przeprowadzone w obrębie dziedzińca południowego przyniosły istotne dane z punktu widzenia stanu badań nad zamkiem w Bielsku.

Najważniejsze obserwacje dotyczą funkcjonowania zewnętrznego systemu obronnego, średniowiecznej fosy i zewnętrznego muru, nowożytnych modyfikacji systemu oraz procesu jego likwidacji.

Interesujących obserwacji dostarczyły również wykopy 3 i 4/2017, których analiza znacznie wykracza objętościowo poza zakres niniejszego opracowania. Wyniki tych badań będą przedmiotem odrębnej publikacji. Dowodzą one po raz kolejny (Kaźmierczyk, 1958; Chorąży, Chorąży, 2014, s. 143), iż osadnictwo w rejonie wzgórza miejskiego i zamkowego sięga XIII wieku. Badania w obrębie tych wykopów wskazują również na istotną rolę południowego przedpoła zamku jako obszaru intensywnej działalności gospodarczej.

### Literatura

Bicz-Suknarowska, M., Komorowski, W. (1986) *Zamek Sułkowskich. Bielsko-Biała*. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum Historycznego w Bielsku-Białej). Kraków.

Bicz-Suknarowska, M., Komorowski, W. (1993). *Zamek w Bielsku*. W: Chojecka, E. (red.), *O sztuce Górnego Śląska i przyległych ziem małopolskich: materiały IV Seminarium Sztuki Górnośląskiej Zakładu Historii Sztuki Uniwersytetu Śląskiego i Oddziału Górnośląskiego SHS odbytego w dniach 26–27 października 1987 r. w Katowicach* (91–136). Katowice: Wydawnictwo Oddziału Górnośląskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki.

Buszydlik, K. (1974a) *Bielsko-Podzamcze. Dziennik prac wykopaliskowych*. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum Historycznego w Bielsku-Białej). Kraków.



Ryc. 11.  
Bielsko-Biała, st. 31.  
Zamek Książąt Sułkowskich, dziedziniec południowy. Trojak koronny Zygmunta III Wazy. Fot. J. Proszyk

Buszydlik, K. (1974b). *Podzamcze. Bielsko-Biała. Dokumentacja fotograficzna z badań archeologicznych w 1974 roku.* (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum Historycznego w Bielsku-Białej). Kraków.

Choraży, B., Choraży, B. (2014). Badania archeologiczne na zamku w Bielsku-Białej, województwo śląskie. W: Glanc-Zagaja, G., Janak, V. (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i Ziemiach Pogranicznych w latach 2011–2012* (135–147). Katowice: Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego.

Francke, Cz., Lodowski, J. (1991). Późnośredniowieczny zamek w Bardzie w świetle badań archeologicznych z lat 1982–1988. *Studia Archeologiczne*, 20, 163–201. Wrocław.

Każmierczyk, K. (1958). *Sprawozdanie z badań archeologicznych. Studium Konserwatorskie do Zamku w Bielsku.* (maszynopis w archiwum Politechniki Wrocławskiej). Wrocław.

Konczewska, M., Konczewski, P. (2004). Zabytki metalowe z fosy miejskiej we Wrocławiu. W: Piekalski, J., Wachowski, K. (red.), *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego (89–205)*. *Wratislavia Antiqua*, 6. Wrocław.

Kruczek, K. (1984). *Bielsko-Biała. Zamek. Opracowanie wyników badań nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w latach 1982–83.* (maszynopis w Dziale Archeologii Muzeum Historycznego w Bielsku-Białej). Kraków.

Kuhn, W. (1981). *Geschichte der deutschen Sprachinsel Bielitz (Schlesien)*. Würzburg: Holzner.

Madej, G. (2018). *Bielska linia książęcego rodu Sułkowskich (1786–1918)*. Bielsko-Biała: Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej.

Bożena Choraży, Bogusław Choraży

## Archaeological excavations in the south courtyard of Sułkowski Castle in Bielsko-Biała, season 2017

### Abstract

The southern courtyard of Sułkowski Castle in Bielsko-Biała was excavated between July and September 2017. The findings from this fieldwork were expected to confirm the presence and nature of remnants of architecture and archaeological finds in southern and northern approaches to the Castle known from an archival query and pre-existing studies. The stratigraphic sequence observed within the trenches corresponds in the main with the medieval system of fortifications (moat and castle wall) which separated the Castle from the town and its modernized early modern version. This latest phase was associated with the construction during the second half of the 17<sup>th</sup> or early 18<sup>th</sup> century of a building interpreted as a guardhouse. In the 18<sup>th</sup> century, presumably after the Castle was affected by a fire in 1753 the guardhouse was expanded eastward, perhaps when it ceased to serve its military function and was adapted for residential purposes. In 1813 a private theatre and ducal stables were built to the south of the castle chapel. In 1836, after another fire the buildings in the southern courtyard, except for the chapel, were pulled down.

The excavations yielded a large assemblage of pottery and stove tiles fragments, as well as a few glass and metal objects, coins included. Chronologically the earliest coins show that the earliest phase of settlement in the area of the town and on the castle hill dates to the 13<sup>th</sup> century.

### KEY WORDS

- Sułkowski Castle
- southern courtyard
- castle wall
- moat
- guardhouse
- medieval and early modern
- Bielsko-Biała





: Ryc. 1. Bielsko-Biała, st. 32.  
 : Wzgórze 14. Loka-  
 : lizacja stanowiska.  
 : Oprac. M. Furmanek

# Wyniki nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w kamienicy Wzgórze 14 w Bielsku-Białej w 2018 roku

## Abstrakt

W okresie marzec–grudzień 2018 roku przeprowadzono nadzory archeologiczne związane z remontem kapitalnym kamienicy Wzgórze 14 w Bielsku-Białej. Posesja ta w zapisach konskrypcyjnych figuruje jako *Miasto nr 2*, i znajduje się w obrębie zabudowy Starego Miasta w Bielsku, bezpośrednio sąsiadując z Zamkiem Książąt Sułkowskich. Z zapisków historycznych wynika, że budynek stojący w obrębie tej posesji od XVII wieku do lat 40. XVIII wieku pełnił funkcję farbiarni cechu sukienników. Od 1823 roku właścicielem posesji byli książęta Sułkowscy. W badaniach architektonicznych prowadzonych przez Przedsiębiorstwo Konserwacji Zabytków w latach 70. XX wieku stwierdzono obecność relikwów muru obronnego miasta w południowo-wschodniej elewacji budynku. Prace remontowe kamienicy obejmowały szeroki zakres robót ziemnych. Istotnym efektem prowadzonego nadzoru są obserwacje dotyczące najstarszego muru obronnego miasta oraz identyfikacja poziomu funkcjonowania uliczki przymurnej. Uzyskano również dane dotyczące rozwoju zabudowy i jej zmian architektonicznych w obrębie obecnej posesji Wzgórze 14.

W okresie marzec–grudzień 2018 roku przeprowadzono nadzory archeologiczne nad remontem kapitalnym kamienicy przy ulicy Wzgórze 14 w Bielsku-Białej. Inwestorem prac remontowych był Urząd Miejski w Bielsku-Białej. Nadzór archeologiczny sprawowali pracownicy Działu Archeologii Muzeum Historycznego w Bielsku-Białej – Bogusław i Bożena Chorąży. Nadzór architektoniczny prowadził mgr inż. Ryszard Głowacki.

Posesja ta w zapisach konskrypcyjnych figuruje jako *Miasto nr 2* i znajduje się w obrębie zabudowy Starego Miasta w Bielsku, bezpośrednio sąsiadując z Zamkiem Książąt Sułkowskich (ryc. 1). Z zapisków historycznych wynika, że budynek stojący w obrębie tej posesji w XVII wieku pełnił funkcję farbiarni cechu sukienników (prawdopodobnie do lat 40. XVIII wieku, kiedy to siedziba farbiarni znalazła się na Dolnym Przedmieściu)<sup>1</sup>.

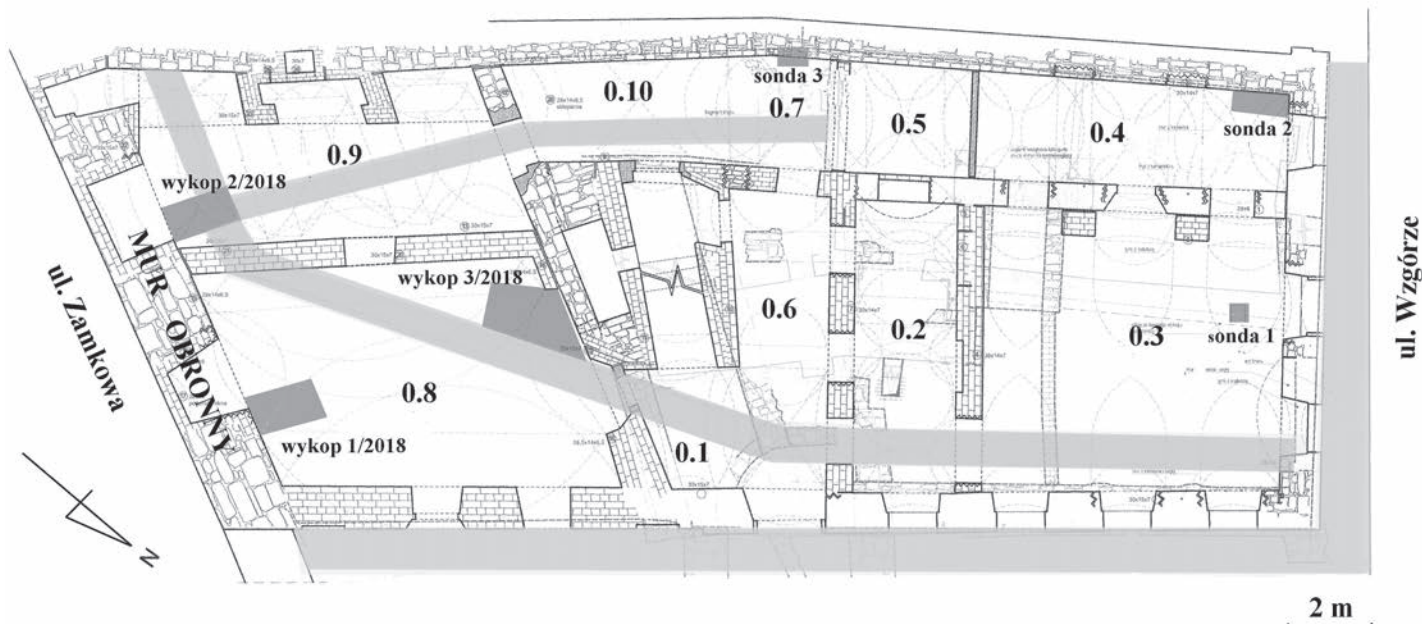
W XVIII wieku obiekt stanowił własność prywatną (m.in. mieszkał tu w latach 1774–79 piekarz Joseph Letzner, w latach 1798–1803 również piekarz Józef Glombitza (Głębica)). Od 1823 roku właścicielami posesji byli książęta Sułkowscy. W pierwszych dziesięcioleciach XX wieku w budynku miała siedzibę Czytelnia Niemiecka oraz stowarzyszenie turystyczne „Beskidenverein”. Po 1945 roku kamienica przeszła na własność miasta i służyła celom mieszkaniowym oraz usługowym.

Obecna forma budynku stanowi obiekt o cechach klasycystycznych na rzucie zbliżonym do trapezu, ze ścianą boczną od ul. Zamkowej w linii dawnego muru obronnego miasta. Jest to dom piętrowy, częściowo podpiwniczony. Piwnica obejmuje jedynie partię północno-zachodnią obiektu. Partia północno-wschodnia oraz południowo-wschodnia budynku jest niepodpiwniczona.

## SŁOWA KLUCZOWE

- stare miasto w Bielsku
- zabudowa działki siedliskowej
- średniowieczny mur obronny miasta
- uliczka przymurna
- średniowiecze
- okres nowożytny

<sup>1</sup> Informacje historyczne dotyczące posesji Wzgórze 14 opracował mgr Piotr Kenig z Muzeum Historycznego w Bielsku-Białej. Za ich udostępnienie autorzy składają serdeczne podziękowania.



Ryc. 2.  
Bielsko-Biała, st. 32.  
Wzgórze 14. Numeracja  
pomieszczeń z zazna-  
czoną lokalizacją nad-  
zorowanych wykopów.  
Oprac. B. Chorąży

#### Legenda:

- – wykopy liniowe pod instalację wentylacyjną i kanalizacyjną oraz izolację fundamentów
- – wykopy geotechniczne i sondażowe
- 0.1–0.10 – numeracja pomieszczeń

Na terenie posesji nie prowadzono dotąd badań archeologicznych. W latach 1974–75 Przedsiębiorstwo Konserwacji Zabytków w Krakowie przeprowadziło badania architektoniczne muru obronnego miasta w obrębie elewacji południowo-wschodniej kamienicy (Sibińska, Wiśniewski, 1975). Stwierdzono wówczas obecność relikwów średniowiecznego muru obronnego w tej części elewacji (część z nich wyeksponowano). Przyległy bezpośrednio do narożnika południowo-wschodniego kamienicy fragment muru obronnego nadbudowano w formie kamiennej przypory.

#### Zakres prac archeologicznych

Prace remontowe kamienicy obejmowały szeroki zakres robót ziemnych objętych nadzorem archeologicznym (ryc. 2). W zakresie pierwszego piętra kamienicy i jej parteru prace te polegały na wymianie pierwotnych zasypów pach sklepiennych, a na poziomie parteru w partiach niepodpiwniczonych na budowie nowych, pogłębionych poziomów użytkowych. W obrębie partii niepodpiwniczonej najważniejszym nadzorowanym odcinkiem prowadzonych robót ziemnych była realizacja dwóch wykopów geotechnicznych w pomieszczeniu nr 0.8 i 0.9 w rejonie średniowiecznego muru obronnego. Zostały one wykonane na potrzeby sprawdzenia stanu fundamentowania południowo-wschodniej elewacji kamienicy. Miały wymiary 2 × 1,5 m i głębokość 2,3 m. Ostatnią strefą robót ziemnych objętych nadzorem archeologicznym były wykopy wykonane na potrzeby izolacji pionowej zewnętrznej partii fundamentów.

#### Sytuacja stratygraficzna

Zarejestrowana sytuacja stratygraficzna była zróżnicowana w zależności od strefy, w której prowadzono obserwacje. Z tego względu ich charakterystyka zostanie podana w rozbiciu na poszczególne strefy.

#### Otoczenie zewnętrzne kamienicy

Obserwacje w tym przypadku sprowadzały się do niewielkich wykopów liniowych (szerokość ok. 1 m, głębokość 1 m) zrealizowanych wzdłuż elewacji północno-zachodniej (od ul. Wzgórze) i północno-wschodniej kamienicy (od strony placu przed zamkiem) na potrzeby izolacji pionowej.

Profil od strony ul. Wzgórze był zachowany fragmentarycznie. Większa część pierwotnych układów stratygraficznych została zniszczona w trakcie budowy różnego rodzaju XX-wiecznych sieci instalacyjnych. Jedyne zachowane fragmenty znajdowały się w rejonie północno-wschodniego narożnika kamienicy. W ogólnym zarysie odpowiada on sekwencji stratygraficznej zarejestrowanej podczas prowadzenia nadzoru archeologicznego nad budową instalacji kanalizacyjnej w obrębie ul. Wzgórze w 2010 roku (Chorąży, Chorąży, 2012, s. 91, ryc. 5).

Strop calca wystąpił na głębokości 100–130 cm. Jest to żółty, piaszczysto-gliniasty utwór pochodzenia polodowcowego z wyraźnymi laminacjami. Na jego stropie, bez śladów humusu pierwotnego, zalegał bruk z drobnych otoczków kamiennych. W obrębie tej warstwy zarejestrowano średniowieczny materiał zabytkowy, który można datować w szerokich ramach na okres XIV?–XV stulecia.

Powyżej wystąpiła warstwa mazistej szarej gliny z drobnymi otoczkami kamiennymi. Stanowiła ona kolejny poziom użytkowy ulicy. Wystąpił tu materiał zabytkowy w postaci fragmentów ceramiki oraz kafli piecowych datowanych na XVI wiek. Warstwa ta miała miąższość 20 cm. Odcinkowo na wysokości zachodniej partii kamienicy 14 w układzie tym wystąpił poziom prostopadle ułożonych w stosunku do osi ulicy drewnianych belek o wymiarach 12×6 cm<sup>2</sup>. Na głębokości 90–110 cm przykryty był on warstwą nasypową przemieszanej, żółtobrunatnej gliny oraz drobnymi kamieniami (brukiem?). Wystąpił w niej nowożytny materiał zabytkowy datowany na XVII wiek. Warstwa ta stanowiła podkład pod kolejny poziom fragmentarycznie zachowanego bruku, złożonego z dużych otoczków piaskowców. Układ stratygraficzny wykopu zamykała warstwa żwiru, stanowiąca podbudowę pod płyty granitowe chodnika – współczesny poziom użytkowy ulicy.

Układ zarejestrowany w partii przyległej do fundamentu kamienicy różnił się od opisanego powyżej brakiem czytelnych belek drewnianych, odpowiadał mu poziom silnie sprasowanego drewna, a warstwa bruku, zalegająca powyżej, miała tu postać zwartą, starannie ułożoną, sugerującą obecność wjazdu do kamienicy (potwierzonego w tym miejscu badaniami architektonicznymi).

Odmienne sytuacja przedstawiała się w partii wykopu ciągnącego się na odcinku pomiędzy wejściem do kamienicy a ul. Wzgórze. W tej części pod XIX-wieczną warstwą przemieszanej gliny z cegłą wystąpił nasyp przemieszanej gliny z przepaloną polepą konstrukcyjną i materiałem zabytkowym datowanym na wiek XVII. Z jego stropem na głębokości 40–50 cm koresponduje słabo czytelna odsadzka fundamentu północno-zachodniej części kamienicy. Jest on najprawdopodobniej związany z fazą odbudowy budynku w 2. połowie XVII wieku, po strawieniu przez pożary (1659 r., 1664 r.) drewnianej (szachulcowej?) konstrukcji budynku. Warstwę nasypową z przepaloną polepą konstrukcyjną należy wiązać z fazą porządkowania terenu po pożarze z połowy XVII wieku i odbudową budynku w wersji murowanej (farbiarnia cechu sukienników?).

## Strefa wewnętrzna kamienicy

### Piwnice

Prowadzone prace ziemne w obrębie piwnic miały stosunkowo duży zakres. Zakładały one obniżenie

dotychczasowych poziomów użytkowych w celu założenia nowych posadzek oraz podbicie niektórych partii murów. Największy zakres robót miał miejsce w piwnicy położonej w północno-zachodniej partii budynku, w której projekt zakładał budowę szybu windy.

We wszystkich wykopach w obrębie piwnic użytkowano w trakcie prowadzonych nadzorów identyczny obraz. Stwierdzono brak jakichkolwiek śladów historycznych poziomów użytkowych. Bezpośrednio pod klepiskiem współczesnego poziomu użytkowego zalegał calec w postaci zwirastego utworu wodnolodowcowego.

### Pomieszczenia parteru

Prace ziemne w tej strefie polegały na realizacji wykopów instalacyjnych (wentylacyjnych i kanalizacyjnych) oraz podbicia niektórych fragmentów murów. Jedynymi robotami, które odbiegały bezpośrednio od programu działań inwestycyjnych była realizacja wykopów (1/2018 i 2/2018), usytuowanych prostopadle do muru obronnego w pomieszczeniach nr 0.8 i 0.9. Ich celem było rozpoznanie geotechniczne stanu budowlanego fundamentu oraz poziomu jego fundowania (ryc. 2).

Dla rozpoznania ogólnie sytuacji stratygraficznej na poziomie parteru kamienicy podstawowe znaczenie miały obserwacje wykopów liniowych pod instalacje wentylacyjną i kanalizacyjną. Były to stosunkowo płytkie wykopy (głębokość do 1 m), ale ze względu na przebieg na znacznej długości (zwłaszcza wykopu wentylacyjnego, obejmującego pełną oś budynku) dostarczyły one informacji o zróżnicowaniu stratygraficznym w poszczególnych partiach kamienicy.

Z obserwacji tych wynika, że w obrębie budynku zarysowuje się wyraźne zróżnicowanie układów stratygraficznych na dwie strefy: północno-zachodnią (partia przyległa do ul. Wzgórze) i południowo-wschodnią (środkowa część kamienicy oraz strefa przyległa do linii muru obronnego od strony tarasu ul. Zamkowej).

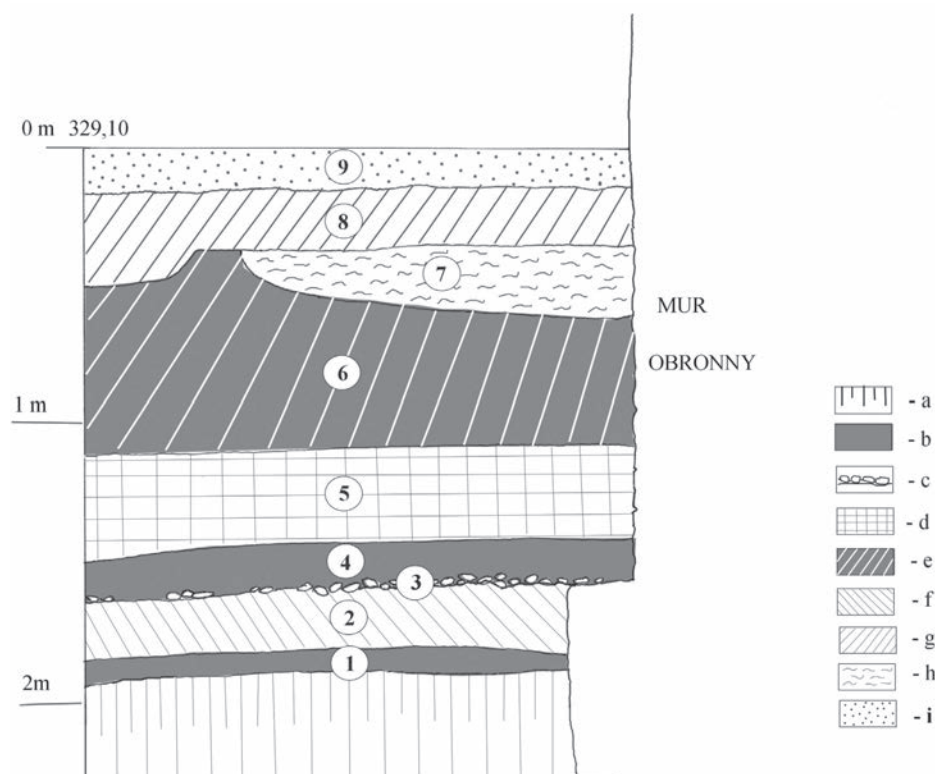
Strefa północno-zachodnia obejmuje pomieszczenie nr 0.3 i 0.4. Calec w postaci żółtego utworu gliniastego pochodzenia wodnolodowcowego wystąpił tu już na głębokości 0,9 m (328,58 m n.p.m.) (pomieszczenie 0.3). Na jego stropie zalegała warstwa nadcalcowa ilastej gliny z pojedynczymi fragmentami ceramiki średniowiecznej, prawdopodobnie datowanej na XIII wiek. W warstwę tę oraz w calec wkopany był fragmentarycznie uchwycony

2 Z belek, ze względu na zbyt krótką sekwencję przyrostów, nie udało się uzyskać wyników datowania dendrochronologicznego. Z jednej z belek uzyskano datę radiowęglową 250±30 BP (MKL 1623). Po kalibracji odpowiada ona następującym datom kalendarzowym – w zakresie 68,2% prawdopodobieństwa: 1639–1668 AD (50,0%), 1782–1798 AD (18,2%) – w zakresie 95,4% prawdopodobieństwa: 1521–1575 AD (14,1%), 1584–1590 AD (0,5%), 1626–1680 AD (54,5%), 1764–1801 AD (21,4%), 1939–1955 AD (4,8%). Datowanie wykonał prof. dr hab. inż. Marek Krapięć w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Cianowicach.

Ryc. 3.  
Bielsko-Biała, st. 32.  
Wzgórze 14. Pomiesz-  
czenie 0.8. Wykop  
1/2018. Profil SE.  
Oprac. B. Chorąży

Legenda:

1–9 numeracja warstw;  
a – calec gliniasty;  
b – ilasta, ciemnobru-  
natna glina z węgielkami  
drzewnymi; c – bruk  
z łamanego wapienia  
i otoczków kamien-  
nych; d – przemieszana  
głina z rozlasowaną,  
czerwoną polepą;  
e – przemieszana  
ciemnobrunatna glina  
z kamieniami; f – prze-  
mieszana żółta glina  
z kamieniami; g – prze-  
mieszana glina z cegliną  
i fragmentami cegieł;  
h – zaprawa wapienna;  
i – wylewka betonowa.



obiekt o czworokątnym zarysie, o dłuższej osi przebiegającej w kierunkach: północny zachód – południowy wschód (długości przynajmniej 4 m, szerokość ok. 3 m w osi krótszej). Obiekt wypełniony był ciemnobrunatną gliną ze śladami spalizny, z pojedynczymi fragmentami ceramiki średniowiecznej. Strop wypełniska oraz warstwę nadcalcową pokrywał poziom szarej gliny o nierównym, pofałdowanym stropie. Zawierała ona pojedyncze fragmenty ceramiki późnośredniowiecznej. Przykrywała ją warstwa żółtej, zbitej gliny o znacznej miąższości 20–30 cm. Warstwa ta niewątpliwie stanowiła podbudowę pod poziom użytkowy budynku – najprawdopodobniej klepisko lub podłogę na legarach drewnianych. Dopiero po jej powstaniu nastąpiła budowa piwnicy w północno-zachodniej partii obecnego budynku. Zasypano pachy sklepiennej, co warto podkreślić, pozbawione muru ograniczającego wkop pod piwnicę, od strony północno-wschodniej tworzyła żółto-brunatna, przemieszana glina z kamieniami i pojedynczymi fragmentami ceramiki późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej. Pokrywała go cienka warstwa klepiska w postaci ubitej i wypalanej na kolor czerwony gliny. Na jego stropie wystąpiła warstwa destruktu pożarowego złożonego z przepalanej polepy konstrukcyjnej z odciskami sieczki. Ślady pożaru zarejestrowano również w partii niepodpiwniczonej tej części kamienicy, w północno-wschodniej części pomieszczenia nr 0.3. Były to ślady równoległe przebiegających, w osi NE–SW przepalonych legarów. Z materiałów pozyskanych w obrębie północno-zachodniego narożnika pomieszczenia 0.4 wynika, że pożar ten należy odnieść do czasów połowy XVII wieku (1659 lub 1664 r.) (Otipka, 1938, s. XVIII–XIX).

Odmienne, i jak się wydaje dość jednorodnie, przedstawiała się sytuacja w południowo-wschodniej części kamienicy w obrębie pomieszczeń 0.8 i 0.9. Przeprowadzenie obserwacji stratygraficznych umożliwiła tu realizacja wykopów liniowych pod system wentylacji (pomieszczenie 0.8 i 0.9) oraz kanalizacji (pomieszczenie 0.9 i 0.10). Miały one przebieg północny zachód – południowy wschód, a więc zgodne z osią wzdłużną kamienicy. Dają one podstawę do analizy ciągłości nawarstwień w tej strefie, niestety ich stosunkowo niewielka głębokość (maks. do 1 m) ograniczała obserwacje dolnych partii układów stratygraficznych. Były one możliwe jedynie w trzech przypadkach: w wykopach geotechnicznych usytuowanych w pomieszczeniach 0.8 i 0.9, prostopadle do muru obronnego, stanowiącego dolną partię elewacji południowo-wschodniej kamienicy (od strony ul. Zamkowej) oraz w sondzie architektonicznej nr 3 wykonanej w północno-zachodniej partii pomieszczenia 0.7.

Najpełniejszy obraz stratygrafii tej strefy zabudowy kamienicy występuje w wykopie geotechnicznym w południowo-wschodniej partii pomieszczenia 0.8 – wykop 1/2018 (ryc. 3).

Calec wystąpił tu na głębokości 190–200 cm (327,20–327,10 m n.p.m.). Stanowi on żółty utwór gliniasty pochodzenia wodnolodowcowego. Na jego stropie zalegała 20-centymetrowej miąższości warstwa ilastej gliny (1) z pojedynczymi fragmentami naczyń glinianych datowanych na XIII–początek XIV wieku. Poziom ten rozwarstwiony jest cienką warstewką żółtej gliny. Powyżej stropu warstwy nadcalcowej zalegał



Ryc. 4.  
Bielsko-Biała, st. 32.  
Wzgórze 14. Kafel  
z przedstawieniem  
dudziarza.  
Fot. B. Chorąży

nasyp żółtej i żółtobrunatnej gliny przemieszanej z kamieniami (2). Bezpośrednio na jego stropie, a częściowo na odsadźce muru obronnego, przyległego do opisywanego układu stratygraficznego, wystąpił bruk z luźno usypanych kamieni wapiennych i otoczków (3). Zawierał on pojedyncze fragmenty ceramiki, które można z pewną ostrożnością datować na wiek XIV. Bruk ten stanowi zapewne fragment uliczki przymurnej, powstałej bezpośrednio po zbudowaniu muru obronnego miasta na tym odcinku. Znajduje się on obecnie na głębokości 160 cm (327,5 m n.p.m.), licząc od poziomu posadzki pomieszczenia przed podjęciem remontu kamienicy. Niewykluczone, że pierwotną szerokość uliczki wyznaczała granica, którą obecnie stanowi ściana północno-zachodnia pomieszczenia 0.8. Bruk pokrywała 20-centymetrowej miąższości warstwa ciemnej ilastej gliny (4) z pojedynczymi fragmentami ceramiki późnośredniowiecznej, datowanej na XIV–XV wiek. W jej stropie wystąpiła cienka warstewka gliny przepalanej na czarno. Przykrywał ją 30-centymetrowej miąższości poziom nasypowy (5) żółto-czerwonawej gliny, przewarstwionej rozlasowaną polepą. Brak w nim materiału zabytkowego. Pomimo czerwonego zabarwienia, warstwa ta nie zawierała jednak bryłek przepalanej gliny konstrukcyjnej, wskazującej na pochodzenie pożarowe. Kolejny poziom stratygraficzny reprezentuje 70-centymetrowej miąższości warstwa (6) ciemnobrunatnej gliny z węgielkami drzewnymi i pojedynczymi fragmentami ceramiki datowanej na XV–XVI wiek. Jest to potężny nasyp, którego miąższość wskazuje na funkcję niwelacyjną, likwidującą zapewne spadek terenu na tym odcinku (najpewniej opadający pierwotnie w kierunku zbocza skarpy miejskiej od strony ul. Zamkowej). Warstwa ta zawiera sporą ilość węgielków drzewnych oraz materiałów zabytkowych (ceramika, kości zwierzęce), wskazujących na pochodzenie ze złoża znajdującego się być może na terenie średniowiecznego miasta. Warstwa ta była naruszona przez wkop pod dół wapienny (7) oraz lokalne przegłębienie warstwy (8) nasypowej gliny przemieszanej z gruzem ceglany i materiałem zabytkowym datowanym na XVIII–XIX wiek. Układ stratygraficzny zamykała 15-centymetrowej miąższości wylewka betonowa (9) współczesnego poziomu użytkowego pomieszczenia (do czasu podjęcia remontu).

Strop warstwy ciemnobrunatnej gliny z zawartością ceramiki datowanej na wiek XV–XVI występował również w innych strefach pomieszczenia nr 0.8. W jego północno-zachodniej partii (wykop 3/2018) wystąpiły w stropie tej warstwy liczne fragmenty kafli piecowych datowanych na koniec XV i XVI wiek (ryc. 4–11). Były one ułożone licami do spodu, jeden obok drugiego, stanowiąc najprawdopodobniej rodzaj utwardzenia powierzchni użytkowej. Podobnie jak w przypadku wykopu 1/2018, górną partię układu stratygraficznego stanowiła warstwa nasypowa przemieszanej gliny

z gruzem ceglany i materiałem zabytkowym datowanym na XVIII–XIX wiek.

### Relikty architektoniczne

W trakcie prac ziemnych odsłonięto kilka relikwów architektonicznych w postaci murów, głównie kamiennych. Zostały one zainwentaryzowane i opisane w ramach odrębnego opracowania architektonicznego (Głowacki, 2018).

Jedynym reliktem architektonicznym, który stał się przedmiotem analizy w ramach niniejszego opracowania jest mur obronny miasta. Jest to obiekt o szczególnym znaczeniu dla rekonstrukcji dziejów miasta, a archeologiczna analiza kontekstu stratygraficznego tego reliktu ma decydujące znaczenie dla ustalenia jego chronologii oraz podstawowych etapów funkcjonowania.

Już z badań architektonicznych prowadzonych w latach 70. ubiegłego wieku wiadomo było, że elewacja kamienicy od strony ul. Zamkowej skrywa w sobie relikty średniowiecznego muru obronnego miasta (Sibińska, Wiśniewski, 1975). Nie było jednak wiadomo, jaki jest jego kontekst archeologiczny. Te dane uzyskano dopiero w dwóch kolejnych wykopach otwartych w bezpośrednim sąsiedztwie fundamentu muru. Jednocześnie obserwacje na 1. piętrze kamienicy ujawniły nową okoliczność. Okazało się, że zachowana wysokość muru jest bardzo duża, sięga ona poziomu podłogi 1. piętra i wynosi, licząc od jego stopy, aż 5,5 m. Jest to, poza zamkiem, jedyny przypadek przetrwania tak dużego fragmentu średniowiecznego muru obronnego na terenie Bielska.

Stopa muru odsłonięta w pomieszczeniu 0.9 zalegała na głębokości 2,4 m (326,75 m n.p.m.). Partia najniższa, fundamentowa, ma wysokość 0,8 m. Posiada 30-centymetrowej szerokości odsadźkę. Znajduje się na głębokości 1,6 m (327,55 m n.p.m.). Poziom odsadźki koresponduje z posadowieniem bruku uliczki przymurnej (głębokość 1,5–1,6 m [327,65–327,55 m n.p.m.] w pomieszczeniu 0.9 i 1,6 m [327,50 m n.p.m.] w pomieszczeniu 0.8). Partia muru powyżej odsadźki zachowana jest wysoko. W skrajnym przypadku obręb pomieszczenia 0.8 ma ona wysokość 4,7 m. W pomieszczeniu 0.9 sięga jednak jedynie 1,1 m powyżej odsadźki. Jest to sytuacja dość wyjątkowa, związana z wtórnym przebicciem w murze obronnym przejścia w XIX wieku. Z pomiarów wynika, że w partii fundamentowej mur ma szerokość ok. 2,20 m, zaś powyżej odsadźki 1,9 m.

Mur w całości zbudowany jest ze złomów łamanego wapienia w układzie warstwowym. Zaprawa jest twarda, barwy szaro-białawej, z zawartością dużej ilości wapna. Lica, zarówno w partii fundamentowej, jak i nadziemnej są starannie wyrównane. Sposób zarówno licowania, jak i wyprowadzania



0 5 cm

Ryc. 5.  
Bielsko-Biała, st. 32.  
Wzgórze 14. Kafel  
z przedstawieniem  
postaci królewskiej z rybami.  
Fot. B. Chorąży



0 5 cm

Ryc. 6.  
Bielsko-Biała, st. 32.  
Wzgórze 14. Kafel  
z przedstawieniem  
anioła. Fot. B. Chorąży



0 5 cm

Ryc. 7.  
Bielsko-Biała, st. 32.  
Wzgórze 14. Kafel  
z przedstawieniem pro-  
roka. Fot. B. Chorąży



Ryc. 8.  
Bielsko-Biała, st. 32.  
Wzgórze 14. Kafel  
z przedstawieniem dworzana. Fot. B. Chorąży



Ryc. 9.  
Bielsko-Biała, st. 32.  
Wzgórze 14. Kafel  
z przedstawieniem kwiatowym.  
Fot. B. Chorąży



Ryc. 10.  
Bielsko-Biała, st. 32.  
Wzgórze 14. Kafel  
z motywem architektonicznym.  
Fot. B. Chorąży



Ryc. 11.  
Bielsko-Biała, st. 32.  
Wzgórze 14. Kafel wieńczący. Fot. B. Chorąży

warstw wyrównawczych, dobór materiału budowlanego, wykazują na bardzo wysoki poziom warsztatu murarskiego. Obserwacje partii fundamentowych muru wskazują również na dwojaką technikę jego powstawania. W pomieszczeniu 0.8 odsłonięty odcinek budowany był techniką wąskoprzestrzennego wkopu, zaś w partii zarejestrowanej w pomieszczeniu 0.9 powstał w szerszym wykopie budowlany pod mur przeciął warstwę posadowioną na stropie calca. Zawierała ona XIII-wieczny materiał zabytkowy. Na stropie nasypu gliny zalegającej powyżej warstwy nadcalcowej posadowiono bruk uliczki przymurnej. Zawierał on stosunkowo mało charakterystyczny materiał zabytkowy, którego chronologię z pewną ostrożnością można odnieść do XIV wieku.

### Materiał zabytkowy

W trakcie prowadzonego nadzoru pozyskano ponad 2 tysiące zabytków ruchomych. Są to przede wszystkim fragmenty kafli piecowych (ponad 1200 fragmentów) oraz naczyń glinianych, fajansowych i porcelanowych.

W mniejszej ilości odkryto przedmioty metalowe (m.in. krzesiwko i plomby towarowe) oraz numizmaty (monety austriackie oraz 1 egzemplarz nieokreślonej monety).

Z całą pewnością najcenniejszy zbiór pozyskanych zabytków stanowią kafle piecowe. Jest to jedna z najliczniej pozyskanych kategorii zabytków. Wystąpiły one we wszystkich badanych strefach kamienicy, jednak unikatowy zespół pozyskano w obrębie pomieszczenia 0.8 (ponad 1000 fragmentów). Tworzą go, zachowane w całości lub w sporych fragmentach, późnogotyckie i renesansowe kafle komorowe o niezwykle bogatej ornamentyce, datowane na koniec XV wieku oraz XVI wiek (ryc. 4–10). Tego rodzaju kafle odkryto po raz pierwszy na terenie Bielska. Występowały na stropie ciemnej warstwy nasypowej w północno-wschodniej partii pomieszczenia 0.8.

Kafle te reprezentują zróżnicowany repertuar form zdobniczych płytek licowych (przynajmniej 16 różnych motywów zdobniczych). Są to m.in. przedstawienia figuralne muzyka grającego na dudach, tzw. dudziarza (ryc. 4), postaci królewskiej trzymającej rybę ogony (ryc. 5), anioła (ryc. 6), tzw. proroka z zapisanym zwojem (ryc. 7), dworzana z ręką uniesioną w geście pozdrowienia (ryc. 8). Bardzo często spotykane są motywy roślinne. Mają one zazwyczaj kompozycję centralną. Są to m.in. przedstawienia tzw. wirującego kwiatu (ryc. 9) czy też kwiatu wyrastającego z gałązki. Trzecim często występującym tematem są motywy architektoniczne – zarówno w wersji ażurowej, jak i pełnej (ryc. 10) – najczęściej przedstawienia maswerków oraz znajdujących się poniżej lustrzanej płaszczyzny lub pustej arkady.

Liczne są fragmenty kafli wieńczących zdobionych sterczynami roślinnymi (ryc. 11).

Odkryty zespół reprezentuje pewne zróżnicowanie pod względem chronologicznym. Wskazują na to przede wszystkim wątki zdobnicze, ale również konstrukcja kafli. Wydaje się, że kafle z półcyndryczną konstrukcją komory reprezentują starszy horyzont chronologiczny. Korespondują z tym wątki zdobnicze związane z architekturą gotycką. Chronologia powstania tych kafli przypada na koniec XV wieku lub początku XVI stulecia. Nieco późniejszy okres reprezentują kafle o czworokątnych komorach i przedstawieniach zdradzających wpływy renesansu. Chodzi tu m.in. o postaci proroka czy dworzana w strojach renesansowych, a także motywy roślinne. Tę grupę kafli należy datować na XVI wiek (Dąbrowska, 1987, il. 46–57).

### Podsumowanie wyników nadzoru

Przeprowadzony nadzór archeologiczny nad remontem kamienicy Wzgórze 14 przyniósł bardzo istotne wyniki. Najważniejsze z nich dotyczą potwierdzenia, jak się wydaje, XIV-wiecznej metryki najstarszego muru obronnego miasta. Już w okresie późnośredniowiecznym, najpóźniej w 1. połowie XVI wieku, stracił on znaczenie militarne, gdyż uliczka przymurna zapewniająca dostęp do jego obrony uległa likwidacji. Ma to zapewne związek z powstaniem już w XV wieku dodatkowego muru zewnętrznego zamku, a w 1. połowie XVI wieku budową zewnętrznego muru miejskiego, dostosowanego do obrony artyleryjskiej (mur ten widoczny jest na XIX-wiecznych fotografiach zamku). Taką sekwencję rozwoju systemu obronnego i jego przemian potwierdzają podobne obserwacje przeprowadzone w obrębie posesji Schodowa 5 (Chorąży, 2014).

Istotnym efektem badań jest również identyfikacja bruku uliczki przymurnej i jej poziomu funkcjonowania. Znajduje się on obecnie ok. 1,9 m poniżej współczesnego poziomu użytkowego otoczenia kamienicy. Niestety, z racji szczupłych wymiarów wykopów konstrukcyjnych nie udało się określić szerokości uliczki. Wydaje się jednak bardzo prawdopodobne, że jej pierwotna szerokość mogła korespondować z granicą, którą obecnie tworzy ściana NW pomieszczenia 0.8. Jeżeli ta hipoteza jest słuszna, szerokość uliczki mogła wynosić ok. 8 m. Jej nawierzchnię stanowił tzw. bruk sypany złożony z otoczków oraz niewielkiego rozmiaru kamieni wapiennych.

Kolejnym istotnym efektem badawczym prowadzonego nadzoru są uzyskane dane dotyczące rozwoju zabudowy i jej zmian architektonicznych w obrębie obecnej posesji Wzgórze 14. Ta kwestia stała się przedmiotem prowadzonych nadzorów i obserwacji stratygraficznych przez architekta mgr. inż. Ryszarda Głowackiego oraz autorów artykułu. Zostanie ona omówiona szczegółowo w odrębnym opracowaniu.

## Literatura

- Choraży, B. (2014). Badania archeologiczne na posesji przy ulicy Schodowej 5 w Bielsku-Białej, województwo śląskie. W: Glanc-Zagaja, G., Janak, V. (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2011–2012* (150–157). Katowice: Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego.
- Choraży, B., Choraży, B. (2012). Sprawozdanie z badań archeologicznych na ulicy Wzgórze w Bielsku-Białej, województwo śląskie. W: Tomczak, E. (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2009–2010* (85–96). Katowice: Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego.
- Dąbrowska, M. E. (1987). *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Głowacki, R. (2018). *Badania architektoniczne. Kamienica Bielsko-Biała, ul. Wzgórze 14*, tom I–II. (komputeropis w archiwum Delegatury Urzędu Ochrony Zabytków w Bielsku-Białej). Bielsko-Biała.
- Otipka, E. (1938). *Mnemosynon*. W: Wagner, R. (red.), *Das Buch der Bielitz-Bialaer Chronika*. Poznań.
- Sibińska, U., Wiśniewski, M. (1975). *Badania architektoniczne IV odcinka murów obronnych w Bielsku-Białej zawartych w elewacjach tylnych budynków przy ul. Kosmonautów 8, 10, 12, 14 oraz budynku przy ul. Schodowej 5*. (maszynopis Przedsiębiorstwa Konserwacji Zabytków, Oddział Kraków, archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Bielsku-Białej). Kraków

Bożena Choraży, Bogusław Choraży

## Archaeological supervision at no. 14 Wzgórze Street in Bielsko-Biala, 2018

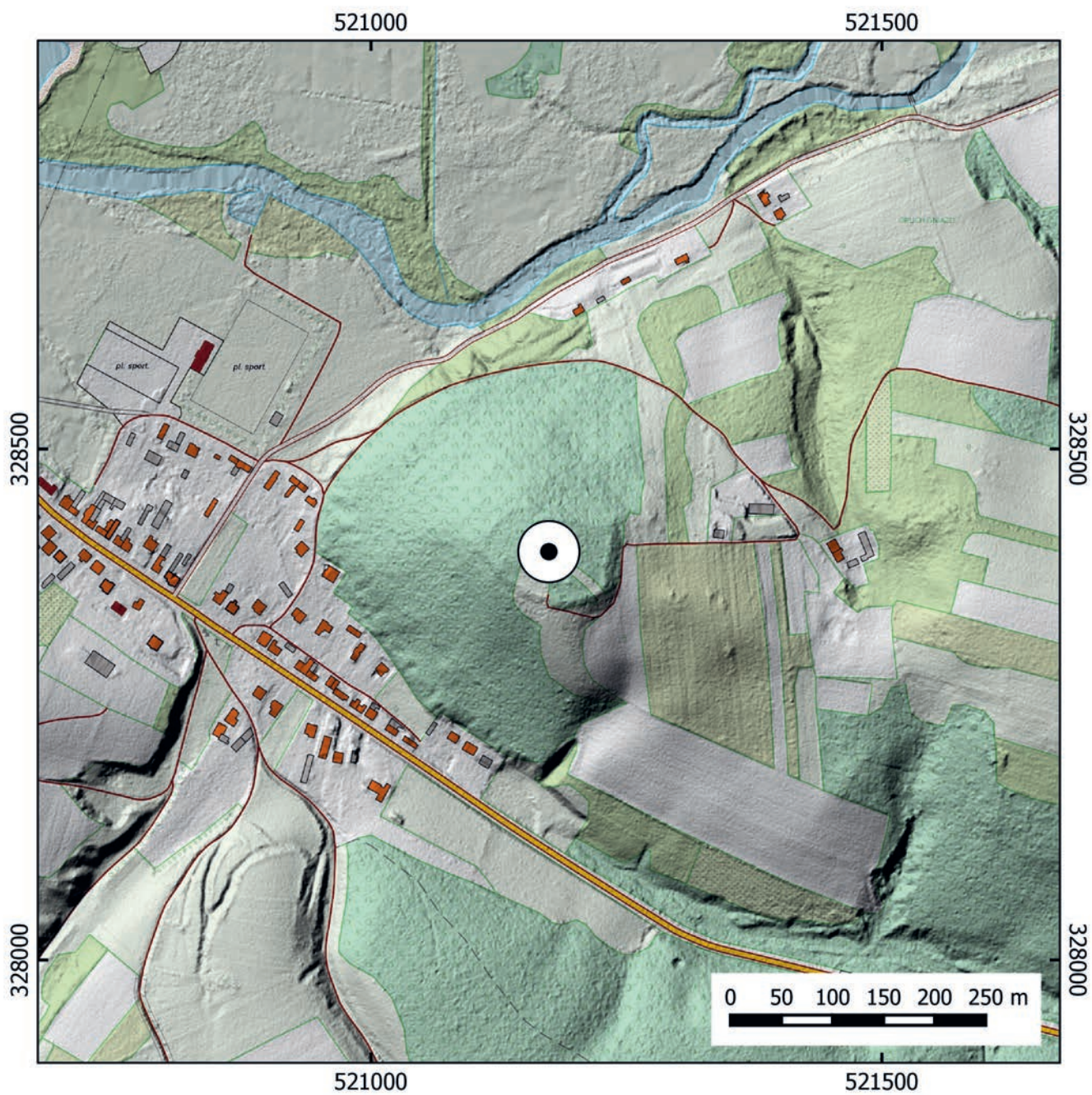
### Abstract

Archaeological supervision was exercised between March and December 2018 over comprehensive renovation works of the town house at no. 14 Wzgórze Street in Bielsko-Biala. Entered in draft census ledgers as *Miasto nr 2* the property lies within the Old Town district of Bielsko adjacent to the Sułkowski Castle. According to the written records the town house was built on this property in the 17<sup>th</sup> century, its function until the 1740s that of a dye shop of the local cloth guild. In 1823 the building passed to the noble family Sułkowski. Architectural studies carried out in the 1970s by Pracownia Konserwacji Zabytków identified some remnants of the town wall in the building's southeast elevation. The renovation work consisted of a wide range of earth digging activities. An important effect of the archaeological supervision are observations concerning the earliest phase of the town wall and identification of the level of the surface of the back lane by the town wall. Other insights from the same project concern the evolution of buildings and changes in the architecture on the premises at no. 14 Wzgórze Street.

### KEY WORDS

- Old Town district in Bielsko
- town property development
- medieval town wall
- back lane
- medieval
- modern period





..... Ryc. 1. Mstów Góra  
 ..... 3 Maja (Na Wale).  
 ..... Lokalizacja stanowiska.  
 ..... Oprac. M. Furmanek

# Wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 2015–2016 na Górze 3 Maja w Mstowie

## Abstrakt

W latach 2015–2016 przeprowadzono archeologiczne badania sondażowe na Górze Wał we Mstowie. W obrębie ośmiu wykopów archeologicznych przebadano powierzchnię 188 m<sup>2</sup>. W profilach uchwycono przekroje intencjonalnie wykonanego nasypu, który okalał całe plateau. Wał-nasyp tworzył siwo-czarny popiół, w którym znajdowały się przepalone brekcje krzemienne o dużej granulacji i drobne kamienie wapienne, zalegające bezładnie. Nie stwierdzono śladów konstrukcji drewnianych, ani większych fragmentów spalonego drewna. Nie zaobserwowano intencjonalnego ułożenia materiału kamiennego. Analiza profili wykazała, że teren przed złożeniem ziemi tworzącej nasyp w niewielkim stopniu zniwelowano – przygotowano do złożenia depozytu. Materiał, z którego wzniesiono wał, jest substancją powstałą w wyniku działania czynnika termicznego – bardzo wysokiej temperatury, o czym świadczą także przepalone, popękane brekcje krzemienne i brak w obrębie warstwy makroskopowych szczątków roślinnych. Nie wiemy, kiedy i w jakim celu usypano wał. Popiół z zawartością przepalonych i przeprażonych kamieni wskazuje na odpad poprzemysłowy, powstały prawdopodobnie w XX wieku. Nasuwa się przypuszczenie, że może on pochodzić, np. z wapienników (?). Na początku XX wieku stały w okolicy, być może nawet na samym wzgórzu. Nasyp mógł powstać w wyniku potrzeby usuwania materiału odpadowego z pieca.

Góra 3 Maja we Mstowie, w powiecie częstochowskim, zwana także Górą Wał lub Na Wale, położona jest po lewej stronie drogi wojewódzkiej nr 786, prowadzącej z Częstochowy do miejscowości Koniecpol (ryc. 1). Nazwa – Góra Wał, przyjęta jako potoczna, ma jak się wydaje starszą metrykę.

Archeologiczne badania wykopaliskowe sondażowe przeprowadzono na Górze Wał w dniach od 28 lipca do 4 sierpnia 2015 roku i od 1 do 8 września 2016 roku, pod kierownictwem Iwony Młodkowskiej-Przepiórowskiej (2017). Były to pierwsze badania wykopaliskowe na tym obiekcie<sup>1</sup>. W marcu 1992 roku teren Mstowa i okolic został spenetrowany jedynie powierzchniowo w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski. Góra Wał znalazła się w obrębie obszaru AZP 86–50. Na powierzchni nie znaleziono materiału

archeologicznego. Stanowisko zaznaczono na mapie jako stanowisko archiwalne – domniemane grodzisko (AZP 86–50/3, st. nr 2 w m-c). W jego najbliższych okolicach także nie znaleziono materiałów archeologicznych (Błaszczyk, Radkiewicz, 1964, s. 11).

Według miejscowych podań (bądź legend), na szczycie Góry Wał znajdowało się grodzisko wczesnośredniowieczne. Także w literaturze historycznej dotyczącej Mstowa, znajdujemy informacje, że na tak dogodnie położonym miejscu, z natury obronnym, i przy ważnej drodze łączącej Kraków z centralnymi grodami Wielkopolski, ziemi sieradzkiej i Śląska, w miejscowości o bardzo starej metryce, znajdowało się wczesnośredniowieczne grodzisko.

## SŁOWA KLUCZOWE

- grodzisko
- Mstów
- góra Wał
- archeologia

1 Przed rozpoczęciem badań przeprowadzono kwerendę w archiwum WUOZ Delegatura w Częstochowie.



Ryc. 2. Mstów.  
Widok na Górę  
3 Maja (Na Wale) od  
strony północnej.  
Fot. Z. Przepiórowski

Szczyt Góry 3 Maja jest bardzo wyraźnie zarysowany na mapie Lidar. Posiada kształt w przybliżeniu eliptyczny (niektórzy badacze widzą kształt żelazkowy), jest wypłaszczony i, jak się wydaje, obwarowany ze wszystkich stron wałem, nieco podniesionym na obrzeżach (ryc. 2–3). Nic więc dziwnego, że w tak prawie idealnie ukształtowanym obiekcie, zaczęto upatrywać pierwotnego grodu mstowskiego – wczesnośredniowiecznego załążka Mstowa.

Mstów położony nad rzeką Wartą jest jedną z najstarszych miejscowości w regionie częstochowskim i trzynastowiecznym ośrodkiem miejskim (Laberschek, 2014, s. 7). W okresie staropolskim należał do województwa krakowskiego powiatu

Ryc. 3. Mstów.  
Góra 3 Maja (Na Wale).  
Mapa hipsometryczna.  
Oprac. I. Młodkowska-  
Przepiórowska



lelewskiego (Laberschek, 2014, s. 25). Najstarszy przekaz źródłowy o Mstowie pochodzi z kwietnia 1193 roku, ale do powstania miejscowości doszło niewątpliwie wcześniej, choć z powodu braku źródeł pisanych nie można podać dokładnej daty powstania miejscowości (Laberschek, 2014, s. 7, s. 33). Według ks. prof. Kazimierza Łatak'a zaczątki osady należy cofnąć co najmniej do przełomu X i XI wieku i wiązać je z niewielkich rozmiarów grodem założonym tu przez bliżej nieznanego dostojnika monarchii wczesnopiastowskiej o imieniu Mstaw lub zbliżonym (Łatak, 2013, s. 5). W XII i XIII wieku osada Mstów była najznaczniejszym ośrodkiem politycznym i kościelnym w północno-zachodniej Małopolsce, wcześniej zaś funkcjonowała jako czoło opola, zwanego mstowskim, obejmującym swym zasięgiem wsie położone nad górną Wartą (Laberschek, 2006, s. 139; Łatak, 2013, s. 5). W 2. połowie XII wieku w Mstowie osiedlili się kanonicy regularni opactwa Najświętszej Maryi Panny na Piasku we Wrocławiu. Pierwsza osada mstowska, będąca załążkiem miejscowości, powstała między IX a X wiekiem, najpóźniej na początku XI wieku – w początkowym okresie kształtowania się państwowości polskiej, kiedy to obronne grody, o funkcjach nie tylko militarnych, ale również administracyjnych i sądowych, będące najczęściej siedzibami organizujących się parafii budowano najczęściej wzdłuż szlaków komunikacyjnych (Laberschek, 2006, s. 139; Sochacki, 2013, s. 18). Przymuszczałnie osada, według Jacka Laberscheka, znajdowała się na jednym z dwóch szczytów rozległego wzgórza Chrapoń, na szczycie zachodnim o nazwie Góra Trzeciego Maja. Funkcjonująca do dziś stara nazwa tego szczytu – Wał, oraz pozostałości obwałowań ze sztucznym nasypem wskazują na istnienie w tym miejscu obiektu o charakterze obronnym. Biorąc pod uwagę jego idealne położenie obronne oraz fakt, że u podnóża

góry, między rzeką a owym szczytem, przebiegała niezwykle ważna droga łącząca Kraków z centralnymi grodami Wielkopolski, ziemi sieradzkiej i Śląska, którą należało obiektami o charakterze obronnym chronić, stwierdzić należy, że było to wymarzone miejsce na założenie niewielkiego obronnego grodu (Bereszyński, 2001, s. 40). W książce Jacka Laberscheka, który powołuje się na artykuł Zbigniewa Bereszyńskiego, czytamy: *Obiekt usytuowany na wzgórzu nad przełosem Warty w Mstowie, położony na południowy-wschód od centrum tej miejscowości, określanymi przez mieszkańców Mstowa Na Wale lub Wał, przypominający kształtem żelazko posiada 120 na 60 metrów, wał o wysokości 0,5 do 1 metra oraz sztuczną skarpe*. Posiada znakomite położenie strategiczne, wysokie walory obronne, znaczne rozmiary oraz możliwość pomieszczenia wielu domostw, stąd identyfikowanie obiektu z pierwotnym Mstowem – czołem rozległego opola – jest ze wszech miar uzasadnione (Laberschek, 2014, s. 34; Bereszyński, 2001, s. 40).

Dla sondażowego rozpoznania domniemanego grodziska, założono osiem wykopów archeologicznych, sześć w 2015 roku (nr 1–6) i dwa w 2016 roku (nr 7–8), cztery w obrębie plateau i cztery przecinające wał, w miejscach niezalesionych, dostępnych do badań (ryc. 4). Przebadano powierzchnię 188 m<sup>2</sup> (Młodkowska-Przepiórowska, 2017, s. 258–262).

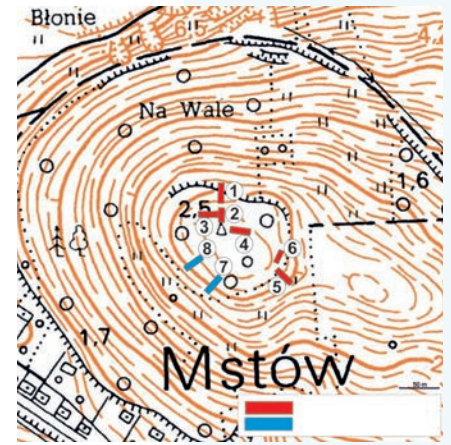
W profilach wykopów: 1, 5, 7, 8, uchwycono przekroje intencjonalnie usypanego nasypu ziemno-kamiennego – obiektu I (zbudowanego z warstw 5 i 6), który okalał prawdopodobnie całe plateau, tak jak to widać na mapie hipsometrycznej i miejscami w terenie. Wał-nasyp tworzył siwo-czarny popiół, w obrębie którego, znajdowały się przepalone i przeprażone brekcie krzemienne o dużej granulacji (ok. 0,15–0,3 m) i nieliczne, raczej drobne kamienie wapienne, zalegające bezładnie w obrębie bardzo sypkiej warstwy popiołu. W przekrojach nasyp posiadał różne kształty, najczęściej nieregularne, rzadziej soczewkowate (ryc. 5).

Zarejestrowano maksymalną szerokość obiektu – 5,0 m oraz miąższość od 0,3 do 0,65 m. W jego obrębie nie stwierdzono śladów konstrukcji drewnianych, ani większych fragmentów spalonego drewna. Nie zaobserwowano intencjonalnego ułożenia materiału kamiennego – żadnych śladów „suchych murów”. We wszystkich profilach wykopów przecinających wał, zarejestrowano porównywalny charakter budowy nasypu i materiału z którego został wzniesiony. Niewielkie różnice dotyczyły jedynie ilości zalegania brekcie krzemienianych i kamieni wapiennych w obrębie różnych odcinków obiektu oraz koloru popiołu,

od jasno siwego do czarnego. Warstwy 5 i 6 tworzące nasyp, zostały zdeponowane na skale macierzystej (na warstwie 3), z której wcześniej usunięto wierzchnie warstwy naturalnego górotworu (warstwy 1 i 2). Analiza profili wykazała, że teren przed złożeniem ziemi tworzącej nasyp w niewielkim stopniu zniwelowano – przygotowano do złożenia depozytu (ryc. 6).

W trakcie badań pobrano dwie próby z obiektu I: jedną z wału ziemno-kamiennego z profilu północnego wykopu 1, i drugą z profilu zachodniego wykopu 5. W próbach (o sygnaturach MST/2015/1 i MST/2015/2) nie stwierdzono obecności makroskopowych szczątków roślinnych. Wydzielono jedynie fragment spalonego drewna o długości 10 mm należącego do brzozy<sup>2</sup>. Nie ulega wątpliwości, że materiał, z którego wzniesiono wał, jest substancją powstałą w wyniku działania czynnika termicznego – bardzo wysokiej temperatury – o czym świadczą także przepalone, popękane brekcie krzemienne i brak w obrębie warstwy makroskopowych szczątków roślinnych, które uległy spaleni.

Przeprowadzone na stanowisku 2 archeologiczne badania sondażowe wykluczyły istnienie funkcjonującego na szczycie grodu wczesnośredniowiecznego. Nie znaleziono luźnych materiałów średniowiecznych, potwierdzając tym samym wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych w 1992 roku. Poza nasypem nie stwierdzono żadnych innych śladów konstrukcji, zabudowy i użytkowania tego terenu. Pomimo tych faktów, nie można całkowicie wykluczyć, że Góra 3 Maja zwana Wał, nie pełniła funkcji *refugium*, wykorzystując w okresie zagrożenia miejsce z natury

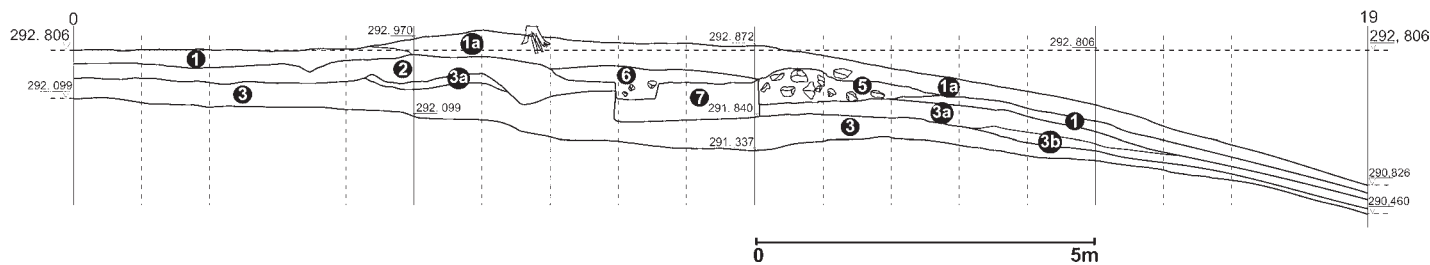


Ryc. 4. Mstów, gm. loco. Góra 3 Maja (Na Wale). Plan rozmieszczenia wykopów sondażowych: 1–6/2015 (na czerwono) i 7–8/2016 (na niebiesko). Oprac. I. Młodkowska-Przepiórowska

Ryc. 5. Mstów, Góra 3 Maja (Na Wale). Fragment profilu S wykopu 7, na odcinku 0–15 m. Fot. Z. Przepiórowski



<sup>2</sup> Badania próbek wykonała mgr Agata Sady-Bugajska z Muzeum Śląskiego w Katowicach, której w tym miejscu zamieszczam podziękowania.



Ryc. 6. Mstów,  
Góra 3 Maja (Na Wale).  
Wykop 7, profil S.  
Rys. Z. Przepiórowski

Legenda:

**1** – ciemnoszaro brązowa próchnica o miąższości 10–30 cm; **1a** – warstwa ciemno szaro brązowa, mniej zwarta niż warstwa 1, sypka; **3** – zwietrzelnina skalna przechodząca w liłą skałę; **3a** – zwietrzelnina skalna w postaci dużej ilości luźnych kamieni wapiennych z dodatkiem brunatnej gliny; **3b** – zwietrzelnina skalna w postaci drobnych kamieni wapiennych i wapna (?); **5** – brunatna próchnica zawierająca luźne kamienie wapienne oraz przepalone krzemienie, o miąższości 30–70 cm; **6** – siwo-czarny popiół (?) zawierający dużą ilość luźnych kamieni wapiennych oraz dużych przepalonych i popękanych kongrekcji krzemiennych; **7** – brunatna glina z dużą ilością drobnych kamieni wapiennych.

obronne. Z tego typu budowłami wczesnośredniowiecznymi mamy do czynienia m.in. w dorzeczu Dunajca. Na nich także nie znaleziono śladów stałej zabudowy mieszkalnej lub dłuższego użytkowania (Poleski, 2004, s. 162).

W trakcie przeprowadzonych badań znaleziono jedynie trzy zabytki, w tym jeden odłupek krzemienno nieokreślonej kultury z epoki kamienia, i dwa ułamki ceramiki kultury łużyckiej. Jeden fragment ceramiki po stronie zewnętrznej był obmazany, drugi lekko schropowacony. Odłupek zalegał w wykopie 1 w warstwie wału ziemno-kamiennego (w warstwie 6), w czarnej, przepalanej ziemi, a dwa ułamki ceramiki pochodziły z humusu – warstwy 1 (jeden fragment znaleziono na powierzchni, drugi na hałdzie humusu). Zabytek krzemienno należy traktować, jako materiał zalegający na złożu wtórnym. Natomiast fragmenty ceramiki kultury łużyckiej z epoki brązu/wczesnej epoki żelaza znalezione w humusie, świadczą o zakrojonej na niewielką skalę penetracji wzniesienia przez ludność kultury łużyckiej.

Najbardziej interesującym, odsłoniętym i częściowo przebadanym obiektem, okazał się, zarejestrowany w wykopach 1, 5, 7, 8, intencjonalnie wzniesiony nasyp ziemno-kamienny – obiekt 1. Jak już wcześniej wspomniano, brak datowników nie pozwolił na określenie jego chronologii. Nasyp z domniemanego grodziska w Mstowie na pierwszy rzut oka przypomina wał – konstrukcję wzniesioną w nieopodal położonym grodzisku w Gąszczyku, w drugim etapie jego budowy. Wczesnośredniowieczne grodzisko na wzgórzu Gąszczyk, zajmujące powierzchnię 0,98 ha, zostało uformowane w kształcie podkowy. Nie wiemy jak wyglądała zabudowa wewnątrz obwałowań, ani też, jaka była funkcja tego grodu. Na pewno kontrolował on drogę wiodącą z zachodu na wschód wzdłuż Warty, przez przełom tej rzeki na paśmie wyżyny jurajskiej. Przyjęto jego hipotetyczne datowanie na IX–XI wiek. Grodzisko było badane wykopaliskowo pod kierownictwem dr. Włodzimierza Błaszczyka, według niego powstało w dwóch etapach. Pierwszy etap, przypadający

na czas panowania Czechów w Małopolsce, tj. w połowie X wieku, charakteryzował się użyciem kamienia wapiennego do licowania wału grodu od zewnątrz. Drugi etap, przypadający na XI stulecie, odznaczał się zastosowaniem wyłącznie ziemi przy wznoszeniu wału (Błaszczyk, 1969, s. 87–90; Laberschek, 2014, s. 33–34; Gedl, 2002, s. 95). Częściowo przebadane i zarejestrowane wały na obu stanowiskach różnią się jednak przede wszystkim materiałami z jakich zostały wzniesione. Wał na domniemanym grodzisku na Wale wzniesiono z popiołów z zawartością bezwładnie zalegających kamieni, a wał na grodzisku Gąszczyk zbudowano z ziemi z zawartością próchnicy (wg opisu w sprawozdaniu), oba były częściowo licowane kamieniem wapiennym.

Przeprowadzone archeologiczne wykopaliskowe badania sondażowe nie dały odpowiedzi na dwa istotne pytania: kiedy i w jakim celu wzniesiono wał ziemno-kamienny na Górze 3 Maja, który pierwotnie był prawdopodobnie wyższy. Po co podjęto trud przetransportowania na szczyt wzgórza znacznych ilości tego specyficznego budulca? Jaki cel przyświecał budowniczym? Popiół z zawartością przepalonych i przeprażonych kamieni oraz brekcji krzemiennych wskazuje na odpad przemysłowy, który wykorzystano do wzniesienia wału. Jest to materiał powstały prawdopodobnie w XX wieku, a więc wyklucza on funkcję obronną obiektu. Może w zamiarze budowniczych było jedynie powiększenie i wy płaszczenie plateau z użyciem tego surowca (wał usypano na granicy terenu płaskiego ze stromymi zboczami). W czasie usypywania prowadzono także czynności niwelacyjne, o czym świadczy układ warstw w profilach wykopów archeologicznych. Nie wiadomo, czy prace ziemne miały charakter zaplanowanej inwestycji, zmierzającej do realizacji jakiegoś konkretnego pomysłu.

Analizując charakter materiału, z którego wzniesiono nasyp, nasuwa się kolejne przypuszczenie, że może on pochodzić, np. z wapienników. Na początku XX wieku w okolicach domniemanego grodziska funkcjonowały piec – wapienniki, być

może stały one nawet na samym wzgórzu. Stąd kolejna hipoteza, że nasyp mógł powstać jedynie w wyniku potrzeby usuwania materiału odpadowego z pieca, a nie celowego działania związanego z powiększeniem powierzchni plateau, w jakimś, dziś nieznanym celu.

Problem funkcjonowania wapienników na samej górze i w jej najbliższej okolicy wymaga odrębnych

badan specjalistycznych. Należy także podjąć próbę wyjaśnienia, z jakiego okresu pochodzi nazwa – Góra Wał. Wyniki tych badań mogłyby pomóc w określeniu charakteru obiektu, który w chwili obecnej stanowi prawdziwą zagadkę. Przeprowadzone badania archeologiczne nie potwierdziły istnienia na Górze 3 Maja grodziska wczesnośredniowiecznego. Początków opola mstowskiego należy więc szukać dalej, i w innym miejscu.

## Literatura

Bereszyński, Z. (2001). Nieznane warownie. *Spotkania z Zabytkami*, 5, 40.

Błaszczuk, W. (1969). Sprawozdanie z przeprowadzonych prac wykopaliskowych na grodzisku w Siedlcu [Gąszczyk], pow. Częstochowa. W: Jamka, R. (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku w 1966 roku* (87–90). Katowice: Śląski Instytut Naukowy.

Błaszczuk, W., Radkiewicz, J. (1964). Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych na terenie powiatu Częstochowa w roku 1963. W: Jamka, R. (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku w 1963 roku* (112–116). Katowice: Śląski Instytut Naukowy.

Gedl, M. (2002). Częstochowa w świetle badań archeologicznych. W: Kiryk, F. (red.), *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego. T. I, Okres staropolski* (37–95). Częstochowa: Urząd Miasta.

Laberschek, J. (2006). Średniowieczny Mstów. W: Laberschek, J. (red.), *Częstochowa i jej okolice w średniowieczu* (139–146). Częstochowa: Instytut Historii PAN.

Laberschek, J. (2014). *Średniowieczne dzieje nadwarciańskiego Mstowa*. Kraków: Towarzystwo Naukowe „Societas Vistulana”.

Łatak, K. (2013). Nota wprowadzająca. W: Łatak, K. (red.), *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków* (5–6). Łomianki: Wydawnictwo LTW.

Młodkowska-Przepiórowska, I. (2017). Co z tym grodziskiem, czyli o wynikach badań archeologicznych na górze Na Wale w Mstowie. *Ziemia Częstochowska*, 43, 253–271.

Poleski, J. (2004). *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*. Kraków: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Sochacki, A. (2013). Mstów w czasach staropolskich. W: Łatak, K. (red.), *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków* (17–29). Łomianki: Wydawnictwo LTW.

Iwona Młodkowska-Przepiórowska

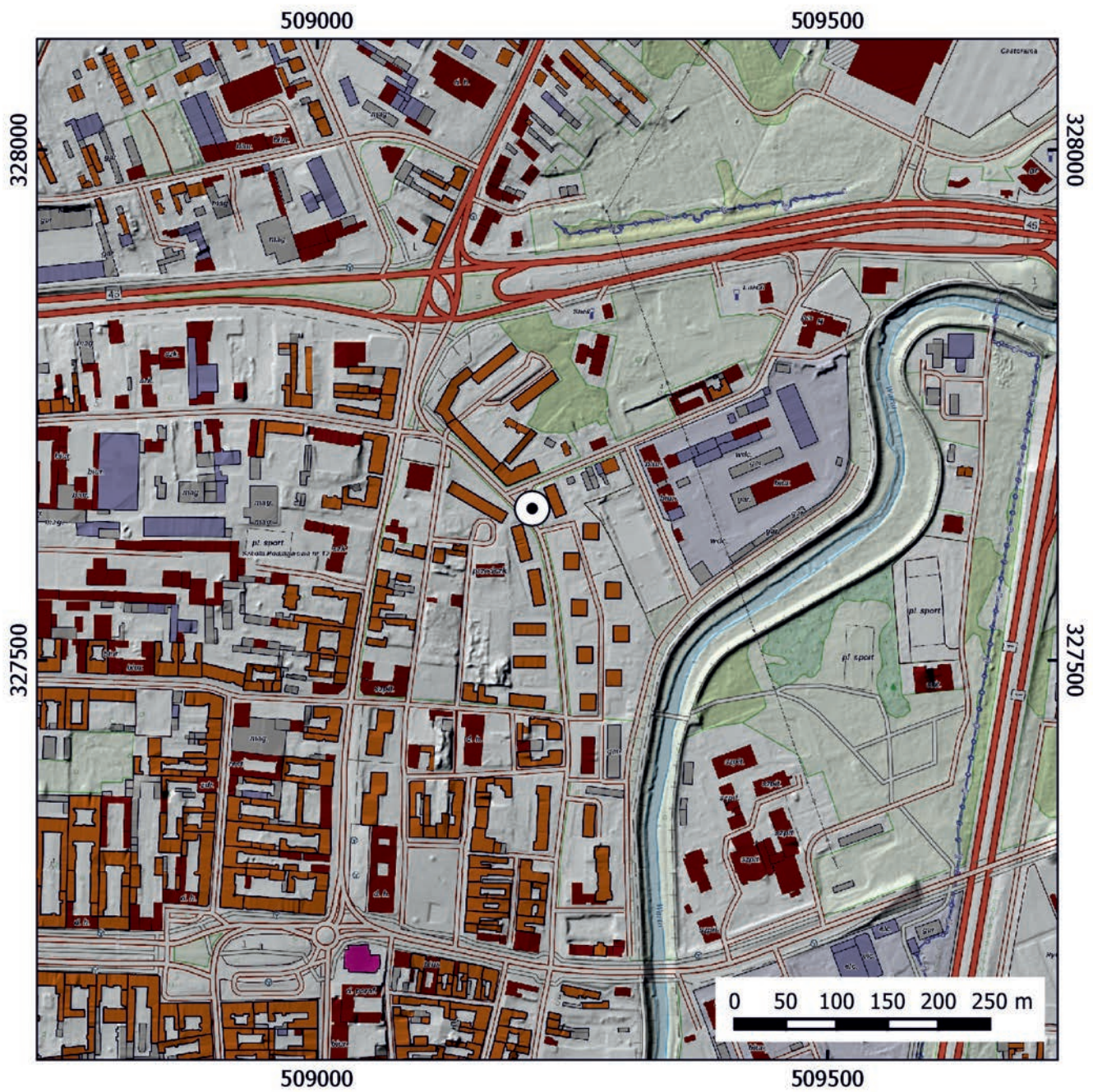
## The results of excavations in 2015–2016 at Góra 3 Maja in Mstów

### Abstract

Sondage excavations were carried out in 2015–2016 at Mstów on a local elevation known as. Eight trenches totalling 188 m<sup>2</sup> were cut through an earth bank encircling the flat hilltop. The material of this feature was identified as gray-black ash containing burnt coarse-grained flint breccias and small limestone rocks, all in a random arrangement. No traces of timber structures or larger fragments of burnt wood were identified. No evidence was found either of any intentional arrangement of the lithic material. The analysis of trench profiles revealed that prior to the deposition of the earth bank there had been some minor levelling of the terrain preparatory to the construction of the bank. Its material is a substance formed as a result of the action of high temperature, as indicated also by the presence of burnt and fissured flint breccias and the lack of macroscopic plant remains within the deposit. The time of origin and the purpose of the bank are unknown. The ash mixed with burnt and calcined rocks suggest industrial, presumably 20<sup>th</sup> century waste, possibly originating from limestone kilns (?) which were operated in the area in the early 1900s, perhaps even right on the hill. The bank may have taken form when the waste material removed from the kiln was dumped on the site.

### KEY WORDS

- earthwork
- Mstów
- Góra Wał
- archaeological excavations



Ryc. 1. Częstochowa,  
Stare Miasto, st. 49 (AZP  
86-48/1), ul. Nadrzeczna/  
Jaskrowska. Lokaliza-  
cja części stanowiska 49  
z odkrytym kościołem  
pw. św. Barbary i cmen-  
tarzem przykościelnym.  
Oprac. M. Furmanek

# Przyczynek do badań odkrytego w 2015 roku kościoła pw. św. Barbary na Starym Mieście w Częstochowie

## Abstrakt

Przy ul. Nadrzecznej i Placu Bohaterów Getta w Częstochowie, w rejonie skrzyżowania z ul. Jaskrowską, odkryto ludzkie szczątki kostne. Archeologiczne badania ratownicze prowadzono od 21 maja do 26 czerwca 2015 roku pod kierunkiem mgr Iwony Młodkowskiej-Przepiórowskiej. Przebadano powierzchnię ok. 5,5 ara w granicach inwestycji. Odsłonięto trzy obiekty murowane: relikty fundamentów kościoła pw. św. Barbary (obiekt 1), relikty fundamentów nieokreślonego obiektu (obiekt 2) oraz relikty architektury XIX i XX-wiecznej, w postaci murów fundamentowych wschodniej pierzei ul. Nadrzecznej. Obiekty znajdowały się w obrębie fragmentarycznie zachowanego cmentarza przykościelnego, na którym przebadano ok. 180 grobów i dwa ossuaria. W grobach znaleziono przedmioty dewocyjne (medaliki metalowe i szklane, krzyżyki, paciorki różańców) i inne drobne przedmioty: guziki, monety, paciorki, koraliki, zalegające również luzem poza jamami grobowymi. Pozyskano także fragmenty ozdób tekstylnych i strzępy materiałów z ubrań zmarłych. Jamy grobowe miały dość regularny kształt, najczęściej prostokątny o zaokrąglonych narożnikach. Zmarłych składano w trumnach skrzyniowych lub bez trumien – bezpośrednio do jam. Podczas eksploracji obiektów grobowych, w okolicach grobu nr 13, pod trumną, odkryto skarb 95 monet srebrnych z XVI–XVII wieku. Kościół pw. św. Barbary z cmentarzem przykościelnym zwanym „za miastem” jest obiektem zapomnianym. Badania archeologiczne dostarczyły ważnych informacji o dokładnej jego lokalizacji, częściowo o wyglądzie świątyni, a także o cmentarzu przykościelnym. W chwili obecnej trwają prace nad pełnym opracowaniem ich wyników. Do badań nad kościołem pw. św. Barbary włączyli się także historycy.

W trakcie pełnienia nadzoru archeologicznego przy pracach ziemnych związanych z realizacją inwestycji pod nazwą „Przebudowa ulicy Nadrzecznej i Placu Bohaterów Getta w Częstochowie”, w rejonie skrzyżowania ul. Nadrzecznej i Placu Bohaterów Getta z ul. Jaskrowską, odkryto ludzkie szczątki kostne (ryc. 1). Teren ten znajduje się w obrębie stanowiska nr 49 (AZP 86–48/1).

Wykopaliskowe badania ratownicze przeprowadzono w dniach od 21 maja do 26 czerwca 2015 roku. Pracami kierowała mgr Iwona Młodkowska-Przepiórowska (2015).

Przebadano powierzchnię ok. 5,5 ara w granicach inwestycji (ryc. 2). Odsłonięto i zadokumentowano

trzy obiekty murowane: relikty fundamentów kościoła pw. św. Barbary (obiekt 1), relikty fundamentów nieokreślonego obiektu, prawdopodobnie kaplicy cmentarnej (obiekt 2) oraz relikty architektury XIX i XX-wiecznej, w postaci murów fundamentowych wschodniej pierzei ul. Nadrzecznej (obiekt 3). Obiekty znajdowały się w obrębie fragmentarycznie zachowanego cmentarza przykościelnego, na którym odkryto i przebadano ok. 180 grobów i dwa wkopy – ossuaria zawierające szczątki kostne ze zniszczonych pochówków (ryc. 3). Podczas eksploracji obiektów grobowych, w okolicach grobu nr 13, pod trumną, odkryto skarb 95 monet srebrnych. Monety były mocno sklezione, w rulonie. Zachowały się

## SŁOWA KLUCZOWE

- kościół
- cmentarz
- grób
- szczątki kostne
- dewocjonalia
- skarb
- Częstochowa



Ryc. 2. Widok z dachu domu przy ul. Nadrzecznej na teren badań wykopaliskowych.  
Fot. Z. Przepiórowski



strzępki tkaniny przy kilkunastu zespolonych egzemplarzach<sup>1</sup>.

Relikty fundamentów orientowanego kościoła pw. św. Barbary (obiekt 1), stanowią mury wykonane z łamanego kamienia wapiennego zespolonego zaprawą wapienno-piaskową, o dość regularnym wątku i szerokości od 120 cm do 150 cm w części zachodniej, licowane od strony zewnętrznej. Wymiary kościoła wynoszą ok. 9,0×9,5 m. Od strony wschodniej kościół posiadał absydę, niestety nieprzebadaną w całości,

ze względu na znajdującą się na niej instalację gazową. Ponadto absyda znajduje się poza granicę inwestycji i wchodzi w działkę stanowiącą własność Śródmiejskiej Spółdzielni Mieszkaniowej w Częstochowie. Dlatego nie udało się określić jej kształtu i pełnych wymiarów. Pierwotne mury fundamentowe kościoła, po zakończeniu jego funkcjonowania, zostały wykorzystane wtórnie. W XIX wieku postawiono na nich kamienicę. Przed jej wzniesieniem wzmocniono stare fundamenty poprzez wymurowanie wewnętrznych murów działowych, i dodatkowych

Ryc. 3. Częstochowa, Stare Miasto, st. 49 (AZP 86-48/1), ul. Jaskrowska/Nadrzeczna. Plan sytuacyjny terenu przebadanego z cmentarzem przykościelnym i obiektami 1-3. Rys. Z. Przepiórowski, Z. Małek



<sup>1</sup> Skarb w opracowaniu. W tym miejscu pragnę gorąco podziękować Zarządowi SNAP Oddział Górnośląski za sfinansowanie konserwacji monet.



Ryc. 4. Widok z dachu domu przy ul. Nadrzecznej na fundamenty obiektu 1. Fot. Z. Małek

wątków poszerzających mury kościoła od stron zachodniej, wschodniej i północnej (ryc. 3–4).

Informacje o kościele parafialnym pw. św. Barbary występują w kilku źródłach, a także na przedstawieniach ikonograficznych i kartograficznych. Oto kilka z nich. W opracowaniu pt. „Przewodnik po Częstochowie dla pątników i turystów z dodaniem wiadomości o przemyśle i handlu”, znajduje się informacja: *Poza starym rynkiem i wielu domkami ku północy posuniętymi, znajdują się dość wysokie mury, złożone z nawy i prezbiterium dawnego kościoła św. Barbary na kilkanaście stóp wysokie, porastające zielskiem. Okna półkoliste dowodzą jednoczesnej budowy z kościołem św. Zygmunta. Był tu dawny cmentarz, w którego łonie grzebano może pierwszych katolików polskich. Część ta miasta przedstawia widok smutny, chociaż tu wznoszą się i piętrowe domy: jednak ciągle zdaje się przypominać mieszkanie umarłych* (Romanowski, 1893, s. 52). Do materiałów źródłowych o tym obiekcie sakralnym znajdujących się w Archiwum Jasnej Góry i w Aktach parafii św. Zygmunta, dotarł dr Stefan Krakowski (1948, s. 140–141) i o. prof. Janusz Zbudniewek (2002). Według nich kaplica pw. św. Barbary została zbudowana koło mostu na Warcie w 1572 roku dzięki fundacji Wojciecha Siekańczyka, mieszczanina częstochowskiego, i złączona była z budynkiem szpitalnym. O kaplicy wspomina również akt wizytacji z 1598 roku, jako o budynku dość dobrze zbudowanym z uposażeniem, który w ciągu najbliższych lat do wojny szwedzkiej zyskał kilka następnych fundacji. Jedną z nich była prawdopodobnie rozbudowa kaplicy przez Tadeusza Muszalskiego w 1776 roku. Ponad wiek później (1802) służyła do nabożeństw protestantom (Zbudniewek, 2002, s. 236).

W innym miejscu J. Zbudniewek stwierdza: *W średniowiecznej Częstochowie rozwijały się dwa ośrodki kościelne, pierwszy na wzgórzu jasnogórskim, jako parafialny, a drugi w okolicach dzisiejszego kościoła św. Zygmunta. W drugim wypadku, według dużego prawdopodobieństwa, już we wczesnym okresie chrześcijaństwa w Polsce istniała w pobliżu obecnego placu Bohaterów Getta mała kaplica, z którą próbowano wiązać legendę o pobycie św. Wojciecha w Częstochowie* (2002, s. 207). Niewiele innych informacji o interesującym nas obiekcie znajduje się w artykule Jerzego Rajmana: *Pod miastem znajdowały się dwie kaplice pod wezwaniem św. Barbary. W roku 1572 przy jednej z nich odnotowano szpital-przytułek. Opisywano ją w roku 1598 jako, kaplicę drewnianą i niekonsekwentną. W roku 1602 zapisano, że kaplica i szpital są położone przy moście nad Wartą, co pozwala lokalizować je na tzw. Zawodziu* (2002, s. 173). Najmłodsze źródło informacji o kościele pw. św. Barbary to „Goniec Częstochowski” z 1915 roku, który donosił: *Przy ulicy Nadrzecznej znajdował się murowany kościół parafialny św. Barbary, zbudowany w tym czasie, co i kościół św. Zygmunta. W czasie najazdu Austriaków na Częstochowę (w 1809 roku), gdy cała Nadrzeczna złożona z domków przeważnie drewnianych krytych słomą, spłonęła, spalony został kościół św. Barbary. 30 lat temu (tzn. w 1885 roku) tutejszy obywatel Julian Fuks miał zamiar odbudować kościół ówczesny, lecz władze zażądały od niego złożenia 10 000 rubli na kapitał żelazny dla kościoła, wobec czego odstąpił od zamiaru. W połowie ubiegłego stulecia (w poł. XIX-tego) Magistrat m. Częstochowy pokrył stary kościół dachem, kazał porobić piec i urządził piekarnię dla wojska. Później kościół ten stał pustką. Długo sterczały nagie mury kościoła*

wysokości jednego piętra, widniało prezbiterium wraz z ołtarzem św. Barbary, patronki kościoła oraz dwa inne wmurowane w ściany świątyni ołtarze, z tych jeden pod wezwaniem św. Trójcy. Kościół ten był niewielkich rozmiarów ze 80 łokci kwadratowych. Posiadał dwa okna o wielkich łukach od ul. Nadrzecznej oraz bramę wejściową i dwa także okna od strony cmentarza. Na ścianach widniały gdzieś ślady fresków. Sklepienie padło zwalone. Mieszkańcy okoliczni nie cenili pamiątkowego miejsca i załatwiali tutaj swe czynności fizjologiczne. Przed dwudziestu mniej więcej laty wystawiono kościół na licytację. Nabył go Żyd piekarz. Niszcząc mury świątyni, założył tutaj piekarnię. Po jakimś czasie sprzedał nieruchomość katolikowi Szaflikowi, ten do reszty zniszczył pamiątkowe mury i wznosił na miejscu dawnego kościoła budynek piętrowy. Podczas budowy tego budynku wciąż wydobywano trumny oraz kości nieboszczyków. Opowiadano także, iż w domu tym straszły. Od Szaflika nabył dom ten psalomszczyk cerkiewny Golsztajn, a od niego nabył przed pięciu laty Mosiek Euzel. Euzel dobudował drugie piętro z czerwonej cegły. Obecnie dom ten wychodzi na ul. Nadrzecznią i Koszarową i od strony ul. Nadrzecznej posiada nr 92. Na wprost tego domu stoi parterowy budynek mury, należący ongi do Żyda Korpoła zwanego diablem i opatrzonej od ul. Garncarskiej nr 80, przy budowie tego domu również znajdowano szkielety nieboszczyków, obecnie należy on do Łai Korpol. Na wprost starego kościoła w domu należącym dawniej do Kotlickich, mieściła się plebania kościoła św. Barbary (Rumszewicz, 1915, s. 1).

Lokalizację kościoła pw. św. Barbary potwierdza sztych według miedziorytu Jana Aleksandra Gorczyzna przedstawiający oblężenie Jasnej Góry przez Szwedów w 1655 roku<sup>2</sup>. Według niego kościół św. Barbary jest ostatnim budynkiem od północno-wschodniej strony miasta, okazałym, ze stromo spadzistym dachem zakończonym wieżyczką z krzyżem (?). Posiada trzy lub cztery okna wzdłuż ścian dłuższych. W zbiorach klasztoru Jasnogórskiego znajduje się mapa, na której także widnieje kościół św. Barbary, podobny do tego, który przedstawił J. Gorczyzn. Posiada spadzisty dach z wieżyczką z krzyżem i trzy okna na bocznych ścianach<sup>3</sup>. Na planie miasta Częstochowy z 1823 roku widnieje budynek kościoła, dokładnie w miejscu, w którym odkryto jego fundamenty w trakcie badań wykopaliskowych w 2015 roku. Istnieje także plan parafii z 1827 roku z bryłą kościoła św. Barbary we wschodniej części miasta, nad rzeką Wartą, jak się wydaje już bez dachu po pożarze.

Od strony zachodniej i południowej świątyni odkryto groby. Większość z nich zniszczono

już w trakcie użytkowania cmentarza a potem w XX wieku, w związku z budową mediów na tym terenie. W grobach znaleziono przedmioty dewocyjne (medaliki metalowe i szklane, krzyżyki, paciorki różańców), a także inne drobne przedmioty, np. guziki, monety, paciorki, koralki, zalegające również luzem poza jamami grobowymi, pochodzące ze zniszczonych grobów. Pozyskano także fragmenty ozdób tekstylnych i strzępy materiałów z ubrań zmarłych. Jamy grobowe miały dość regularny kształt, najczęściej prostokątny o zaokrąglonych narożnikach. Zmarłych składano w trumnach skrzyniowych lub bez trumien – bezpośrednio do jam. Nie stwierdzono ewidentnych pochówków na marach i w całunach. W zdecydowanej większości przypadków jamy grobów najstarszych były mocno przeobrażone w wyniku zakładania nowych pochówków i tworzenia grobów rodzinnych. Ponadto zaobserwowano, że część grobów została przykryta murami fundamentowymi kościoła, co oznacza, że cmentarz funkcjonował wcześniej, przed wzniesieniem świątyni. Na fragmencie powierzchni cmentarza w XIX wieku powstała ciągła zabudowa miejska. Jej relikty w postaci wschodniej pierzei odkryto w trakcie badań wykopaliskowych.

Nie udało się zaobserwować granic cmentarza. Na pewno wychodził on poza zasięg inwestycji. Z przekazów ustnych wiadomo, że w trakcie budowy – w latach 50. XX wieku – bloku mieszkalnego, znajdującego się na wschód od kościoła (budynek oddany do użytku w 1958 roku – wg danych Śródmiejskiej Spółdzielni Mieszkaniowej), odkrywano bardzo dużo kości ludzkich. Świadczy to o tym, że cmentarz znajdował się dalej, na wschód od kościoła. Regularne groby były usytuowane także po zachodniej stronie kościoła. Jeszcze bardziej na zachód, już poza granicami inwestycji, w trakcie nadzoru archeologicznego pełnionego przy budowie instalacji elektrycznej, zaobserwowano w wykopach liniowych rozproszone szczątki ludzkie. O grobach w tej części cmentarza jest także informacja w „Gońcu Częstochowskim”. Teren na północ od cmentarza nie był badany. Zajmuje go jezdnia asfaltowa ul. Jaskrowskiej. Wzdłuż niej biegł dawny trakt wieluński, z Olszyna do Częstochowy.

Szczególnie ciekawy jest obiekt odkryty po stronie południowej cmentarza (obiekt 2), zalegający centralnie pośrodku jezdni dzisiejszej ul. Nadrzecznej. Obiekt stanowią relikty nieokreślonej budowli, z której zachowały się fundamenty wzniesione ze średniej i małej wielkości kamienia wapiennego, łamanego, zespolonego gliną, o szerokości od 50 do 70 cm. Istotna jest wiadomość o szerokości fundamentu. Wątek murów jest regularny.

2 Sztych J. A. Gorczyzna, *Oblężenie Jasnej Góry przez Szwedów w 1655 roku* (ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie, Gabinet rycin).

3 Niepublikowana mapa: *Wierzytelna kopja planu miasta Częstochowy z planu sporządzonego w roku 1748 przez Marcina German – przerysował w roku 1889 w miesiącu grudniu S. Krajkowski* (Archiwum Jasnej Góry, 496, s. 10).

Obiekt na rzucie prostokąta posiadał wąski korytarz od strony południowej zlicowany ze ścianą zachodnią o wymiarach: ok. 3,20 × 4,20 m (bryła centralna, wymiary zewnętrzne) oraz korytarz długości ok. 1,60 m i szerokości ok. 1,20 m. Ten obiekt posadowiono na calcu, w przeciwieństwie do obiektu 1, który pobudowano na cmentarzu. Jego mury fundamentowe zniszczyły wiele grobów, najczęściej je przecinając.

W trakcie badań wykopaliskowych pozyskano 412 zabytków ruchomych, wśród których najliczniej reprezentowane były guziki, monety, dewocjonalia – medaliki, krzyżyki, paciorki różańców (Młodkowska-Przepiórowska, 2018, s. 207–245). Znacznie mniej znaleziono przedmiotów galanterijno-użytkowych i ozdób, takich jak klamry-sprzączki do pasa, haftki, pierścioneł, obrączka, koraliki malowane. Monety w ilości 30 sztuk pochodziły w zdecydowanej większości z terenu ul. Nadrzecznej, kilka znaleziono w obiekcie 2, na posadzce (niestety nie umożliwia to jej datowania), kilka kolejnych w obrębie zasypisk grobowych i jedną przy szkielecie. Pozyskano także zbiór gwoździ trumiennych i 1 ćwiek oraz 98 ułamków ceramiki, wśród której 1 fragment pochodzi z okresu wczesnośredniowiecznego (z zasypiska grobu), a pozostałe z okresu nowożytnego. Zdecydowana większość fragmentów naczyń znalezionych na terenie cmentarza, głównie w warstwach stropowych i w obrębie obiektów murowanych posiadała barwne glazury i była wypalona w atmosferze utleniającej. Ceramika bez glazury to głównie ceramika tzw. biała, częstochowska. Pozyskano także 3 fragmenty nowożytnych kafli piecowych, płytowych z glazurą i bez, z ornamentyką roślinną. Na szczególną uwagę wśród grobów zasługuje obiekt nr 177, w którym został pochowany wyjątkowo wysoki mężczyzna, a jego ubiór – prawdopodobnie długi płaszcz i wysokie buty, ozdobiono różnego rodzaju guzikami, z których 39 były to egzemplarze platerowane niklem. Guziki były prawdopodobnie przyszyte do płaszcza, w dwóch pionowych rzędach, do mankietów rękawów oraz przy szyi (na stojce?). Z tego też powodu pochówek ten należy datować na XIX wiek. Jest więc to jeden z najmłodszych grobów na cmentarzu – z końca jego funkcjonowania.

Należy podkreślić także szczególne znaczenie depozytu XVI–XVII-wiecznych monet odkrytego pod trumną na terenie cmentarza. Znaleziska tego typu należą do rzadkości.

Kościół pw. św. Barbary z cmentarzem przykościelnym zwanym cmentarzem *post civitatem* jest obiektem zapomnianym, zasługującym na wnikliwe opracowanie. Badania archeologiczne dostarczyły ważnych informacji o lokalizacji i częściowo o wyglądzie świątyni, a także o cmentarzu przykościelnym. Ich wyniki są dość spójne z przekazami pisаныmi i źródłami kartograficznymi. Na uwagę zasługuje obiekt 2 –

prawdopodobnie drewniany na kamiennym fundamencie z glinianą zaprawą, zlokalizowany na terenie cmentarza (centralnie pod jezdnią ul. Nadrzecznej). Na podstawie dostępnych źródeł, można podjąć próbę odczytania go jako obiektu – „kapliczki drewnianej, niekonsekwentnej”, związanej z pierwszą, XVI-wieczną fundacją. W chwili obecnej trwają prace nad pełnym opracowaniem wyników badań archeologicznych. Do opracowania włączyli się także historycy, którzy zajęli się problemem zlokalizowanego przy świątyni szpitala-przytułku (Szklarz-Habrowski, 2018, s. 59–73), okresem użytkowania kościoła i cmentarza przez protestantów oraz czasami najnowszymi, związanymi z powstaniem na fundamentach kościoła budowli świeckiej w pierzei wschodniej ul. Nadrzecznej, a później getta dla ludności żydowskiej. Żywię nadzieję, że w najbliższej przyszłości prace te zaowocują interdyscyplinarną publikacją naukową.

## Literatura

- Krakowski, S. (1948). *Stara Częstochowa, studia nad genezą, ustrojem i strukturą ludnościową i gospodarczą Częstochowy (1220–1655)*. Częstochowa: Wydaw. Księgarni Katolickiej M. Stwarz i Księgarni W. Nagłowski i S-ka.
- Młodkowska-Przepiórowska, I. (2015). *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych ratowniczych przy kościele św. Barbary w Częstochowie*. (komputeropis w Archiwum Delegatury w Częstochowie WUOZ w Katowicach). Częstochowa.
- Młodkowska-Przepiórowska, I. (2018). Zespół dewocjonalistów z wykopalisk na cmentarzu przy kościele pw. św. Barbary na Starym Mieście w Częstochowie. *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Archeologica*, 33, 207–245.
- Rajman, J. (2002). Rozwój miasta do połowy XVII wieku. W: Kiryk, F. (red.), *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego. T. 1, Okres staropolski (165–202)*. Częstochowa: Urząd Miasta.
- Romanowski, F. (1893). *Przewodnik po Częstochowie dla pątników i turystów z dodaniem wiadomości o przemyśle i handlu*. Kraków: Druk i nakład W. Korneckiego.
- Rumszewicz, S. (1915). Z przeszłości Częstochowy. *Goniec Częstochowski*, 51, 1.
- Szklarz-Habrowski (2018). Topografia szpitala – przytułku działającego przy kaplicy/kościelnie św. Barbary w Starej Częstochowie na przełomie XVIII i XIX wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej IAE PAN*, LXVI (1), 59–73.
- Zbudniewek J. (2002). Parafia Św. Zygmunta. W: Kiryk, F. (red.), *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego. T. 1, Okres staropolski (207–236)*. Częstochowa: Urząd Miasta.

Iwona Młodkowska-Przepiórowska

## A contribution to the investigation of St. Barbara church in Częstochowa Old Town first identified in 2015.

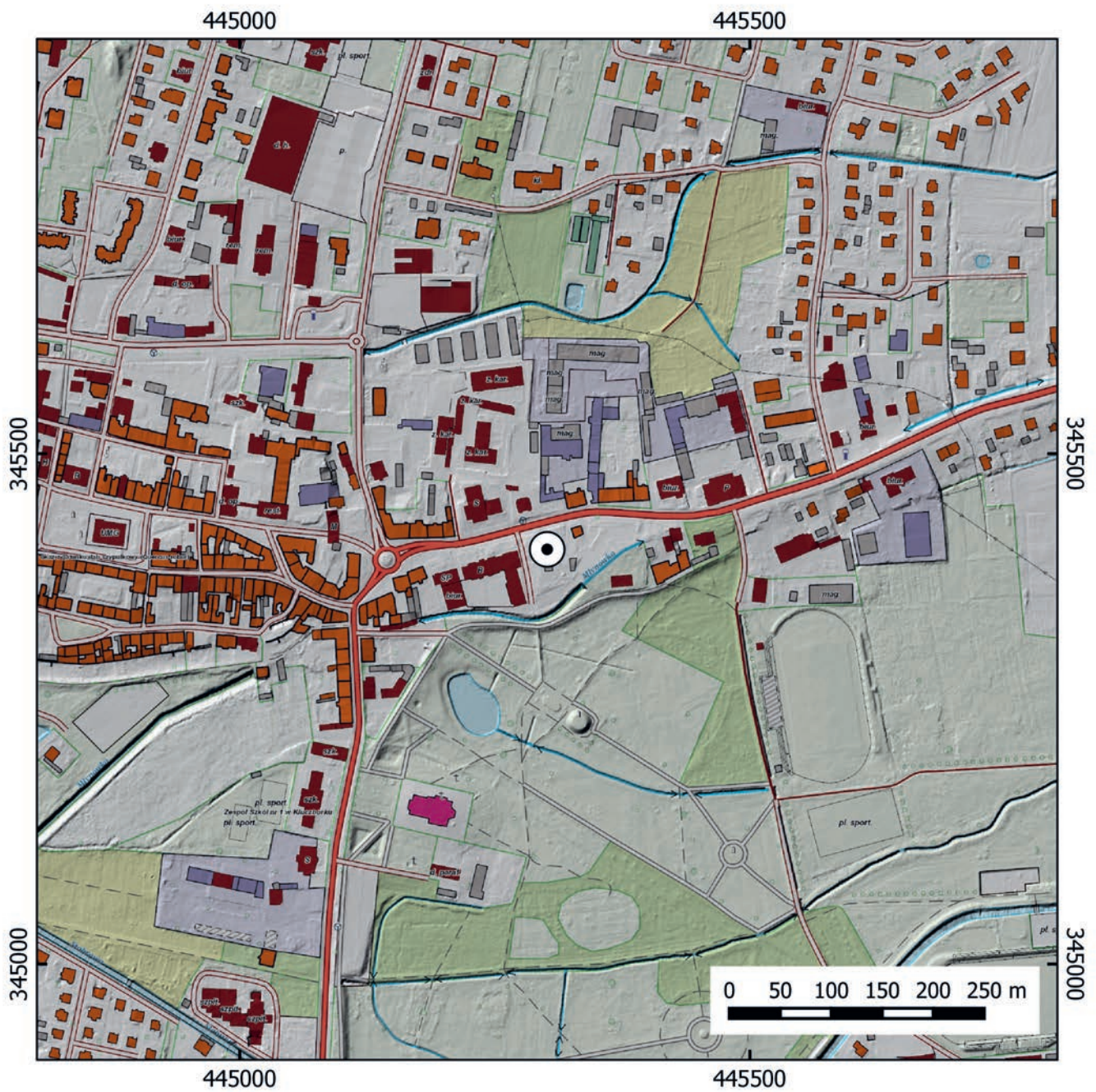
### Abstract

The discovery of human remains in Częstochowa, at Nadrzeczna Street and Bohaterów Getta Square near to the intersection with Jaskrowska Street, was followed by archaeological rescue excavations carried out between 21 May and 26 June under the supervision of Iwona Młodkowska-Przepiórowska MA. Approximately 550 square meters were investigated within the limits covered by the project. Three masonry structures were uncovered: relics of foundations of St Barbara church (structure 1), relics of foundations of an undetermined building (structure 2) and relics of 19<sup>th</sup>–20<sup>th</sup> century architecture – the foundation walls of the east frontage of Nadrzeczna Street. The structures were located within an incompletely preserved churchyard where some 180 graves and two ossuaries were excavated. Grave inventories included devotional objects (metal and glass devotional medals, pendant crosses, rosary beads) and other small objects: buttons, coins, beads, recorded out of context outside the burial pits). Other finds include fragments of decorative textile items and fragments of clothing of the deceased. The grave pits were fairly regular in shape, mostly rectangular, rounded at the corners. The dead rested box coffins or directly within the pits. A hoard of 95 silver coins from the 17<sup>th</sup> century also came to light during the excavation of the grave features, near grave no. 13, under a coffin. St Barbara church and churchyard referred to as “outside the town” used to be known from the written sources only. Archaeological fieldwork now has determined its exact location, to some extent, also the appearance of this edifice is better understood, and new evidence about the churchyard has been obtained. At present work is in progress on a comprehensive publication of archaeological fieldwork results, also in cooperation with historians.

#### KEY WORDS

- church
- churchyard
- grave
- human remains
- devotionals
- hoard
- Częstochowa





···· Ryc. 1. Kluczbork.  
 ···· Kaplica Katechetyczna.  
 ···· Oprac. M. Furmanek

# Badania archeologiczne w rejonie Kaplicy Katechetycznej w Kluczborku

## Abstrakt

Podczas prac ziemnych w rejonie Kaplicy Katechetycznej w Kluczborku natrafiono na nieznane mury. W rejonie tym, według źródeł historycznych, miał istnieć średniowieczny cmentarz z drewnianym kościołem. Fakty te nigdy nie były odnotowane w rejestrze Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu. Odkrycie 9 października 2017 roku nieznanych murów oraz ludzkich szczątków zaowocowało koniecznością przeprowadzenia archeologicznych badań. W ich trakcie odkryto fundamenty trójnawowego kościoła, którego druga część prawdopodobnie znajduje się pod obecną Kaplicą Katechetyczną. Źródła pisane milczą, czy jego budowa została doprowadzona do końca czy przerwana. W obrębie murów wyeksplorowano 28 grobów, łącznie po analizie antropologicznej wydzielono szczątki 35 osób. Analizując zaleganie pochówków można przyjąć, że są one wcześniejsze od odsłoniętych fundamentów. W grobach znaleziono medalion i dziewięć paciorków, dwie monety, a także fragmenty tkanin i pięć guzików z blachy miedzianej (?), datowane na okres nowożytny. W warstwie wypełniskowej naw natrafiono na bardzo dużą, niespotykaną w literaturze tematu ilość ceramiki średniowiecznej i nowożytnej, którą można datować od XIV do poł. XIX wieku. Są wśród niej skorupy dość grube, kuchenne, a także fragmenty naczyń cienkościennych.

Podczas prac remontowych prowadzonych w rejonie Kaplicy Katechetycznej w Kluczborku, natrafiono pod powierzchnią ziemi na nieznane mury zbudowane z kamieni piaskowców i wapiennych (ryc. 1–2). W historii miasta rejon ten wiązany jest ze średniowiecznym cmentarzem miejskim i znajdującym się na nim drewnianym kościołem. Fakty te, znane historykom, nigdy nie były odnotowane w rejestrze Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu. Odkrycie 9 października 2017 roku nieznanych murów oraz ludzkich szczątków zaowocowało koniecznością przeprowadzenia inwentaryzacji murów oraz archeologicznych badań.

Dawny kościół pw. św. Piotra i Pawła – obecnie Kaplica Katechetyczna, położona jest kilkaset metrów na wschód od średniowiecznych murów miejskich Kluczborka, na starym szlaku handlowym prowadzącym do Krakowa. Szlak ten biegł grzbietem wzniesienia, które opadało na północ

i południe. Od południa, w odległości około stu metrów, równoległe do ulicy płynie jedna z odnóg Stobrawy, a od północy, w nieco większej odległości, potok Iłowiec.

Pierwsza wzmianka o istniejącym poza murami miasta cmentarzu i kościele pochodzi z połowy XIII wieku. Jego losy zatarły się na przestrzeni dziejów. W okresie reformacji kościół przejęli protestanci, później wrócił do katolików. Takie zmiany miały miejsce kilkakrotnie. Wydaje się, że obiekt pełnił przede wszystkim funkcję kościoła cmentarnego. Obecnie możemy ustalić, że pierwotnie był obiektem drewnianym. Wzmianka z 1659 roku mówi, że przebudowano go i powiększono. Czy już wtedy był świątynią szachulcową? Nie mamy pewności. Dopiero na podstawie rysunku F.B. Wernera z 1713 roku możemy stwierdzić na pewno, że dobudowano mu wieżę, i że był zbudowany w konstrukcji szachulcowej

## SŁOWA KLUCZOWE

- kościół (kaplica)
- fundamenty naw
- pochówki (groby)
- wyposażenie
- Kluczbork





Ryc. 2. Kluczbork. Kaplica Katechetyczna (zaznaczona na czerwono) wraz z obszarem przeprowadzonych prac archeologicznych (zaznaczony na żółto). Oprac. W. Łonak

(ryc. 3). Kolejna informacja wskazuje, że kilka lat później w okresie 1725–1736 ponownie poddano go przebudowie. Zakres tych prac jest nieznany. Następne przekształcenie miało miejsce w 1823 roku, kiedy przebudowano go w stylu neogotyckim, według projektu Karla Fridricha Schinkla. Sto lat później, w 1929 roku nadano mu ostatecznie modernistyczną formę. Kościół pw. św. Piotra i Pawła przestał pełnić swoją funkcję w latach 1911–1913. Przed II wojną światową był wykorzystywany do różnych celów społecznych, ostatecznie po 1945 roku przekształcono go w Kaplicę Katechetyczną.

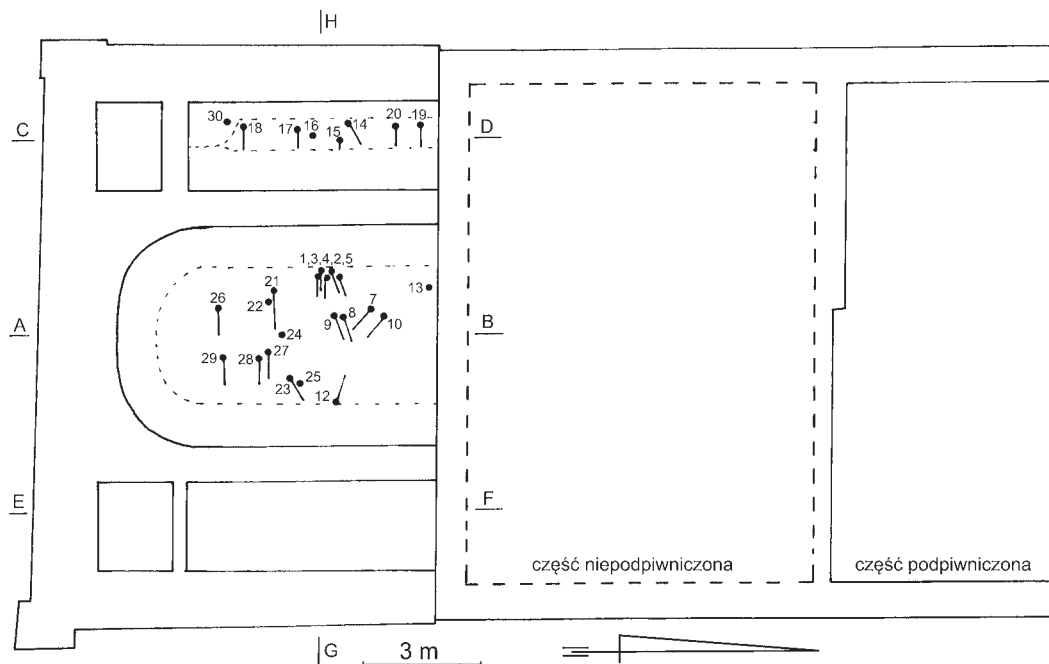
### Przebieg badań – inwentaryzacja murów

Po odkryciu korony murów w pierwszej kolejności przystąpiono do mechanicznego ich oczyszczenia,

ustalenia przebiegu i głębokości zabudowy. Zadanie to wykonano bez nadzoru archeologa. Inwentaryzację rozpocząłem 13 października 2018 roku, kiedy oba mury były już odsłonięte do calca, a w profilach widać było zarysy jam i ludzkie kości. Od strony północnej oba mury przylegały do bryły Kaplicy (ryc. 2). Wkrótce też zaobserwowano, że na zewnątrz odkrytych murów znajdują się kolejne, które początkowo interpretowano jako fundamenty przybudówek. Po ich oczyszczeniu ukazał się fundament trójnawowego kościoła o wymiarach: długość na linii N–S – 10,2 m, szerokość na linii W–E – 14,5 m. W skład kompleksu weszły: dwie nawy boczne o szerokości 2,3 m; nawa główna o szerokości 5,4 m. Mury wewnętrzne kościoła posiadały szerokość 0,9 m, a zewnętrzne 1,3 m (od E) i 1,4 m (od W) (ryc. 4). Wysokość zachowanych murów wynosiła około 1,7–1,8 m. Od strony południowej kompleks fundamentów opierał się na prostopadłym murze, którego narożniki wzmocnione były szkarpami. Miało to zapewne związek z przepływającą nieopodal Stobrawą. Przestrzeń pomiędzy murami nazwano nawą główną. Od południowej strony była ona zakończona owalną absydą. Próba znalezienia mensy ołtarzowej nie przyniosła rezultatów. Stąd określenie tego miejsca jako prezbiterium pozostaje otwarte. Kolejną niespodzianką odkrytą podczas inwentaryzacji murów było stwierdzenie, że ściana szczytowa Kaplicy Katechetycznej (południowa), ukryta pod powierzchnią ziemi, jest chronologicznie młodsza od murów i wykonana z cegieł o zróżnicowanych wymiarach. Wybudowana została z wykorzystaniem filarów arkady tęczowej, które wystawały z lica muru na szerokość około 0,6 m. Tym samym prześwit, który wypełniono nowym murem miał szerokość 4,2 m. Pytanie czy pierwotna bryła kościoła była dłuższa na linii N–S, niż odkryte mury, znalazło odpowiedź w analizie dokumentacji Kaplicy. Jest ona podpiwniczona tylko w części północnej. Jeśli z długości obecnej Kaplicy odejmiemy długość podpiwniczonej części otrzymamy brakującą część odkrytego trójnawowego kościoła,

Ryc. 3. Widok miasta na wędruce Friedricha B. Wernera z I. połowy XVIII wieku, z: kopia cyfrowa rękopisu pt. „Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens” [...], zbiory Muzeum w Gliwicach





**Legenda:**

linia ciągła – zarys murów; linia przerywana – maszynowe oczyszczenie murów; litery – oznaczają wykonane przekroje; kółko z kreską – grób o ustalonej orientacji; kółko – pochówek o nieustalonej orientacji.

który pierwotnie miał długość około 19,7 m (10,2 + 9,5 m). Do przeprowadzonej inwentaryzacji należy dodać, że w nawach bocznych odkryto poprzeczne, niewielkie ławy fundamentowe wykonane na posadowienie na nich ścianek działowych. Rodzaj użytego do budowy materiału, układ cegieł i rodzaj zaprawy sugerują, że powstały później niż mury całego zespołu.

### Przebieg badań archeologicznych

Szczątki ludzkie znajdowane w ziemi wydobyte podczas odsłaniania murów sugerowały istnienie tutaj cmentarzyska o nieznanym chronologii. W dniach 13–28 października 2017 roku, przeprowadziłem eksplorację grobów w nawie głównej oraz zachodniej. Badania wykopaliskowe w obrębie naw i wokół murów doprowadziły do odkrycia szczątków 35 osób, w tym 7 pochówków skompletowano podczas analizy antropologicznej, pozostałe odsłonięto *in situ*. Strop calca w obrębie murów kościoła znajdował na głębokości około 1,5 m, natomiast o głębokości zalegania calca przy murach nic nie możemy powiedzieć. Maszynowe ich oczyszczenie zniszczyło układ stratygrafii. Półtorametrowa warstwa zalegająca na calcu w obrębie trzech naw składała się z wielokrotnie przemieszanej, miejscami szaro-czarnej, miejscami rudo-brązowej, próchnicy z niewielką ilością drobnych kamieni, żwiru, grudek wapna, fragmentów drewna oraz dużej ilości fragmentów ceramiki. Była to typowa warstwa cmentarna, wielokrotnie przekopywana.

W obrębie naw odsłonięto 28 grobów, wśród nich w grobie 24 stwierdzono występowanie szczątków dziecka, których nie udało się wydobyć. W grobie

22 szczątków nie stwierdzono, tym niemniej przyjęto, że jest to również grób dziecięcy (zob. ryc. 4).

Całość odkrytego zespołu podzielono na:

- groby założone w stropie calca lub na nim: 15 pochówków, w tym 11 w trumnach (w trzech przypadkach drewno zachowało się, w ośmiu o obecności trumny świadczą znalezione gwoździe) i 4 pochówki z zachowanymi zarysami jam grobowych;
- groby odkryte w obrębie warstwy cmentarnej (raczej na mniejszych głębokościach): 13. Wśród tych grobów (czasami naruszonych przez młodsze pochówki), w trzech przypadkach było to powtórne zakopanie szczątków ludzkich w nowym miejscu (kości znajdowały się w układzie pionowym), w dwóch przypadkach zachował się zarys jamy grobowej (najmłodsze pochówki?).

O lokalizacji szczątków 7 osobników wydzielonych podczas analizy antropologicznej, nic nie możemy powiedzieć. Zostały wybrane z ziemi podczas mechanicznego oczyszczania murów.

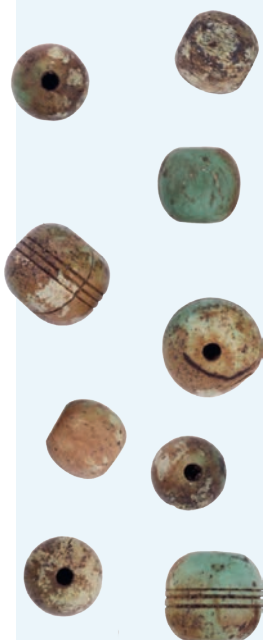
Większość grobów posiada orientację zachodnią, z niewielkimi odchyleniami, wyjątkiem jest pochówek 12, skierowany głową na wschód. Pięć pochówków było przemieszanych, pomimo odnalezienia czaszek trudno wyrokować o ich orientacji. Podobnie z dziecięcymi grobami 22 i 24, dla których ustalenie orientacji jest niemożliwe.

Odkryty materiał kostny pozwolił ustalić wiek pogrzebanych osób, a na podstawie widocznych zmian patologicznych wysunięto wnioski o ich stanie zdrowia i schorzeniach, na które cierpieli.

Ryc. 4. Kluczbork. Rzut nowoodkrytych fundamentów przy Kaplicy oraz lokalizacja pochówków w nawie głównej i zachodniej. Wykonał W. Łonak



Ryc. 5 Medalion z grobu 15 (awers i rewers).  
Fot. J. Soida



Ryc. 6. Paciorki z grobu 15. Fot. J. Soida

W wyniku analizy antropologicznej wydzielono kości należące do 5 mężczyzn, 6 kobiet i 8 dzieci; dla 7 osobników dorosłych nie rozpoznano płci, a dla 2 osobników nie udało się oznaczyć wieku ani określić płci. Średnia wysokość ciała wynosiła około 166 cm dla mężczyzn, i 155,8 cm dla kobiet. Wiemy, że od X do XV–XVI wieku można zaobserwować stopniowe zwiększanie się wysokości ciała u mężczyzn, a następnie, aż do XIX wieku, zmniejszanie się, w związku z kryzysem ekonomicznym i pogarszaniem się warunków życia. Wysokość ciała jest cechą podatną na bodźce ekonomiczno-społeczne, biokulturowe oraz chorobowe. Również czynnik urbanizacyjny jest wyraźnie widoczny: wyżsi są zwykle przedstawiciele populacji miejskich – to zjawisko można zaobserwować zarówno pomiędzy X a XIX wiekiem, jak i współcześnie (Kozak, 1998). Na podstawie badanych szczątków kostnych i zrekonstruowanej wysokości ciała wybranych osób możemy przypuszczać, iż zarówno kobiety, jak i mężczyźni pochowani obok Kaplicy Katechetycznej wczesne dzieciństwo spędzili w dobrych warunkach socjalnobytowych. Analiza występowania tzw. wyznaczników stresu fizjologicznego (na przykład próchnicy zębów, hipoplazji szkliwa, *cribra orbitalia*, zmian patologicznych) oraz nasilenia zmian degeneracyjnych, rozwojowych, chorobowych i urazów widocznych na szczątkach szkieletowych, daje szereg ważnych informacji o presji środowiskowej i o ogólnej kondycji biologicznej populacji. W badanym materiale kostnym z Kluczborka stwierdzono jedynie zmiany zwyrodnieniowe w obrębie kręgosłupa, powstające na skutek daleko posuniętych zmian degeneracyjnych organizmu oraz hipoplazję szkliwa, będącą zwykle efektem niedoborów żywieniowych, zakażeń różnego typu i chorób wieku dziecięcego<sup>1</sup>.

### Wyposażenie grobów i zabytki znalezione w obrębie murów

Przy pochówku 15 znaleziono medalion brązowy z przedstawieniami figuralnymi na obu stronach (ryc. 5), wymiary: długość – 4,9 cm z uszkiem, waga przed konserwacją – 25,7 g. Obok (również w grobie 15) znaleziono 9 sztuk paciorków wykonanych z kości (rogu?) (ryc. 6). Sześć jest kulistych (bardziej beczułkowatych) z przewierconymi otworami. Powierzchnia górna i dolna każdego jest lekko zeszlifowana. Ich wymiary: wysokość (po linii przewierceni) – 1,0 cm, średnica – 1,2–1,9 cm, waga – 1,0–1,4 g. Trzy są walcowate, przewiercone o zeszlifowanych powierzchniach i zdobione są w połowie wysokości walca trzema dookólnymi żłobkami. Ich wymiary: wysokość – 1,3 cm, średnica – 1,2 cm, waga – 2,4 g. Powierzchnia wszystkich ma barwę niebieską i seledynową.

Znaleziono także dwie monety wykonane z brązu. Jedną przy kościach prawej dłoni osobnika z grobu 29: średnica – 14,5 mm, waga – 0,7 g (ryc. 7: b), drugą – w oczodole czaszki z grobu 20: średnica – 13,8 mm i wagę – 0,5 g (ryc. 7: a).

W warstwie cmentarnej nawy głównej w okolicy grobów 27 i 28 znaleziono trzy fragmenty tkanin. Zarysy jam obu grobów były nieczytelne, układ kości częściowo anatomiczny, częściowo przemieszczony. Szczątki wydobywano początkowo wspólnie. O wyodrębnieniu dwóch pochówków 27 i 28 zadecydowało znalezienie fragmentów dwóch czaszek oraz późniejsza analiza antropologiczna. Dwa fragmenty tkaniny znalezione luźno, nie były związane z kośćmi szkieletów. Trzeci wydobyto razem z fragmentem deski trumny. Na jednym fragmencie tkaniny były (przymocowane?, przyszyte?) 3 guziki, a 2 następne znaleziono w ziemi obok. Pięć guzików zostało wykonanych z blachy miedzianej (?), obecnie pokrytej zielonkawą patyną. Są puste w środku, zgniecione, kiedyś miały kształt soczewki (4 sztuki) i kulisty (1 egzemplarz). Od spodu posiadały półokrągłe uszka z drutu. Dwa guziki są większe, o średnicy 2,0 i 2,1 cm, i grubości 0,5 cm. Dwa są mniejsze o średnicy 1,7 i 1,8 cm, i grubości 0,7 cm. Ostatni piąty ma kształt kulisty (z uszkiem i zachowanym strzępem tkaniny) posiada średnicę 1,8 cm. Wykonano go z dwóch blaszanych półkul.

W jamach grobowych i przy trumnach znaleziono 70 gwoździ i ich fragmentów. W stropowej partii wypełniska nawy głównej, natrafiono na trzy luźne przedmioty. Są to: fragment ozdoby (?), ułamek medalionu (?) i aplikacja w kształcie liścia. W obrębie całego wykopu znaleziono bardzo dużo, nie spotykaną w literaturze tematu liczbę ceramiki średniowiecznej i nowożytniej. Początkowo zbierano wszystkie, później już tylko wylewy lub te z ornamentem. Po zakończeniu badań cały materiał ceramiczny umyto i próbowano, niestety bez skutku, zrekonstruować naczynia z których pochodziły. Zespół liczy około 600 sztuk, przyjęto, że drugie tyle pozostało w wykopie. Znalezienie około tysiąca dwustu fragmentów ceramiki na obszarze 1,5 ara jest zjawiskiem rzadko spotykanym.

### Analiza materiału ceramicznego

Odkryty zbiór ceramiki można datować od XIV do połowy XIX wieku. Wyróżniono w nim kilka chronologicznych zespołów. 17 sztuk ceramiki można sklasyfikować jako XIV-wieczne. Są one dość grube, obustronnie czarne, o pogrubionych krawędziach wylewu, wychylonych na zewnątrz, profilowanych brzegach i brzuścach zdobionych w górnej partii dookólnymi żłobkami. 11 fragmentów można wiązać z XIV–XV wiekiem. To ceramika cienkościenna, barwy kremowej,

<sup>1</sup> Analizę antropologiczną wykonała dr Honorata Rutka (2018).

o drobnej domieszce, zdobiona czerwonym paskiem wykonanym farbą mineralną i w górnej partii brzuśca dookolnymi żłobkami. Kolejne 7 fragmentów ceramiki także datowanych na XIV–XV wiek – to tzw. ceramika kuchenna, obustronnie czarna, niezdobiona, z profilowaną krawędzią wylewu. Ostatni zespół to 6 fragmentów ceramiki grafitowej, grubościenniejszej, o obustronnie czarnej barwie, datowanej na XVII–1. połowę XVIII wieku. Z nawy głównej wydobyto cztery, na tyle duże fragmenty, że można wnioskować na ich podstawie o wielkości naczyń, z których pochodziły. Są cienkościennie, barwy kremowej, zdobione dookolnymi żłobkami. Średnica den ma wymiary 8,5–9,5 cm, maksymalną wydatłość brzuśca posiadają na wysokości około 11 cm. Te naczynia mogą być datowane na XVI i początek XVII wieku. Pozostały zespół ceramiki to garnki, pokrywki, rzadziej misy które można datować od XVIII po połowę XIX wieku.

### Podsumowanie

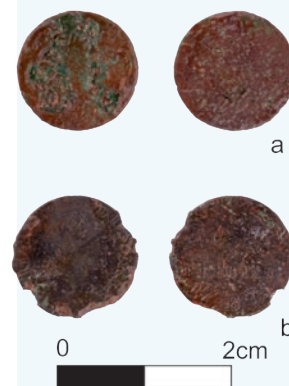
Na obecnym etapie badań możemy stwierdzić, że odkryte fundamenty trójnawowego kościoła na pewno są częścią większego założenia, które znajduje się pod Kaplicą Katechetyczną. Świadczą o tym zachowane filary arkady tęczowej. Sprawa chronologii tego założenia pozostaje otwarta. Czas budowy z jednej strony ograniczają rysunki F.B. Wernera z 1713 roku, z drugiej strony jego przebudowa w stylu neogotyckim w 1823 roku według projektu Karla Fridricha Schinkla. Pozostaje pytanie czy w okresie pomiędzy tymi datami możliwe było wzniesienie tak znacznej budowli nie odnotowanej w kronikach miejskich, czy inwestycję tę rozpoczęto i doprowadzono tylko do poziomu gruntu lub czy ją zaniechano, a przede wszystkim dlaczego budowniczy nowego kościoła nie wykorzystali całego założenia fundamentowego, a tylko jego połowę. Być może poszukiwania w archiwach Kościołów katolickiego i protestanckiego sprawę tę wyjaśnią.

Odkrycie 28 grobów na obszarze 1,5 ara nie może być podstawą daleko idących wniosków. Istnienie tutaj cmentarza poświadczają źródła historyczne, a nie był to jedyny cmentarz średniowieczny w Kluczborku. Jego ranga była mniejsza, bo ulokowany był poza murami miasta. Jeśli przyjmujemy, że obecna działka z Kaplicą ma powierzchnię około 20 arów, to przebadanie półtora ara jest niewielkim fragmentem ówczesnego cmentarza. O tym czy grzebano ludzi na całej jego powierzchni, możemy wnioskować pośrednio. Z wypowiedzi okolicznych mieszkańców, żywo zainteresowanych badaniami, wynikało, że w ostatnim stuleciu odnajdywano tutaj ludzkie szczątki podczas prac budowlanych, poza

granicami obecnej działki. Obecność ceramiki datowanej na XIV wiek poświadcza użytkowanie cmentarzyska od co najmniej schyłku tego wieku. Potwierdzenia tego w postaci stosownego wyposażenia grobów nie stwierdzono. Natomiast znaleziono znaczną ilość gwoździ, które można uznać za relikty konstrukcji trumien, choć bezpośrednich śladów po nich nie znaleziono. Wydaje się, że część grobów usytuowanych w nawie zachodniej obecnej Kaplicy Katechetycznej założonych w stropie calca oraz kilka grobów znajdujących się w południowej części nawy głównej również w stropie calca może być najstarszymi pochówkami. Trudno określić jednak ich dokładną chronologię. Niewiele też można wywnioskować z rzędogo układu grobów w części zachodniej i południowej obecnej nawy głównej. Jeśli ponad pochówkami usypywano jakieś kopce lub w inny sposób znakowano groby, nawarstwianie się warstwy cmentarnej zakłóciło ten układ. Najmłodsze pochówki wkopywane na niewielką głębokość sprawiają wrażenie przypadkowych.

Analiza układu stratygraficznego pochówków, świadczy, iż przynajmniej część z nich jest starsza od odkrytych fundamentów kościoła.

Otwartym natomiast pozostaje pytanie kto i dlaczego przynosił na obszar cmentarza naczynia lub uczynił z tego miejsca składowisko glinianych skorup oraz czy czynił to w czasach nowożytnych, kiedy zwyczaj styp pogrzebowych stawał się przeżytkiem<sup>2</sup>.



Ryc. 7. Nowożytna moneta z grobu 20 i 29.  
Fot. J. Soida

<sup>2</sup> Cały zespół szczątków osób pochowanych w nawach odkrytego kościoła w dniu 18 stycznia 2018 r. został pochowany na miejskim cmentarzu w Kluczborku. Udział w mszy i kondukcie pogrzebowym wzięli: wiceburmistrz; proboszcz – ks. dr Bernard Jurczyk; przedstawiciel nadzoru budowlanego i autor tekstu.

## Literatura

- Cimała, B. (1992). *Kluczbork. Dzieje miasta*. Opole: Instytut Śląski.
- Łonak, W. (2017). *Sprawozdanie z badań przy Kaplicy Katechetycznej w Kluczborku*. (maszynopis). Olesno.
- Kozak, J. (1998). *Biologiczne skutki zróżnicowania społecznego populacji ludzkich z terenu Polski w okresie feudalnym i przełomu industrialnego*, Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Rutka, H. (2018). *Analiza antropologiczna szczątków kostnych z nadzoru i badań archeologicznych prowadzonych przy ul. Katowickiej w Kluczborku*. (maszynopis). Gajków.
- (1957) *Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta wykonane na zlecenie P.W.R.N.- Opole*. Wojewódzki Zarząd Architektoniczno-Budowlany. (maszynopis). Wrocław.

Wojciech A. Łonak

## Archaeological investigation made next to the Religious Education Chapel in Kluczbork

### Abstract

Excavations near the Religious Education Chapel in Kluczbork disclosed the presence of a masonry wall. According to the written sources this used to be the location of a medieval churchyard attached to a wooden church building. These facts were never recorded in the register of the Voivodship Monuments Protection Office in Opole. The discovery on 9 October 2017 of an this fragment of a previously unrecorded masonry wall and human remains was understood as sufficient investigated the site. The archaeological brought to light a fragment of the foundations of a church of two aisles, their remainder presumably now lies under the chapel. Written sources are silent as to whether the construction of the church was completed. The excavation unearthed 28 graves found within the masonry wall and the remains of 35 human burials. The osteological remains were subjected to analysis. Grave furnishings included a devotional medal and nine beads, two modern coins, textile fragments and five buttons made of sheet copper (?). The backfill layer yielded an impressive assemblage of medieval and modern pottery unprecedented in source literature. Datable to the 14<sup>th</sup>–middle 19<sup>th</sup> century, the pottery assemblage includes fragments of coarse kitchenware as well as fragments of thin-walled vessels. The devotional medal and coins were dated to the modern period. On the evidence of their stratigraphic position the burials are earlier than the foundations.

#### KEY WORDS

- church (chapel)
- aisle foundations
- burials (graves)
- grave furnishings
- Kluczbork





..... Ryc. 1. Ruda Śląska  
..... Kochłowice. Lokalizacja  
..... stanowiska (AZP 98-46/1).  
..... Oprac. M. Furmanek

# Badania archeologiczne oraz archeobotaniczne na terenie późnośredniowiecznego grodziska stożkowatego w Rudzie Śląskiej Kochłowicach

## Abstrakt

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wyników badań archeologicznych przeprowadzonych w 2015 roku na terenie grodziska stożkowatego w Rudzie Śląskiej Kochłowicach. Badania miały formę prospekcji bezinwazyjnej oraz wykopaliskowej. Dokonując rozpoznania nieinwazyjnego zastosowano metody: magnetyczną oraz elektrooporową, których wyniki stanowiły podstawę do wytyczenia wykopów sondażowych. Dzięki badaniom udało się określić obszary potencjalnej zabudowy plateau kopca oraz w znacznym stopniu uzupełnić wiedzę na temat funkcjonowania i przeznaczenia kochłowickiego grodziska. Dodatkowej wiedzy o środowisku naturalnym oraz roślinności występującej w otoczeniu dawnej wieży mieszkalnej dostarczyły wyniki analizy archeobotanicznej uzyskane z prób ziemi pobranych w latach 2014–2015. Próba określenia roli grodziska w historii Górnego Śląska może być podstawą do dalszych prac badawczych nad innymi tego typu obiektami znajdującymi się na tym terenie.

Grodzisko stożkowate w Rudzie Śląskiej Kochłowicach jest jednym z bardziej okazałych obiektów tego typu na terenie Górnego Śląska (ryc. 1). Położone jest na naturalnie uformowanym cyplu, który w wyniku działań człowieka oraz procesów erozyjnych został odseparowany od strony północnej fosą o szerokości 20 m i głębokości około 5 m. Natomiast średnica *plateau* wynosi około 20 m. Stworzyło to niepowtarzalne walory obronne. Dostęp na szczyt utrudniały dwa ciekłe wodne, pierwszy zwany Kochłówką – płynący od południa, a drugi to Odnoga zwany też Przykopą – płynący od wschodu (Bąk, 1939). Z powodu długotrwałej degradacji terenu spowodowanej szkodami górniczymi poziom wody w obydwu nurtach znacząco się obniżył, przez co naturalne walory obronne zostały częściowo zatarte. Na temat potencjalnej formy wieżowej lub dworu na kopcu oraz jego funkcji i własności, źródła historyczne niestety milczą. Natomiast pierwsza wzmianka o Kochłowicach pochodzi z 1360 roku. Została zawarta w dokumencie księcia opawsko-raciborskiego – Mikołaja II, który dotyczy nadania dóbr ziem myśłowickich Ottonowi Pileckiemu. W wymienionych granicach nadania wspomniana

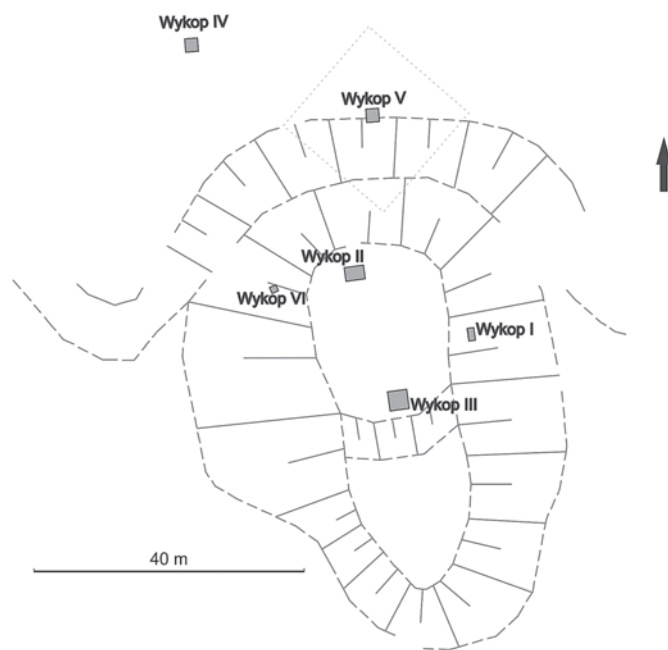
zostaje *Kochłowa Lanka*, położona na południe od wsi *Zalenze*. Kolejna informacja pojawia się przy okazji podziału ziemi bytomskiej dokonanej przez księcia Konrada II Oleśnickiego, do którego doszło w 1369 roku (Smierz (red.), 2012, s. 151–154). Kochłowice występują także w dokumencie wystawionym dla braci Świętosława i Michała przez księcia Przemysła I Noszaka w 1374 roku, dotyczącym nadania przywileju na wójtostwo we wsi Sąddek. Na podstawie wykonanego datowania dendrochronologicznego pali konstrukcyjnych z dna fosy można przypuszczać, że dwór w tym czasie mógł być już w fazie budowy (Goiński, 2016). Brak informacji na temat przyczyny zniszczenia wieży daje podstawę jedynie do hipotetycznych rozważań.

Wyróżniający się z otoczenia obiekt został podany pierwszej prospekcji terenowej w 1928 roku przez Józefa Kostrzewskiego. Następnie teren był weryfikowany w 1933 roku przez Józefa Jakimowicza oraz Romana Żurowskiego, a w 1959 roku przez Jerzego Szydłowskiego. Pierwsze badania inwazyjne przeprowadził Jacek Pierzak w 1980 roku (Pierzak, 1987). W latach 2013–2014

## SŁOWA KLUCZOWE

- badania sondażowe
- badania archeobotaniczne
- grodzisko stożkowate
- archeologia
- Ruda Śląska
- Kochłowice





Ryc. 2. Lokalizacja wykopów sondażowych.  
Rys. D. Goiński

Ryc. 3. Ceramika naczyniowa pozyskana w trakcie badań.  
Fot. D. Goiński

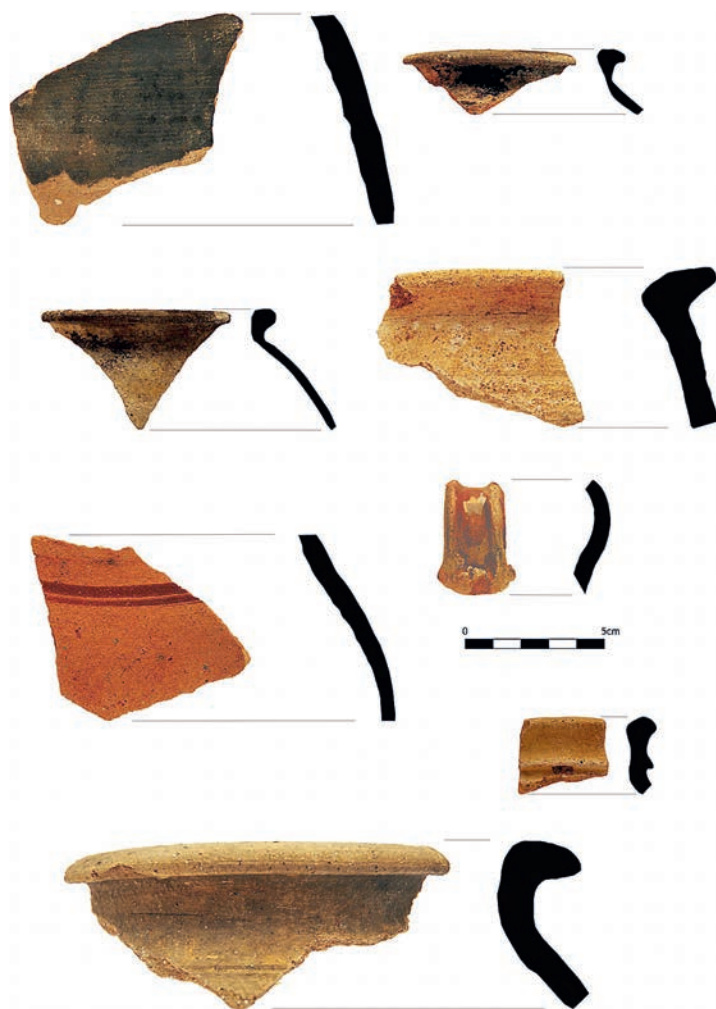
badania wykopaliskowe wykonał Dariusz Goiński, którymi objęto *plateau* stożka oraz zagłębienie fosy (Goiński, 2016). W 2015 roku dotychczasowe wyniki postanowiono wzbogacić o informacje, których dostarczają metody bezinwazyjne. Badania zostały podzielone na dwa etapy. Pierwszym objęto obszar nieużytku rolnego leżącego na

północ od grodziska, a drugim – teren na północnym zboczu fosy i na *plateau* grodziska. Celem było wykrycie potencjalnych anomalii wskazujących na ślady zabudowy gospodarczej oraz relikwów wieży mieszkalnej.

Badania przeprowadzono na terenie o łącznej powierzchni 7200 m<sup>2</sup>. Na terenie nieużytku rolnego pomiarami objęto obszar 5600 m<sup>2</sup>, a na *plateau* 1600 m<sup>2</sup>. W tym celu została rozmieszczona siatka 14 regularnych kwadratów o wymiarach 20×20 m zorientowanych na osi NE–SW. Na terenie grodziska wykonano siatkę pomiarową o module prostokątnym i wymiarach 10×20 m, zorientowaną na osi NW–SE. Z powodu dużego nachylenia północnego zbocza grodziska nie wykonano w tym miejscu pomiarów. Badaniami nie objęto również wschodniej części fosy z racji wysokiego przyrostu traw. Zastosowano dwie metody badawcze: magnetyczną oraz elektrooporową (Ordutowski, Ryndziewicz, 2015). Pierwszą objęto całość badanego obszaru, a drugiej użyto tylko na szczycie kopca. Niestety znaczna destrukcja *plateau* grodziska przez poszukiwaczy skarbów spowodowała zakłócenia, które utrudniły weryfikację uzyskanych wyników i następnie wytypowanie miejsc przeznaczonych do badań. Po analizie zdecydowano się na wytyczenie sześciu wykopów sondażowych.

Weryfikacji postanowiono poddać anomalie zarejestrowane na skrajach *plateau* grodziska oraz na północnym zboczu fosy i terenie dawnego pola uprawnego (ryc. 2). Najwięcej informacji dostarczyły wykopy: III, V i VI. W wykopie III natrafiono na intencjonalny układ kamieni, będący pozostałością dawnego chodnika. Analogiczne obiekty zostały odkryte podczas badań w 2013 roku (Goiński, 2016). W wykopie V zlokalizowanym na skraju fosy natrafiono na dużą kumulację warstwy kulturowej o miąższości 1,2 m, która mogłaby być pozostałością po otaczającym fosę wale ziemnym. W wykopie VI, który został wytyczony na zachodnim stoku cypla, natrafiono na pozostałości płaszcza kamiennego – stabilizującego spływanie mas ziemi do fosy. Analogiczne relikty zostały odkryte w nawarstewieniach fosy w 2014 roku (Goiński, 2016).

Pozyskane zabytki masowe są analogiczne do tych znalezionych w poprzednich latach – wykazują jednolitość chronologiczną i związane są bezpośrednio z funkcjonowaniem obiektu mieszkalnego. Spośród 487 fragmentów w przeważającej części jest to ceramika naczyniowa wypalona w atmosferze utleniającej (90%), drugą grupę stanowi ceramika stalowo-szara wypalona w atmosferze redukcyjnej (10%). Glinę do produkcji naczyń schudzano grubą domieszką piasku, a także, widoczną w przełomach, drobno skruszoną cegłą. Wszystkie naczynia zostały wykonane na kole w technice taśmowo-ślizgowej (Niegoda, 1999). Nieco wyższy proces technologiczny prezentuje ceramika redukcyjna. Ścianki mają



jednolity przełom, domieszka jest analogiczna, jak w przypadku naczyń wypalonych w temperaturze utleniającej. Wśród form naczyń dominują garnki z brzegami z wrębem na pokrywkę. W całym inwentarzu znalazły się zaledwie dwa ucha oraz jedna nóżka od patelni. Pod względem zdobienia dominują poziome żłobienia na najszerszej wydełości brzuśca oraz ciemnożółte szkliwo (ryc. 3).

Wśród zabytków metalowych dominują gwoździe żelazne konstrukcyjne z prostokątnymi główkami. W wykopie V natrafiono na okucie (ryc. 4) oraz dwa skoble do drzwi, a także zbrojnik pochodzący ze zbroi lamelkowej z zachowanym otworem na nit (ryc. 5). Nietypowym znaleziskiem jest narzędzie wykonane z krzemienia w typie jurajskiego podkrakowskiego, znalezione w wykopie V (ryc. 6). Jest to rylec łamaniec z wiórka, pozyskanego techniką naciskową, o wąskiej negatywowej piętkce. W części przypodstawowej, wzdłuż krawędzi piętki na stronie górnej, widoczny jest drobny mikroretusz (prawdopodobnie użytkowy), który sąsiaduje z niewielkim częściowo uszkodzonym negatywem. W części wierzchołkowej widoczne jest intencjonalne złamanie, od którego biegnie negatyw uderzenia rylcowego. Całe narzędzie jest lekko wyświecone, zwłaszcza powierzchnie w części przypiętkowej i przywierzchołkowej. Na krawędziach widoczne są drobne wykruszenia, prawdopodobnie użytkowe. Często takie uderzenia rylcowe były zabiegiem formującym jedną z części narzędzi, w celu obsadzenia jej w innym materiale (rodzaju rękojeści). Najprawdopodobniej mamy więc w tym przypadku do czynienia z narzędziem będącym rodzajem wkładki. Makroskopowe obserwacje oraz funkcję może potwierdzić analiza traseologiczna. Technika naciskowa oraz sama forma narzędzia, sugerowałyaby późny okres neolitu lub wczesny okres epoki brązu, w związku z powyższym należy je rozpatrywać jako starszy komponent kulturowy na złożu wtórnym.

Dla pełniejszego obrazu poznawczego podczas badań w latach 2014–2015 zostały pobrane próby osadów, z przeznaczeniem do specjalistycznych analiz botanicznych (ich wykaz zestawiono w tabeli 1). W ramach badań archeobotanicznych analizowano łącznie siedem prób, w tym



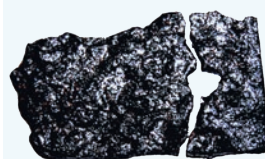
trzy pobrane z fosy w 2014 roku oraz cztery pozyskane w roku następnym z północnego zbocza fosy i zachodniego stoku grodziska.

Podczas analiz postępowano zgodnie z zasadami przyjętymi w archeobotanice. Próby osadów ważono, zamaczano i szlamowano na sitach geologicznych celem wydobycia makroskopowych szczątków roślinnych. Po przemyciu próby szczątki zebrane z sita w zależności od ich stanu zachowania suszono lub pozostawiono w stanie wilgotnym. Materiał obserwowano i segregowano pod powiększeniem, przy użyciu mikroskopu stereoskopowego, wydzielając pozostałości, które następnie identyfikowano. Grudy polepy mierzono, oczyszczano, obserwowano pod powiększeniem i odnotowywano widoczne na powierzchniach odbicia roślinne. Następnie rozbijano je w celu ujawnienia odcisków zachowanych wewnątrz.

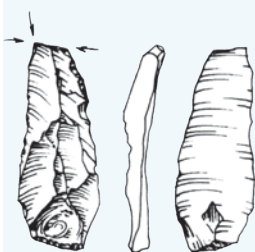
Próby pochodzące z fosy (1–3/2014) zawierały głównie szczątki storfiałe, w postaci fragmentów korzeni, drewna, mchów, liści oraz diaspor i ich fragmentów. Występowały w nich również ułamki węgli drzewnych. W próbie 2/2014 dominowały pozostałości drewna, z fragmentami noszącymi ślady obróbki, natomiast w próbie 3/2014 najlicniejszą grupę szczątków stanowiły szczątki spalone, w tym węgle drzewne.

Na podstawie zachowanych i wydzielonych z prób diaspor storfiałych zidentyfikowano

Ryc. 4. Wykop V. Okucie żelazne. Fot. D. Goiński



Ryc. 5. Wykop V. Element zbroi lamelkowej z widocznym otworem na nit. Fot. D. Goiński



Ryc. 6. Wykop V. Wiór krzemienisty znaleziony w dolnych partiach wykopu. Rys. M. Sudoł-Procyk

Tabela 1. Ruda Śląska Kochłowice (st. 1). Wykaz prób przekazanych do analizy archeobotanicznej

l.p.	Nr próby	Wykop	Lokalizacja	Warstwa
1	1/2014	I	Działka 1 – fosa	6
2	2/2014	I	Działka 1 – fosa	8
3	3/2014	I	Działka 1 – fosa	5
4	1/2015	V	Północne zbocze fosy	4
5	2/2015	V	Północne zbocze fosy	7
6	3/2015	V	Północne zbocze fosy	13
7	4/2015	VI	Zachodnie zbocze grodziska	2

następujące taksony: wiśnia pospolita (*Cerasus vulgaris*), śliwa (*Prunus* sp.), dziki bez (*Sambucus* sp.), malina/jeżyna (*Rubus* sp.), gryka zwyczajna? (cf. *Fagopyrum esculentum*), rumian polny (*Anthemis arvensis*), uczep (*Bidens* sp.), gwiazdnica trawiasta (*Stellaria graminea*), gwiazdnica pospolita? (*Stellaria* cf. *media*), kąkol polny? (cf. *Agrostemma githago*), turzyca (*Carex* sp.), komosa biała (*Chenopodium album*), komosa (*Chenopodium* sp.), sit (*Juncus* sp.), mięta polna? (*Mentha* cf. *arvensis*), karbienieć pospolity (*Lycopus europaeus*), szczaw polny (*Rumex acetosella*), szczaw kędzierzawy (*Rumex crispus*), szczaw kędzierzawy/tępolistny (*Rumex crispus/obtusifolius*), rdest ptasi (*Polygonum aviculare*), rdest szczawiolistny? (*Polygonum* cf. *lapathifolium*), rdest mniejszy? (*Polygonum* cf. *minus*), jaskier jadowity (*Ranunculus sceleratus*), jaskier (*Ranunculus* sp.), pałka (*Typha* sp.), pokrzywa zwyczajna (*Urtica dioica*). Poza tym stwierdzono bliżej nieokreślone diaspory z następujących rodzin: baldaszkowate (Apiaceae indet.), złożone (Asteraceae indet.), turzycowate (Cyperaceae indet.), jasnotowate (Lamiaceae indet.), trawy dzikie (Poaceae indet.) oraz pierwiosnkowate nieoznaczone (Primulaceae indet.). W próbie 3/2014 zachowały się poza tym spalone pozostałości roślin zielnych w postaci fragmentu kłoska włośnicy (*Setaria* sp.) oraz fragmentu owocu z rodziny rdestowatych (Polygonaceae indet.). Zachowane w osadzie pozostałości drewna należały do gatunku liściastego bliżej nieokreślonego (drewno nie-spalone) oraz do dębu (*Quercus* sp.), prawdopodobnie sosny zwyczajnej (cf. *Pinus sylvestris*), bliżej nieokreślonych gatunków liściastych i iglastych (węgle drzewne).

W materiałach pozyskanych z osadów z północnego zbocza fosy zachowały się niewielkie ilości szczątków roślinnych. Były to głównie pozostałości spalonego drewna. Na ich podstawie zidentyfikowano szczątki drzew liściastych, w tym liściastych rozpierzchło-naczyniowych (próby 1–2/2015) oraz iglastych (próba 3/2015).

Próba 4/2015 pobrana z zachodniego zbocza grodziska zawierała grudy polepy. Na ułamkach najliczniej pojawiały się ślady po fragmentach słomy lub siczki, czyli wydłużone, płaskie, często żeberkowane odbicia fragmentów źdźbeł lub liści zbóż, lub/i traw dzikich (*Cerealina* indet./Poaceae indet.). Na podstawie pojedynczych znalezisk zidentyfikowano ślady jęczmienia zwyczajnego (*Hordeum vulgare*). Był to jeden odcisk ziarniaka oraz odcisk fragmentu kłosa. Kilka zaobserwowanych odcisków zakwalifikowano ogólnie do zbóż bliżej nieokreślonych (*Cerealina* indet.). Na części fragmentów polepy nie stwierdzono śladów domieszki organicznej.

Badany materiał zawierał zróżnicowany materiał roślinny, zarówno jeśli chodzi o stan zachowania

(spalone, storfiałe), jak i typ szczątków (nasiona i owoce, drewno, węgle drzewne, odciski roślinne). Szczątki storfiałe zachowały się tylko w wypełnisku fosy, co może sugerować, że dostały się one do osadu w momencie obecności w niej wody. Pozostałe próby (pozyskane z warstw ze zbożczy fosy) zawierały głównie materiały spalone, ponieważ tylko w takiej formie szczątki zachowują się w warstwach przewietrzanych, suchych. Zidentyfikowane szczątki można podzielić na trzy grupy: rośliny uprawne, użytkowane i dzikie. Do pierwszej grupy, ze zidentyfikowanych na stanowisku roślin, zaliczają się jęczmień zwyczajny (*Hordeum vulgare*) i gryka zwyczajna? (cf. *Fagopyrum esculentum*). Do roślin użytkowanych należą: wiśnia pospolita (*Cerasus vulgaris*), śliwa (*Prunus* sp.), dziki bez (*Sambucus* sp.), malina/jeżyna (*Rubus* sp.), poza tym dąb (*Quercus* sp.) i sosna zwyczajna (*Pinus sylvestris*). Pozostałe taksony reprezentują rośliny zielne dzikie, które występować mogły w najbliższym sąsiedztwie grodziska, na polach uprawnych (np. kąkol polny) lub łąkach (np. gwiazdnica trawiasta), jak również w pobliżu samej fosy (np. sit, pałka, uczep, karbienieć pospolity).

Przeprowadzone badania pozwoliły uzyskać wiele cennych informacji na temat stanowiska w Rudzie Śląskiej Kochłowicach. Liczne odkrycia dokonane podczas tych kilku sezonów badawczych, potwierdziły znaczącą rolę domniemanej wieży lub dworu, a także pokazały zakres podjętych prac w trakcie ich budowy – co dodatkowo podkreśliło wysoką rangę tego obiektu leżącego na południowej rubieży księstwa bytomskiego (Horwat, 2011). Powód, dla którego obiekt mieszkalno-obronny w Kochłowicach przestał funkcjonować pozostaje na razie bez odpowiedzi, co stwarza motywację do dalszych badań.

## Literatura

- Bąk, S., Jakimowicz, R. (1939). *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Goński, D. (2016). Badania archeologiczne na gródku średniowiecznym w Rudzie Śląskiej-Kochłowicach przeprowadzone w latach 2013–2014. W: Glanc-Zagaja, G. (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2013–2015* (92–105). Katowice: Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego.
- Horwat, J. (1990). Kilka uwag o Kochłowicach, *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, VI, (278–280).
- Horwat, J. (1993). *Księstwo bytomskie. Jego podziały do końca XV wieku*. Gliwice: Muzeum w Gliwicach.
- Kołodziej, J. (2011). *Historia Kochłowic*. Zabrze: Narodowa Oficyna Śląska.
- Niegoda, J. (1999). Naczynia ceramiczne. W: Buśko, C., Piekalski, J. (red.), *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ul. Więziennej 10–11 we Wrocławiu (157–182)*. *Wratislavia Antiqua*, 1. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Ordutowski, J., Ryndziejewicz, R. (2015). *Badania bezinwazyjne na terenie grodziska stożkowatego w Rudzie Śląskiej Kochłowicach (stanowisko 1)*. (maszynopis).
- Pierzak, J. (1987). Średniowieczny gródek stożkowaty w Rudzie Śląskiej-Kochłowicach. *Studia i materiały z dziejów Śląska*, XVII, 388–405.
- Smierz, M. (red.). (2012). *650 lat Kochłowic. Źródła i materiały do dziejów miejscowości*. Ruda Śląska: Stowarzyszenie Geniu Loci.

Dariusz Goński, Agata Sady, Magdalena Sudol-Procyk

## Archaeology and archaeobotany research on the late medieval motte-and-bailey castle at Ruda Śląska Kochłowice

### Abstract

The article presents the findings from archaeological fieldwork carried out in 2015 on the site of the motte-and-bailey castle at Ruda Śląska Kochłowice. The research took the form of a non-intrusive survey and archaeological excavation. Input obtained through the non-intrusive fieldwork made using magnetometer and resistivity methods assisted the planning of sondages. Locations were identified on the motte plateau suspected of containing the remains of buildings, adding substantially to the understanding of the purpose and operation of the motte-and-bailey at Kochłowice. Soil samples secured in 2014–2015 were subjected to an archaeobotany analysis, helping improve our understanding of the natural environment and vegetation around the residential tower. Conclusions about the role played in the history of Upper Silesia by the Kochłowice motte-and-bailey may be a starting point of future studies of similar sites found in the region.

### KEY WORDS

- sondage excavations
- archaeobotany studies
- motte-and-bailey castle
- Ruda Śląska Kochłowice



... Ryc. 1. Kędzierzyn-Koźle.  
... Lokalizacja badań archeologicznych.  
... Oprac. M. Furmanek

# Odkrycie pozostałości Bramy Odrzańskiej w Koźlu (Kędzierzyn-Koźle) w rejonie ulicy Anny

## Abstrakt

W trakcie prowadzonego w 2018 roku nadzoru archeologicznego, realizowanego w związku z budową sieci gazowej w pasie ul. Anny w Kędzierzynie-Koźlu, odkryto relikty bramy miejskiej. Prace dokumentacyjne prowadzono w wykopie wąskoprze-strzennym. Uniemożliwiło to rozpoznanie większej części zabytku, jednakże pozwoliło uchwycić długość budowli oraz w sposób jednoznaczny określić miejsce przyszłych, szerszych badań wykopaliskowych. Jest to rejon Starego Miasta Koźla, a ul. Anny w przeszłości była ważną arterią komunikacyjną miasta, prowadziła bowiem za pośrednictwem Bramy Odrzańskiej poza mury miejskie kierunku na Ujazd i Bytom. W 1. połowie 1871 roku bramę tę rozebrano.

W dniach 28.11.2017 do 15.01.2018 roku mgr Błażej Targaczewski przeprowadził nadzór archeologiczny podczas prac ziemnych związanych z budową sieci gazowej w miejscowości Kędzierzyn-Koźle, przy ul. Anny, na terenie działek nr 2097/2, 2020, 2182/1 (ryc. 1). Obszar inwestycji zlokalizowany był na terenie średniowiecznego założenia miasta Koźla, określonego jako stanowisko archeologiczne nr 35 (AZP 96-39) – średniowieczne nawarstwienia kulturowe miasta Koźla, ujęte w wojewódzkiej ewidencji stanowisk archeologicznych (wpis do rejestru zabytków woj. opolskiego nr 160/57 z dn. 16.09.1957).

## Lokalizacja

Prace ziemne miały miejsce na zachodniej rubieży organizmu miejskiego Kędzierzyna-Koźla, na obszarze staromiejskim w Koźlu, w pasie ul. Anny – od ul. Złotniczej do ul. Raclawickiej (ryc. 2). Od wschodu, ściśle staromiejskie centrum graniczy z rzeką Odrą. Na zachód od rzeki, w pasie ul. Anny (na wysokości posesji nr 11), podczas prac ziemnych zadokumentowano zachowane relikty Bramy Odrzańskiej (ryc. 3). Budowla obronna została rozebrana w 1. połowie roku 1871 (Weltzel, 1888, s. 330), a do naszych czasów przetrwała tylko jej część fundamentowa.

## Przebieg prac

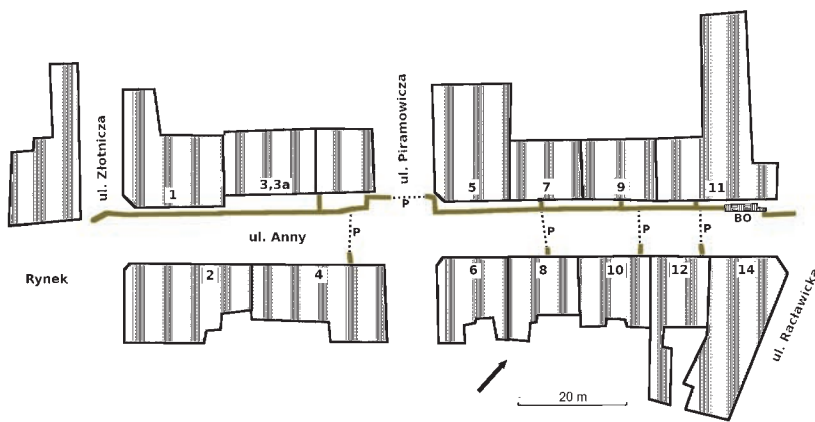
Prace ziemne, w miejscach wolnych od kolizji z innymi mediami, wykonywane były głównie mechanicznie. W częściach wykopów nasyconych infrastrukturą podziemną, kontynuowane były częściowo ręcznie (głównie w wykopach przyłączy do budynków). Przekroczenia w poprzek ulic zrobiono przewiertem. Wykopy ziemne prowadzone w pasie chodnika miały głębokość do 1 m, ale w miejscu zlokalizowania reliktyw Bramy Odrzańskiej dostosowano je do głębokości zalegania jej pozostałości, które rejestrowano na poziomie 60–70 cm (licząc od nawierzchni jezdni).

## Warunki prowadzenia obserwacji

W trakcie nadzoru archeologicznego stwierdzono, iż główna linia wykopu gazociągowego o długości ok. 130 mb, zaprojektowana równolegle do osi jezdni, biegła w większości w warstwie przemieszanej, zniszczonej (w głąb) wcześniejszymi wykopami budowlanymi (w pasie chodnika, od narożnika kamienicy przy Anny 1 do skrzyżowania z ulicą Piramowicza, gdzie na długości ok. 30 mb wykop sąsiedował z pozostałościami wyburzonej kamienicy), instalatorskimi, jak i zniszczonej korytowaniem, które wykonano jako przygotowanie płaszczyzny pod ułożenie nawierzchni

## SŁOWA KLUCZOWE

- brama miejska
- Brama Odrzańska
- badania archeologiczne
- Kędzierzyn-Koźle



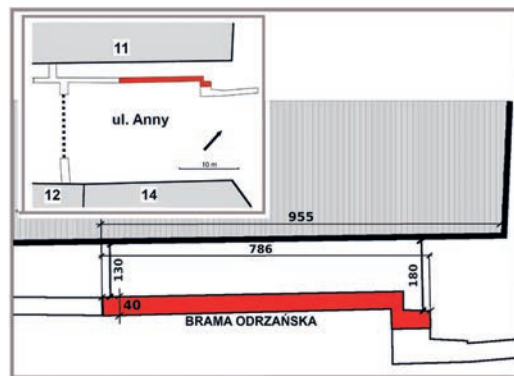
Ryc. 2. Kędzierzyn-Koźle, ul. Anny. Plan poglądowy z lokalizacją wykopu gazociągowego.  
Rys. B. Targaczewski

Legenda:  
P – przewiert/ przecisk;  
BO – Brama Odrzańska.

chodnika. Podobne uwagi można odnieść do większości przyłączy gazowych i komór przewietrowanych nadawczo-odbiorczych, wykonywanych prostopadłe do osi ulicy/lica budynków.

Wyjątkiem są komory odbiorcze przyłączy do budynków przy ul. Anny 10 i 12. W niewielkich wykopach przed kamienicami zadokumentowano górne fragmenty mierzwy, z której stropu pozyskano kilka sztuk ceramiki średniowiecznej. Warstwą najwyraźniej odcinającą się była warstwa współczesnej podsypki konstrukcyjnej (w postaci jasnobrunatnego piasku). Często widoczne były w wykopie instalacje podziemne, co swoje apogeum osiągnęło na odcinku od skrzyżowania ulic Anny z Piramowicza i widoczne było aż do skrzyżowania z ul. Raclawicką. Tam, w przekroju NW, widać było betonowy, telekomunikacyjny tunel, który całkowicie zakłócał obraz nawarstwień. Miał on (w przybliżeniu) rozmiary: szerokość 65 cm, wysokość 60 cm, a górna jego część zalegała do 30 cm poniżej stropu kostki chodnikowej. Przekrój SE w tym rejonie był w większej części przemieszany.

Pomimo nawarstwiających się latami zaburzeń układu stratygraficznego, zadokumentowano miejscami pozostałości historycznych nawarstwień.



Ryc. 3. Kędzierzyn-Koźle, ul. Anny 11. Plan pomiarowy z lokalizacją reliktu Bramy Odrzańskiej.  
Rys. B. Targaczewski

## Relikty Bramy Odrzańskiej

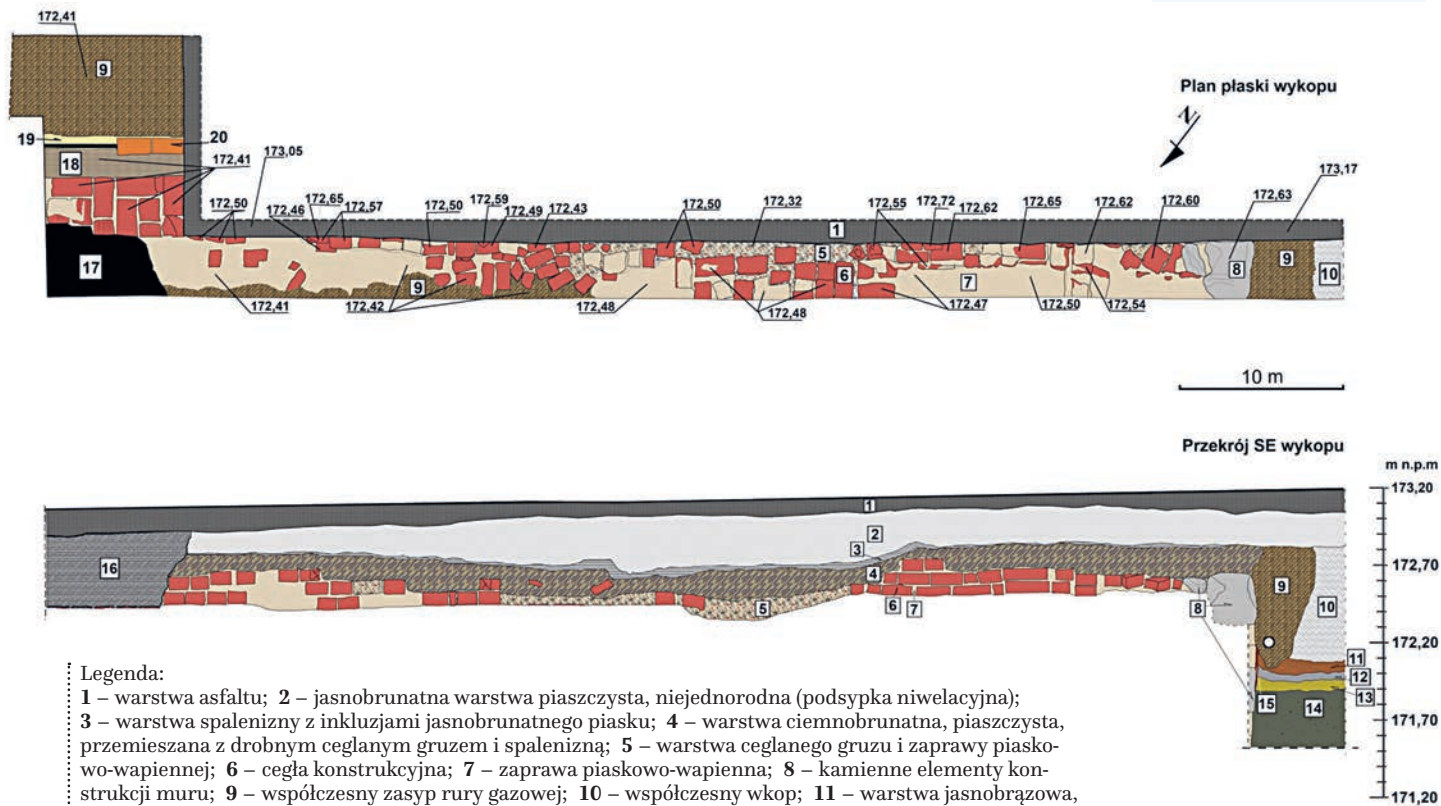
Odkrycia dokonano w trakcie prac ziemnych realizowanych równoległe do budynku nr 11 przy ul. Anny. Wykop był zlokalizowany w odległości 130 cm od lica budynku (liczone do skraju NW wykopu) a przy końcówce, w miejscu projektowanego uskoku (bliżej ul. Raclawickiej) – w odległości 180 cm od narożnika budynku nr 11 (ryc. 3).

Pozostałości muru zadokumentowano na długości 786 cm w wykopie o szerokości do 40 cm. Strop reliktu zalegał na zróżnicowanej głębokości co może mieć związek ze stanem zachowania bezpośrednio po rozbiórce w 1871 roku, jak i ingerencji w substancję zabytkową przez wykonawców robót ziemnych, prowadzonych po tym czasie. Najpłycej zachowane stropy muru rejestrowano na głębokości 45–50 cm (licząc od nawierzchni asfaltowej), a najgłębiej na głębokości 70–75 cm. Stwierdzono także, iż konstrukcja muru widoczna jest do głębokości 170 cm (licząc od stropu nawierzchni asfaltowej) (ryc. 4). Stopy fundamentowej nie stwierdzono ze względu na brak technicznych możliwości dalszego pogłębiania wykopu.

Strop muru w części NW został, po roku 1945, intencjonalnie zniszczony. Wykonano w nim wąską wyrwę na całej długości, w celu ułożenia przewodu elektrycznego. Ówczesnym wykonawcom prawdopodobnie zależało, aby położyć przewód na równej płaszczyźnie i na odpowiadającej przepisom głębokości. Obejmowało to usunięcie jednego lub dwóch poziomów cegieł (całych lub połówek) z tej części muru.

W trakcie prac zadokumentowano fragment lica muru (ryc. 4). Znajdowało się ono w części uskoku wykopu, bliżej ul. Raclawickiej. Mur o przebiegu na linii NE (do osi ulicy; prześwit bramy, przejazd?) rejestrowano na długości 90 cm i w odległości 220 cm od lica sąsiadującego budynku nr 11. Był to jedyny taki fragment i to rejestrowany na bardzo krótkim odcinku – przez co trudno go z całkowitą pewnością odnieść do pozostałych odkrytych 696 cm muru.

Zachowany relikw, dokumentowany w planie płaskim, był w większości wykonany z cegły, z dwoma wyjątkami. W odległości 9,55 m od wschodniego narożnika budynku nr 11 (narożnik w sąsiedztwie skrzyżowania ulic Raclawickiej i Anny) zarejestrowano sporej wielkości kamień granitowy, bez wyraźnych śladów obróbki, o rozmiarach: szerokość – 30 cm, długość zaobserwowana – 40 cm, wysokość maksymalna – 33 cm. Kamień znajdował się od strony Starego Miasta, i być może miał znaczenie konstrukcyjne – jako trwały, niepodatny na otarcia i skruszenie element lica Bramy Odrzańskiej. W jego pobliżu sąsiedował dużo mniejszy kamień o rozmiarach: 15 cm szerokości i 20 cm długości. Ten naturalnie występujący budulec nie był już widoczny w profilu muru. Dalej rejestrowano cegły, w układzie



## Legenda:

1 – warstwa asfaltu; 2 – jasnobrunatna warstwa piaszczysta, niejednorodna (podsypka niwelacyjna); 3 – warstwa spalenizny z inkluzjami jasnobrunatnego piasku; 4 – warstwa ciemnobrunatna, piaszczysta, przemieszana z drobnym ceglany gruzem i spalenizną; 5 – warstwa ceglanych gruzu i zaprawy piaskowo-wapiennej; 6 – cegła konstrukcyjna; 7 – zaprawa piaskowo-wapienna; 8 – kamienne elementy konstrukcji muru; 9 – współczesny zasyp rury gazowej; 10 – współczesny wkop; 11 – warstwa jasnobrązowa, przemieszana z drobnym gruzem ceglany; 12 – warstwa jasnoszarego piasku; 13 – jasnożółty, ubity piasek; 14 – ciemnosiwa, kleista mierzwa, przemieszana z węglami drzewnymi oraz z drobnymi resztkami organicznymi; 15 – wypełnik rowu fundamentowego baszty (warstwa przemieszana); 16 – ciemnobrunatna, przemieszana warstwa zasypowa; 17 – warstwa przemieszana z przewagą kruszywa bitumicznego i czarnej ziemi; 18 – jasnobrunatna, lekko kleista warstwa (nieutwardzona nawierzchnia?); 19 – piasek (podsypka przewodu energetycznego); 20 – współczesna cegła, niezwiązana zaprawą, przykrycie przewodu energetycznego.

Ryc. 4. Kędzierzyn-Koźle, ul. Anny 11. Plan płaski i profil wykopu gazociągowego z relikwiami Bramy Odrzańskiej. Rys. B. Targaczewski

mocno zaburzonym, zachowanym fragmentarycznie i często nieczytelnym (np. pokryte zaprawą). Dopiero w części opisywanego wyżej uskoku, gdzie natrafiono na lico muru, widoczny był częściowo zachowany wątek, jednakże niepełny. Być może zastosowano w technice murarskiej jakiś wariant wiązania kowadełkowego (Kajzer, 1984, s. 175). Użyte cegły noszą wyraźne ślady formowania ręcznego w postaci ciągów palców (tzw. „cegła palcówka”) i są różnej barwy – od koloru wiśniowego do ciemnopomarańczowego. Wymiary cegieł: długość 26–27 cm, szerokość 12–13 cm, wysokość 8–9 cm. Powiązane zaprawą wapienną, twardą, jasnokremową, z dużym udziałem wapna (o różnym stopniu zlasowania – widoczne średnie i duże grudki wapna).

W przekroju pionowym wykopu, bezpośrednio nad stropem muru, widoczna była warstwa ciemnobrunatna, piaszczysta, przemieszana z drobnym gruzem i spalenizną (4). Być może można ją wiązać z rozbiórką Bramy Odrzańskiej w 1871 roku. Na niej zalegała warstwa tłustej spalenizny, w barwie czarnej, z inkluzjami jasnobrunatnego piasku (3). Jej geneza nie jest nam znana. Można przypuszczać że jest to pozostałość jakiegoś pożaru, który mógł mieć miejsce po 1871 roku. Wyżej widoczne są warstwy współczesne związane z konstrukcją jezdni asfaltowej (1, 2).

W części NE (bliżej ul. Raclawickiej) widoczna jest wyraźna relacja styku muru z zachowaną warstwą

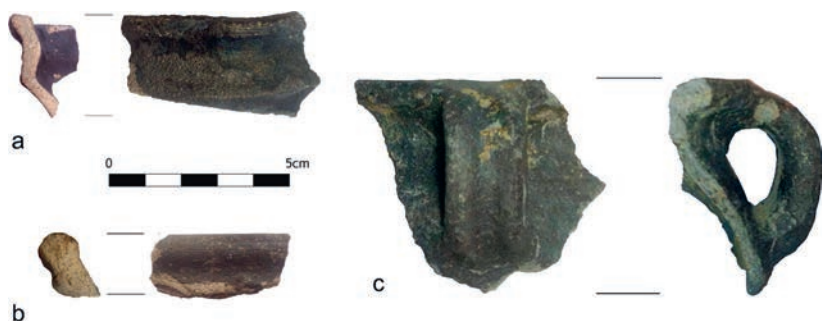
kulturową (18). Rozpoznanie w tym miejscu było zbyt powierzchowne, aby wyciągnąć wnioski historyczne (poza relacyjnymi).

Dużo ciekawsze i bardziej złożone są obserwacje z „przeciwległego” końca – z części SW, w której próbowano osiągnąć stopę muru. Widoczne relacje nawarstwień (11, 12, 13, 15) oraz warstwy 14 w stosunku do lica muru pozwalają zadawać pytania o chronologię względną i bezwzględną układu nawarstwień historycznych Starego Miasta w relacji do Bramy.

Z rejonu badanej Bramy Odrzańskiej nie pozyskano fragmentów ceramiki z nienaruszonych warstw. Udało się jedynie wydzielić kilka zabytków metalowych z warstwy przemieszanej. Niestety znaleziska te, przez swą małą czułość chronologiczną, nie są dobrym datownikiem.

Problematyka datowania umocnień Koźła była już poruszana obszernie w literaturze przedmiotu na przestrzeni lat. Jej nowsze zestawienie wraz z przytoczeniem koncepcji badawczych, źródeł i ikonografii zaprezentował A. Przybyłok (2014, s. 245–252). Warto nadmienić, iż za najpewniejszy dokument, który potwierdza istnienie murów miejskich uważa się urbarz z 1532 roku (Urbarz, 1939, s. 1). Wcześniej źródłem jest akt fundacji klasztoru franciszkańskiego z 24 marca 1431 roku. Na podstawie jego treści, K. Jońca uważa, że daje nam to informacje o istnieniu fortyfikacji





Ryc. 5. Kędzierzyn-Koźle, ul. Anny. Ceramika grupy technologicznej B. Fot. B. Targaczewski

miejskich w postaci muru miejskiego (1963, s. 41–42). Innym, ważnym źródłem ikonograficznym, jest wedyta z roku 1536, przedstawiająca ufortyfikowane miasto – mury miejskie, baszty oraz bramy miejskie (Odrzańską i Raciborską) (Marsch, Biller, Jacob, 2000, s. 225–228, il. 22).

Z danymi źródłowymi, koresponduje zaprezentowany wyżej zbiór danych metrycznych cegieł. Pomimo zebrania pomiarów dostępnego budulca, bardziej szczegółowe wnioski chronologiczne mogą być obciążone błędem. Pomiarów pochodzą tylko z dostępnych w tym momencie fragmentów muru, bez możliwości doboru bardziej

reprezentatywnej próby metrycznej. Ilość pewnych pomiarów nie przekracza 20 (Kajzer, 1984, s. 110). Pomimo to, na podstawie dostępnych informacji, można pokusić się o określenie przynajmniej ramowo, posługując się tabelą pomocniczą chronologizacji na podstawie pomiaru (Kajzer, 1984, s. 171), iż materiał ceglany z badanego fragmentu budowli może pochodzić z XIV–XV wieku.

### Podsumowanie

Nadzór i ratownicze badania archeologiczne, prowadzone podczas prac związanych z budową sieci gazowej w miejscowości Kędzierzyn-Koźle, przy ul. Anny, na terenie działek nr 2097/2, 2020, 2182/1 dostarczył istotne informacje związane historią Koźła. Jednak charakter prac (głównie wykopy wąskoprzestrzenne) i ich lokalizacja w miejscach zniszczonych wcześniejszymi pracami ziemnymi nie przyniosły okazałej ilości dobrze datującego materiału. Mając na uwadze względy naukowe, w pasie ulicy Anny należy przeprowadzić szersze badania archeologiczne, celem rozpoznania relacji stratygraficznych w jakich pozostają relikty Bramy Odrzańskiej, szczególnie w celu ustalenia chronologii jej powstania.

## Aneks

Analiza materiału ruchomego znaleziono w trakcie pełnienia nadzoru nad całością inwestycji<sup>1</sup>

### Ceramika naczyniowa

Prowadzone prace przyniosły zbiór 29 fragmentów naczyń (ryc. 5: a–c, 6: a–b). Materiał ceramiczny podzielono na podstawie cech stylistycznych na grupy technologiczne z zastosowaniem schematów opracowanych dla Starego Miasta w Gliwicach i we Wrocławiu (Niegoda, 1999, s. 159–161; Szwed, 2004, s. 331–381; Zdaniewicz, 2011, s. 97–125). Ze zbioru ceramiki, aż 26 sztuk (89,6%) pochodziło z warstw wtórnych, przemieszanych na skutek nowożytnych i współczesnych inwestycji (KOŹ/1/17/AN, KOŹ/2/17/AN, KOŹ/3/17/AN, KOŹ/5/17/AN). Pozostałe 3 fragmenty (10,4%) to ceramika ze zidentyfikowanej warstwy mierzwy odsłoniętej przy budynku nr 12 (KOŹ/4/17/AN).

### Wyróżnione grupy technologiczne:

#### Grupa B

Z inwestycji pozyskano tylko 5 fragmentów o cechach garncarstwa późnośredniowiecznego.

Spośród zbioru, trzy fragmenty pochodzą z partii przywylewowej (jeden z zachowanym uchem),

pozostałe dwa z partii środkowej (brzusiec). Fragmenty brzuśców są niezdobione, z widocznymi delikatnymi pasami żłóbków po obtaczaniu naczyń (w jednym przypadku widoczne tylko wewnątrz, w drugim – po obu stronach). Wylewy prawdopodobnie pochodzą od garnków i dzbanów (jeden z uformowanym płytkim lejkiem – ryc. 5: a) oraz może od pucharów. Spośród brzegów naczyń dominują wylewy kolbowate (ryc. 5: b). Część wylewu naczyń z zachowanym uchem zdobiona była poniżej wylewu, na wysokości ucha – delikatnym żłobieniem wąskimi rowkami (ryc. 5: c).

Ułamki naczyń stalowoszarych można datować ogólnie na okres późnośredniowieczny (XIV–XV wiek). Jedynie fragment z zachowanym uchem można wstępnie określić na XIV wiek. Jednakże uściślenie datowania ceramiki z obrębu Starego Miasta w Koźlu wymaga większego zbioru materiału masowego z nienaruszonych układów nawarstwień.

#### Grupa C

W materiale wyodrębniono 10 fragmentów naczyń o cechach garncarstwa późnośredniowiecznego, jak i nowożytnego. Spośród nich 6 ułamków pochodzi z partii brzuśca o powierzchniach gładkich i niezdobionych i grubości ścianek ok. 0,3–0,4 cm. Ich przełomy w większości są jednolite, tylko w nielicznych przypadkach

<sup>1</sup> Z podziękowaniami dla Radosława Zdaniewicza za pomoc merytoryczną przy opracowaniu ceramiki.

dwubarwne. Dwa fragmenty pochodziły z den płaskich, z których jedno posiada ślady odcinania od koła garncarskiego, a drugie formowano najprawdopodobniej na kole z użyciem podsypki. W zbiorze znalazł się też niewielki fragment wylewu o brzegu kolbowatym oraz fragment z odlamanym uchem z widocznym delikatnym pasmem dookólnych rowków. Ogólnie materiał ten można datować na okres późnośredniowieczny i wczesnonowożytny.

### Grupa B/C

Spśród zbioru 2 fragmenty mają cechy niejednorodne. Jeden z nich to fragment dna z częścią przydenną (ryc. 6: a) z wyraźną domieszką piasku, śladami odcinania widocznymi na płaskim dnie oraz z śladem podważania dna od koła garncarskiego. Na ściankach wewnętrznych można zauważyć profilowane wklęsło-wypukłe ciągi po formowaniu naczynia. Drugi to ułamek brzuśca naczynia, bez ornamentu, o delikatnych wklęsło-wypukłych śladach wewnątrz, wykonany z gliny z pylistą domieszką. Zbiór można datować na okres późnośredniowieczny lub wczesnonowożytny.

### Grupa D

Do tej grupy zakwalifikowano 3 ułamki naczyń kamionkowych. Jest wśród nich fragment z partii przydennej naczynia pokryty brązową polewą po stronie zewnętrznej i ciemnożółtą po stronie wewnętrznej. Pozostałe dwa fragmenty to naczynia szkliwione ciemnobrązową polewą od strony zewnętrznej. Jeden z nich (część brzuśca) dodatkowo od wewnątrz pokryty był polewą oliwkową, drugi (fragment wylewu z częścią ucha) od wewnątrz był wygładzony, bez widocznej polewy. Ceramikę tę można datować głównie na okres nowożytny/późnonowożytny.

### Grupa E

W materiale wyodrębniono 8 fragmentów ceramiki szkliwionej. Trzy z nich to części przydenne, z których jeden pochodzi z dużego naczynia szerokootworowego (misy lub makutry). Fragmenty te pokryte są polewą od strony zewnętrznej, wewnętrznej lub obustronnie, czasem niedokładnie. Zastosowano polewy o różnych odcieniach koloru zielonego, w kolorze biało-zielonym i miodowym. Wydzielono także fragment wylewu zdobionego delikatnymi pasami poziomych rowków, z polewą miodową wnętrza naczynia (ryc. 6: b). Grupa ta datowana jest głównie na okres nowożytny/późnonowożytny.

### Grupa F

Należy do niej tylko jeden niewielki fragment porcelany dotowanej na okres współczesny (?).

### Kafle piecowe

Z wykopu pomiędzy budynkami o numerach 7 a 11 pozyskano 2 ułamki kafli piecowych, prawdopodobnie płytowych, złożonych, nie pokrytych szkliwem. Jeden z nich to kafel wypełniający (środkowy?), drugi prawdopodobnie to kafel gzymsowy (Dąbrowska, 1987, s. 76–121). Ich pochodzenie można szacować na XVI wiek (?).



### Fajki

Podczas badań (przy kamienicy nr 3a) znaleziono także cybuch fajki wykonanej z glinki kaolinowej. Brak sygnatur i ornamentów powoduje, iż niemożliwym jest precyzyjne datowanie znaleziska (Bilińska, 2004, s. 285–292). Ramowo, tego typu wyroby były popularne w XVII i XIX wieku.

### Zabytki metalowe

W trakcie badań prowadzonych przy reliktach Bramy Odrzańskiej, z warstw zasypiskowych i przemieszanych pozyskano 11 zabytków metalowych, niestety mocno skorodowanych. Wśród nich najliczniejszą grupą stanowią gwoździe kute, z których zachowały się same trzpienie oraz główki z ich fragmentami. Bardzo długi okres stosowania technologii kutej w wytwórczości gwoździ oraz brak charakterystycznych zmienności w ramach poszczególnych okresów nie pozwala na precyzyjne datowanie tego typu znalezisk.

### Zabytki skórzane

W warstwie mierzwy przy budynku nr 12 znaleziono 5 zabytków skórzanych. Są to w większości ścinki poprodukcyjne nieregularnej wielkości. Jedyne fragmenty użytkowe to część podeszwy, z widocznymi otworami po zewnętrznej stronie.

### Kości zwierzęce

Zbiór kości zwierzęcych pochodzi w większości z nawarstwień przemieszanych, zasypowych. Tylko trzy fragmenty znaleziono w nienaruszonej warstwie mierzwy. Jednakże skromność zbioru, jego częściowe rozdrobnienie nie pozwala na wyciąganie wniosków o diecie mieszkańców miasta. Tylko jedna z kości nosi znamiona cięcia.

Ryc. 6. Kędzierzyn-Koźle, ul. Anny:  
a – ceramika grupy technologicznej B/C;  
b – ceramika grupy technologicznej E.  
Fot. B. Targaczewski

## Literatura

- Bilińska, A. (2004). Nowożytny fajki z badań na Starym Mieście we Wrocławiu. W: Piekalski, J., Wachowski, K. (red.), *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego* (285–292). *Wratislavia Antiqua*, 6. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Dąbrowska, M. (1987). *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Marsch, A., Biller, J., Jacob, F. (2001). *Die Reisebilder Pfalzgraf Ottheinrichs aus den Jahren 1536/37: von seinem Ritt von Neuburg a.d. Donau über Prag nach Krakau und zurück über Breslau, Berlin, Wittenberg und Leipzig nach Neuburg*: Weisenhorn: A. H. Kondrat.
- Jonca, K. (1963). Zarys dziejów społecznych i gospodarczych Koźła i okolicy do 1939 roku. W: Popiołek, S. (red.), *Ziemia kozielska* (35–74). Koźle.
- Kajzer, L. (1984). *Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Niegoda, Z. (1999). Naczynia ceramiczne. W: Buško, C., Piekalski, J. (red.), *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ul. Więziennej 10–11 we Wrocławiu (157–182)*. *Wratislavia Antiqua*, 1. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Przybyłok, A. (2014). *Mury miejskie na Górnym Śląsku w późnym średniowieczu*. (praca doktorska). Łódź: Repozytorium Uniwersytetu Łódzkiego.
- Szwed, R. (2004). Wczesnonowoczesna ceramika naczyniowa z ulicy św. Antoniego we Wrocławiu. W: Piekalski, J., Wachowski, K. (red.), *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego* (331–381). *Wratislavia Antiqua*, 6. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Urbarz. (1939). *Das Urbar der Stadt Cosel von 1532*. Oberglogau: T. Enden.
- Weltzel, A. (1888). *Geschichte der Stadt, Herrschaft und ehemaligen Festung Kosel nach Urkunden und amtlichen Aktenstücke*. Cosel.
- Zdaniewicz, R. (2011). Materiały ceramiczne. W: Michnik, M., Piekalski, J. (red.), *Archeologia gliwickiego Rynku* (97–110). Gliwice: Muzeum w Gliwicach.

Błażej Targaczewski

## The remains of Brama Odrzańska (Odra Gate) of Koźle uncovered in Kędzierzyn-Koźle at Anna Street

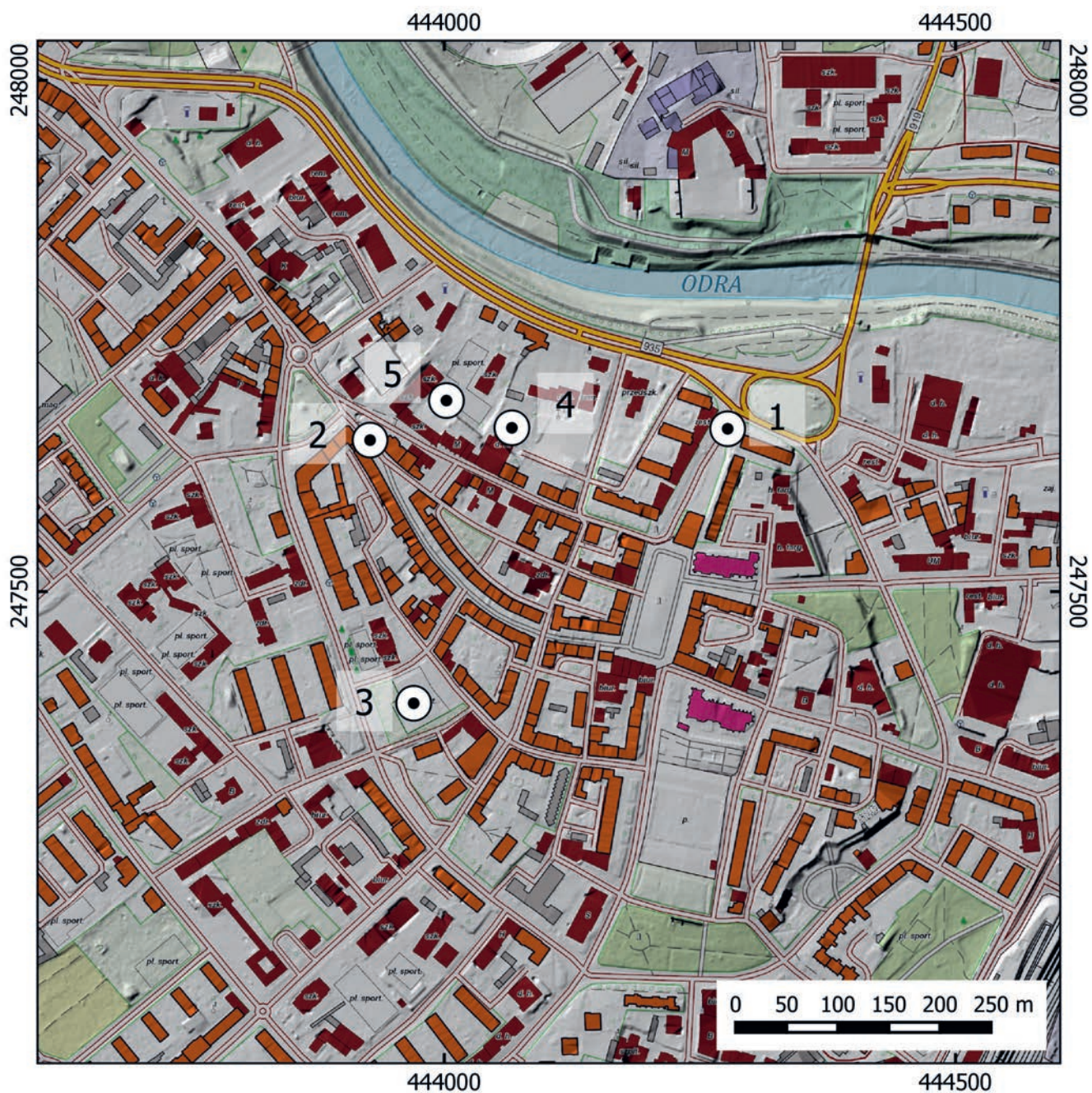
### Abstract

The remains of the town gate were identified during an archaeological supervision exercised in 2018 over the construction of a gas mains system under Anna Street in Kędzierzyn-Koźle. The recording work was carried out within a narrow trench. While this made possible an incomplete recognition of the monument, it enabled the identification of its length and provided a point of departure for planning the future, more extensive archaeological excavations. Pulled down in the first half of the 1871 the gate used to stand in the historic district of Koźle (since the 1970s merged with Kędzierzyn) at the outlet of Anna Street, a major thoroughfare leading to outside the town wall.

#### KEY WORDS

- town gate
- Brama Odrzańska (Odra Street)
- archaeological investigation
- Kędzierzyn-Koźle





Ryc. 1. Racibórz. Mapa Starego Miasta z zaznaczonymi miejscami odkrytych fortyfikacji. **1** – Brama Odrzańska; **2** – Brama Wielka; **3** – baszta i fragment muru obronnego przy ul. Solnej; **4** – fragment muru obronnego pod budynkiem „RCK” przy ul. Chopina; **5** – fragment muru gotyckiego na terenie „ZSE” przy ul. Gimnazjalnej. Oprac. M. Furmanek

# Badania archeologiczne reliktyw fortifikacji miejskich Raciborza

## Abstrakt

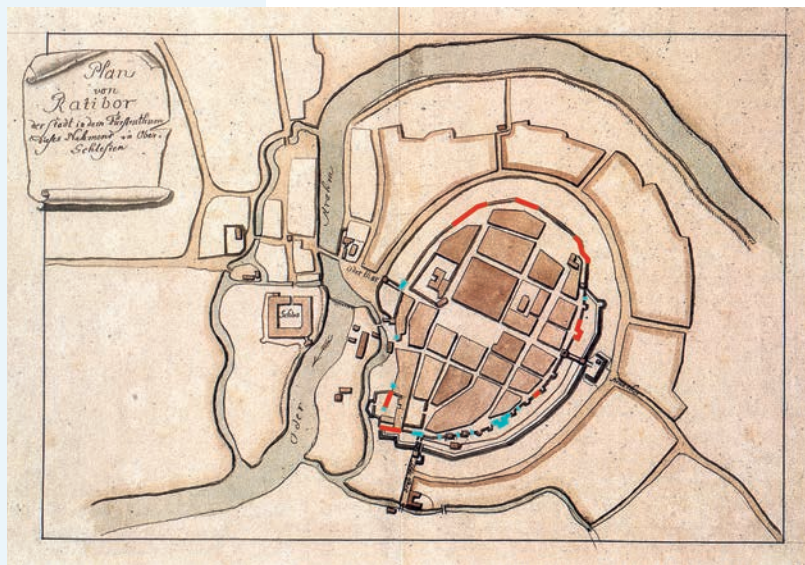
Racibórz w okresie średniowiecza otoczony został murem obronnym o długości około 1750 m. Do miasta prowadziły trzy bramy, a mur kurtynowy był wzbogacony o 11 baszt. Do dnia dzisiejszego zachowała się niewielka część fortifikacji, którą można określić na nieco ponad 8% pierwotnego założenia obronnego. Podczas ostatnich kilkunastu lat, w trakcie prowadzenia inwestycji budowlanych założono szereg wykopów badawczych, podczas których udało się odsłonić i zbadać metodami archeologicznymi raciborskie umocnienia na odcinkach o łącznej długości niemal 100 m. Efektem przeprowadzonych badań stało się dokładniejsze zlokalizowanie przebiegu kurtyny muru obronnego, zbadanie reliktyw dwóch z trzech bram miejskich, tj. Bramy Odrzańskiej i Bramy Wielkiej oraz jednej ze zburzonych baszt. Przeprowadzone badania ratownicze pomogły także w rozpoznaniu tektoniki, konstrukcji i tworzywa budowlanego fortifikacji oraz ustaleniu posadowienia fortifikacji w stosunku do poziomu terenu pierwotnego.

Racibórz lokowany był na początku XIII wieku i stał się wówczas ważnym ośrodkiem miejskim na mapie średniowiecznego Śląska. Oczywiście, jak każde liczące się w tamtym okresie miasto starał się zapewnić swoim mieszkańcom bezpieczeństwo poprzez budowę fortifikacji. W chwili obecnej trudne do potwierdzenia dowodami archeologicznymi jest powszechne przekonanie, że zanim powstały umocnienia murowane Racibórz otoczony był wałem drewniano-ziemnym (Dziewulski, 1967, s. 85; Newerla, 2008, s. 143). Podczas prowadzenia dotychczasowych obserwacji archeologicznych nie natrafiono na jakiegokolwiek ślady takich umocnień. Miejskie mury obronne zbudowano najprawdopodobniej za panowania księcia raciborskiego Przemysława (1281–1306) i jego syna Leszka (1306–1336). O ich istnieniu wspomina wydany już przez księcia Przemysława dokument z 10 listopada 1290 roku (Mika, 2002, s. 59). Budowa fortifikacji trwała prawdopodobnie kilkadziesiąt lat i w efekcie tych prac powstały umocnienia o długości około 1750 m (pomiar za geoportal.gov.pl). Ich wzmocnieniem od północy była rzeka, od wschodu mokradła, a od południa

i zachodu fosa. Pierwotnie do miasta prowadziły tylko dwie bramy: zachodnia – zwana Wielką, Mikołajską lub Głębczycką oraz północna – zwana Odrzańską lub Zamkową. Trzecia brama, południowa, zwana Nową, powstała najpóźniej, bo dopiero w połowie XIV wieku (Dziewulski, 1967, s. 85). Wraz z rozwojem broni palnej musiał ulec zmianie sposób prowadzenia obrony miasta. W okresie nowożytnym bram miejskich broniły basteje. Były one początkowo drewniane i dwie z nich spłonęły podczas pożaru miasta w 1574 roku. Po pożarze zastąpiono je murowanymi (Dziewulski, 1967, s. 98). Z upływem kolejnych stuleci fortifikacje stawały się coraz mniej przydatne i już na początku XIX wieku rozpoczął się proces ich likwidacji. Brama Wielka rozebrana została w 1818 roku, Brama Odrzańska w 1828 roku, a Brama Nowa w latach 20. XIX wieku, ponieważ stan tych budowli groził zawaleniem (Newerla, 2008, s. 144). Wiele odcinków muru kurtynowego zostało wykorzystanych przy budowie XVIII- i XIX-wiecznych budynków, a ślady wtórnego wykorzystywania wybudowanych w średniowieczu murów jako składników

## SŁOWA KLUCZOWE

- badania archeologiczne
- średniowieczne fortifikacje
- brama miejska
- baszta
- Racibórz

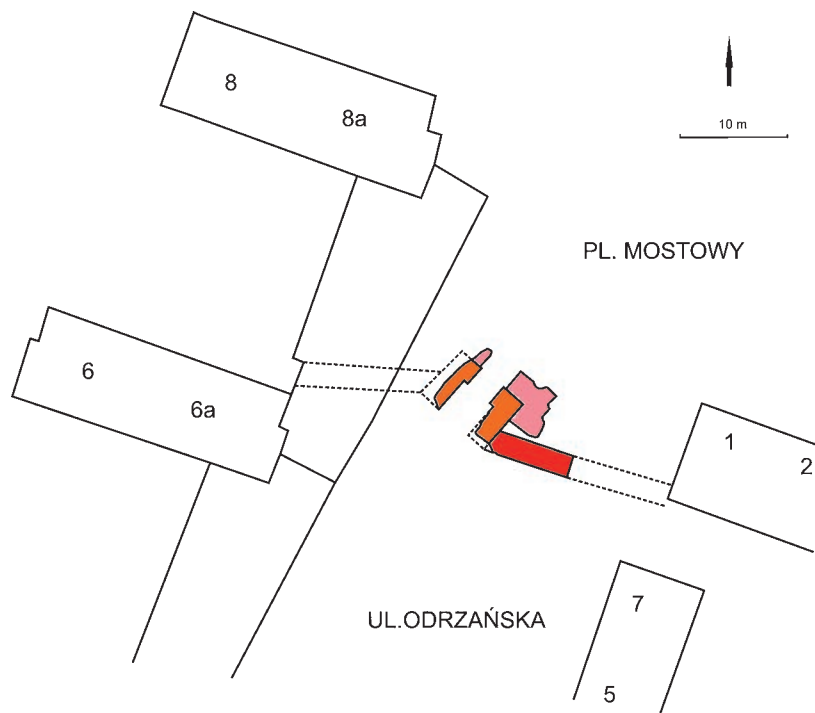


Ryc. 2. Mapa z 1742 roku z zaznaczonymi kolorem czerwonym istniejącymi odcinkami murów obronnych a kolorem niebieskim odcinkami fortyfikacji przebadanymi archeologicznie. Oprac. R. Turakiewicz

zabudowy nowożytnej widoczne są do dnia dzisiejszego zarówno od strony zewnętrznej, jak i od strony wewnętrznej dawnych fortyfikacji.

Badania archeologiczne raciborskich umocnień rozpoczęto w latach 90. XX wieku. Podczas licznych prac inwestycyjnych prowadzonych w centrum Raciborza wielokrotnie natrafiano na relikty miejskiego muru obronnego (ryc. 1–2). Najczęściej były to obserwacje wykonane podczas budowy lub naprawy sieci wodno-kanalizacyjnych, gazowych, energetycznych itp. Skutkowa-

Ryc. 3. Relikty Bramy Odrzańskiej. Rys. R. Turakiewicz



Legenda:

- – relikty Bramy Odrzańskiej XIII–XIV w.
- – relikty muru obronnego XIII–XIV w.
- – relikty nowożytnych Bastei XVI–XVII w.

one możliwością dokładnego zlokalizowania przebiegu linii fortyfikacji pod współczesnymi ulicami, chodnikami i placami, ale nie dawały dużej możliwości zbadania tektoniki, konstrukcji i tworzywa budowlanego muru obronnego, ze względu na brak możliwości poszerzenia zakresu badań. W taki sposób zanotowano kilkakrotnie fragmenty muru obronnego w ul. Solnej (Kozłowska, Turakiewicz, 1999), w podwórzu pomiędzy ul. Długą a ul. Wojska Polskiego (Turakiewicz, 2007a), w ul. Kowalskiej (Turakiewicz, 2016), przy ul. Browarnej (Turakiewicz, Rezner, Stangret, 2007), przy ul. Lecznicy (Kozłowska, Ćwikła, 1995) i przy ul. Basztowej (Turakiewicz, 2007b). Dopiero prace budowlane o większym zakresie umożliwiły przeprowadzenie dokładniejszych wykopaliisk archeologicznych, które pozwoliły na odkrycie reliktyw Bramy Odrzańskiej, Bramy Wielkiej, fragmentów muru obronnego pod budynkiem obecnego Raciborskiego Centrum Kultury (RCK) przy ul. Chopina, niemal 60 m odcinka fortyfikacji na terenie boiska Szkoły Podstawowej nr 4 (SP4) przy ul. Solnej oraz muru fundamentowego zewnętrznej ściany północnego skrzydła klasztoru dominikanek pełniącego najprawdopodobniej także funkcje warowne<sup>1</sup>.

### Badania archeologiczne reliktyw Bramy Odrzańskiej

Podczas ratowniczych badań archeologicznych prowadzonych w trakcie przebudowy nawierzchni ul. Odrzańskiej, które realizowano w terminie lipiec–październik 2008 roku, odkryto relikty obwarowań miejskich w postaci Bramy Odrzańskiej i fragment muru obronnego (Turakiewicz, 2010, s. 151). Pozostałości fortyfikacji zauważono bezpośrednio pod brukiem ul. Odrzańskiej, w odległości 23 m od pl. Mostowego i w odległości 118 m od raciborskiego Rynku. W trakcie badań odkryto odcinek miejskiego muru obronnego o długości 8,3 m, który przebiegał na linii wschód-zachód. Odkryty mur miał szerokość 2,3–2,4 m i zbudowany był z cegieł gotyckich o wymiarach 7,5–9,5 × 13–14 × 26–28 cm łączonych zaprawą piaskowo-wapienną. Mur zbudowany był w technice *opus emplectum*. W jego konstrukcji zaobserwować można było dwa lica o szerokości około 26 cm (długość jednej cegły). Pomiędzy nimi znajdowało się wypełnienie z gruzu ceglano-glinianego zmieszanego z zaprawą i gliną. Obydwa lica odkrytego muru, zarówno lico północne, jak i lico południowe zbudowane były z cegieł gotyckich ułożonych w charakterystycznym dla 2. połowy XIII wieku wątku wendyjskim. Mur obronny biegnący na linii wschód-zachód nie posiadał wyodrębnionej ławy fundamentowej, posadowiony był na warstwie szaro-brunatnej gliny z próchnicą, drobnym węglem drzewnym i okruchami polepy.

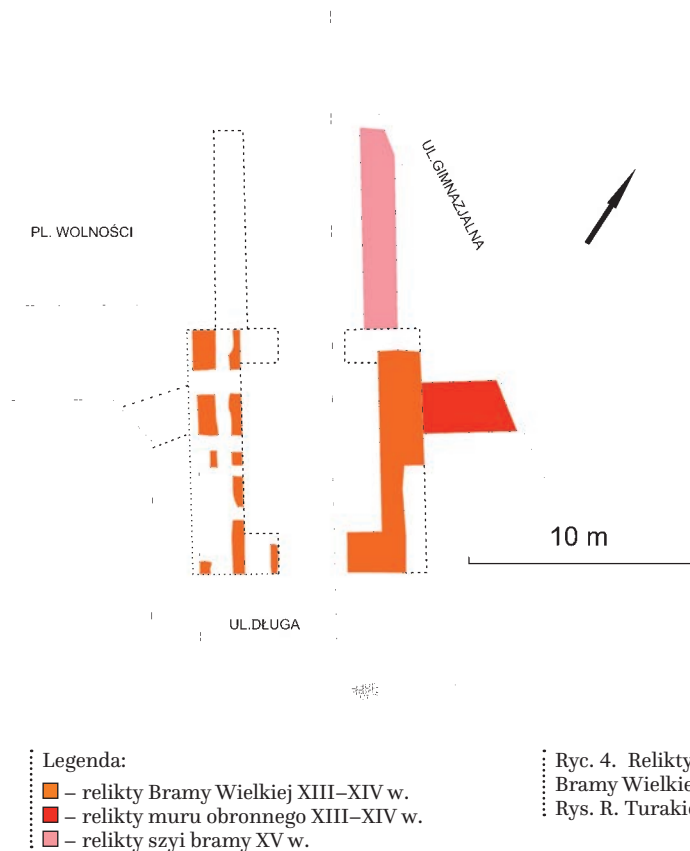
<sup>1</sup> W szerszy sposób wyniki dotychczasowych badań archeologicznych zaprezentowane zostały w artykule pt. „Fortyfikacje miejskie Raciborza w świetle badań archeologicznych” (Turakiewicz, 2019).

Od strony wschodniej odkryty mur obronny przylegał do Bramy Odrzańskiej, której wylot skierowany był w kierunku północno-wschodnim, nieco na ukos w stosunku do obecnego przebiegu ulicy (ryc. 3). Podczas badań uwidoczniły się relikty 2 murów bramnych, których stan zachowania pozwolił na stwierdzenie, że obydwie mury były identyczne (lustrzane). Ich długość wynosiła 6,3 m, a szerokość od 2,6 m (u wylotu bramy) do 2,1 m (we wnętrzu bramy). Zewnętrzny zarys murów fundamentowych Bramy Odrzańskiej wynosił  $8,2 \times 6,3$  m. Odległość pomiędzy murami bramy (prześwit) wynosiła u wylotu bramy 3 m, a we wnętrzu bramy 4 m. Mury bramne zbudowano z takich samych cegieł co mur obronny, także łączonych zaprawą piaskowo-wapienną i ułożonych warstwowo w wątku wendyjskim, co wskazuje na to, że odkryte fortyfikacje były budowane jednocześnie. Dowodzi tego także związek cegieł muru obronnego z cegłami muru Bramy Odrzańskiej. Mury bramne posadowiono na poziomie 186,6–186,7 m n.p.m., również na warstwie szaro-brunatnej gliny z próchnicą, drobnym węglem drzewnym i okruchami polepy (strop gliniastego calca był na poziomie około 186,5 m n.p.m.). We wnętrzu bramy, na poziomie 187,3 m n.p.m., natrafiono na szczątkowo zachowany bruk kamienny składający się z kamieni (otoczków), które zalegały na podsypce piaskowej.

W okresie nowożytnym bram miejskich broniły basteje. Po stronie zewnętrznej odkrytych murów Bramy Odrzańskiej uwidoczniły się pozostałości bastei murowanych, które przylegały bezpośrednio do murów bramnych. Były one zbudowane z układanych warstwami cegieł o wymiarach  $6,5-7 \times 12,5-13 \times 27-28$  cm, które miejscami uzupełniono kamieniami (nieobrobiony piaskowiec o przykładowych wymiarach  $33 \times 22 \times 20$  cm lub  $43 \times 30 \times 21$  cm). Zarówno cegły, jak i kamienie użyte do budowy bastei łączone były zaprawą piaskowo-wapienną. Mury bastei posadowione były na poziomie 186,2–186,1 m n.p.m., czyli znacznie poniżej posadowienia murów bramnych (186,6–186,7 m n.p.m.) oraz muru obronnego (186,95–187,1 m n.p.m.). Zachowane fragmenty tej nowożytnej fortyfikacji wskazują na to, że basteja wysunięta była przed Bramę Odrzańską na odcinku o długości przynajmniej 5,5 m. Szerokość bastei oraz to, czy mamy tu do czynienia z fragmentami jednej budowli obronnej, czy są to może pozostałości dwóch odrębnych bastei, ze względu na liczne wkopy związane z budową późniejszych budynków i sieci inżynierskich nie była możliwa do ustalenia.

### Badania archeologiczne reliktyw Bramy Wielkiej

Ratownicze badania archeologiczne podczas przebudowy północnej części ul. Długiej w Raciborzu prowadzono w terminie marzec–sierpień 2017 roku. Odkryto wówczas relikty obwarowań



#### Legenda:

- – relikty Bramy Wielkiej XIII–XIV w.
- – relikty muru obronnego XIII–XIV w.
- – relikty szyi bramy XV w.

Ryc. 4. Relikty Bramy Wielkiej. Rys. R. Turakiewicz

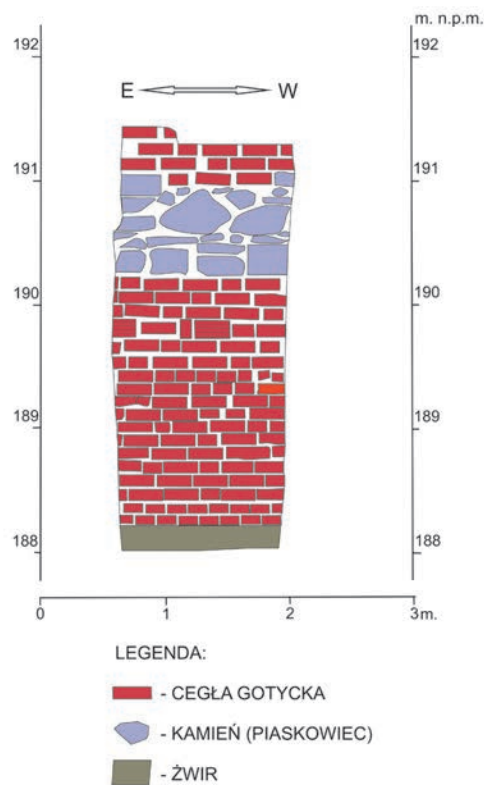
miejskich w postaci Bramy Wielkiej oraz fragmentu muru obronnego (Turakiewicz, Rezner, 2017). Fundamenty Bramy Wielkiej były zdecydowanie bardziej rozległe od zbadanych wcześniej reliktyw Bramy Odrzańskiej. Brama Wielka miała zewnętrzne wymiary  $11,5 \times 9$  m w rzucie poziomym (ryc. 4), a jej mury były zagłębione do głębokości 3,3 m. Podczas badań uwidoczniły się relikty dwóch murów bramnych, których stan zachowania pozwolił na stwierdzenie, że obydwie mury, tak jak w przypadku Bramy Odrzańskiej, były identyczne (lustrzane). Ich długość wynosiła 11,5 m, a szerokość 2,1–2,2 m. Odległość pomiędzy murami bramy (prześwit) wynosił u wylotu bramy 3,2 m, a we wnętrzu bramy 6 m (ryc. 5). Mury bramne widoczne były od poziomu 191,4 m n.p.m. do poziomu 188,2 m n.p.m., przy czym najniższe warstwy cegieł posadowione były na podsypce żwirowej o miąższości 20 cm. Oprócz cegieł średniowiecznej o wymiarach  $8,5-9 \times 12,5-13,5 \times 27-28$  cm łączącej zaprawą piaskowo-wapienną, do budowy umocnień użyto tutaj także kamieni. W dolnej partii murów Bramy Wielkiej oraz przyległego odcinka muru obronnego, na średniowiecznym poziomie użytkowym (191–190,35 m n.p.m.), widoczna była warstwa murów zbudowana z bloków częściowo obrobionego piaskowca, które także połączone zaprawą piaskowo-wapienną (ryc. 6).

Ryc. 5. Brama Wielka. Fotografia skrzydła południowo-zachodniego bramy. Fot. M. Rezner



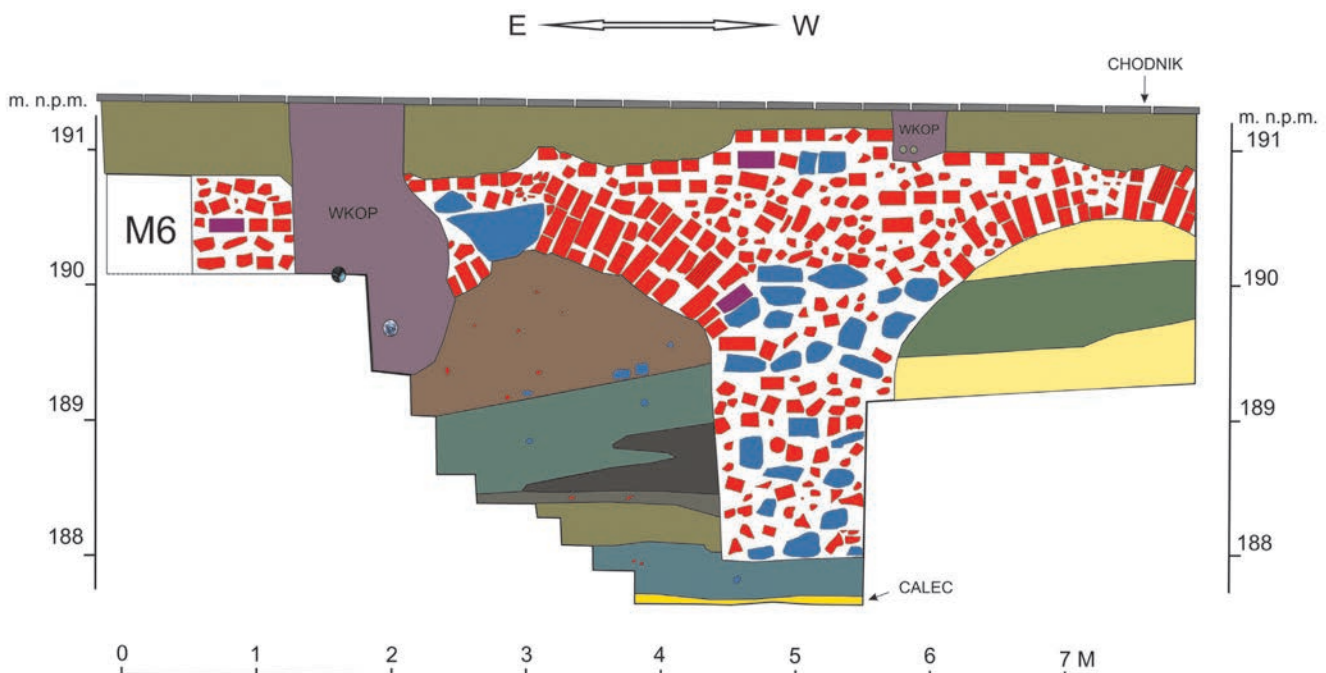


Ryc. 6. Brama Wielka. Fundament muru bramy.  
Rys. R. Turakiewicz



Do jednego ze skrzydeł bramy od strony północno-wschodniej przylegał mur obronny, który został odsłonięty na odcinku o długości 4 m. Mur ten miał szerokość 2,4 m, a jego fundament zagłębiono na głębokość 2,1 m. Elementy muru bramnego oraz odsłoniętego fragmentu muru obronnego były ze sobą związane co wskazuje na to, że powstały jednocześnie. Niestety w układzie cegieł nie dopatrzonego się żadnego z przybliżających datowanie wątków. Ponieważ wiadomym jest, że zarówno Brama Wielka jak i Brama Odrzańska powstały jako pierwsze, to z pewnością należy je wiązać z końcem XIII lub początkiem XIV wieku.

Ryc. 7. Brama Wielka. Fundament muru szyi bramy.  
Rys. R. Turakiewicz



Od strony północno-zachodniej do murów bramnych dostawiono później (prawdopodobnie w XV wieku) kolejne mury, które stanowiły szczyt bramy. Jeden z tych murów o konstrukcji arkadowej odsłonięto na odcinku o długości 7 m. Mur ten miał szerokość 1,25 m i zbudowany był z całych cegieł gotyckich, licznych ułamków tych cegieł oraz nieobrobionych kamieni (głównie piaskowca) łączonych zaprawą piaskowo-wapienną (ryc. 7). Mur ten widoczny był od poziomu 191,15 m n.p.m. do 188 m n.p.m., czyli od głębokości 0,25 m do 3,4 m mierząc od obecnego poziomu terenu. Jego konstrukcja, a także układ stratygraficzny występujących w jego sąsiedztwie nawarstwień wskazują, że wybudowany został w miejscu, które było zasypane na wysokość niemal 3 m i mogło być pierwotnie fosą.

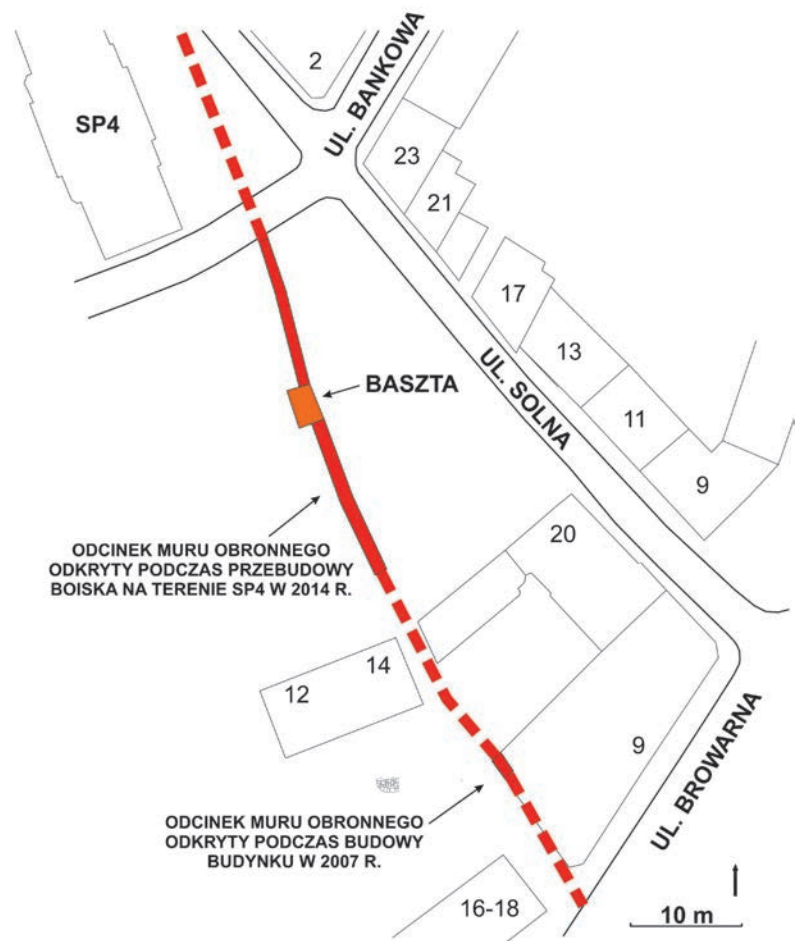
### Badania archeologiczne relikwów fortyfikacji przy ul. Solnej

Ważnych ustaleń dostarczyły badania archeologiczne podczas budowy boiska wielofunkcyjnego na terenie Szkoły Podstawowej nr 4 przy ul. Solnej, które prowadzono w okresie sierpień–grudzień 2014 roku (ryc. 8). Wykopy archeologiczne doprowadziły do odsłonięcia fortyfikacji miejskich (muru obronnego oraz baszty) na odcinku aż 57,5 m (Turakiewicz, Rezner, 2014). Odkryty mur obronny miał szerokość od 2,2 m do 2,4 m i był zagłębiony na głębokość od około 0,5 m do około 0,7 m poniżej obecnej nawierzchni terenu. Powierzchnia terenu objęta budową została już wcześniej zniwelowana podczas budowy boiska szkolnego w latach 70. XX wieku. W miejscu gdzie zaobserwowano przebieg fortyfikacji znajdowała się na poziomie około 190,3 m n.p.m. Relikty muru obronnego oraz baszty widoczne były od poziomu 190,1 m n.p.m. do 189,5/189,4 m n.p.m.

Poniżej cegieł znajdowały się warstwy podsypki o miąższości 20–30 cm składające się głównie ze żwiru, ale także z gliny, gruzu ceglanego oraz miału ceglanego. Zarówno kurtyna muru, jak i fundamenty wieży, zbudowane były z cegieł gotyckich o wymiarach: długość 26–28 cm, szerokość 13–14 cm i grubość 8–9 cm łączonych zaprawą piaskowo-wapienną.

Badany mur zbudowany był w technice *opus emplectum*. Na większości jego odcinków technika ta była wyraźnie czytelna, na niektórych mniej, ale środek muru zawsze był zbudowany z nieregularnie ułożonych cegieł lub tylko z ich fragmentów (ryc. 9). Najczęściej w konstrukcji muru obronnego zaobserwować można było dwa lica o szerokości około 26 cm (długość jednej cegły), a pomiędzy nimi znajdowało się wypełnienie z gruzu ceglanego zmieszanego z zaprawą i gliną. Cegły w licach muru najczęściej były ułożone bezwątkowo, jedynie na kilku odcinkach zaobserwowano układ wendyjski charakterystyczny dla 2. połowy XIII wieku i początku XIV wieku. Do średniowiecznych fortyfikacji dostawione były liczne nowożytnie mury ceglane.

W odległości 30 m na południowy wschód od budynku szkoły natrafiono na fundamenty baszty o wymiarach w rzucie poziomym 4,7 × 6,8 m (ryc. 10). Zarys odkrytej konstrukcji ma niemal identyczne rozmiary co zachowana do dnia dzisiejszego Baszta Więzienna (4,9 × 6,75 m) znajdująca się przy pl. Długosza, co wskazuje na to, że obie budowle mogły mieć także podobną wysokość (ponad 9 m). Na podstawie badań archeologicznych ustalić można, że odkryta konstrukcja pierwotnie była otwarta do wewnątrz miasta (od strony wschodniej), a zamurowana została prawdopodobnie w okresie wczesnonowożytnym. Na zasadzie analogii do zachowanej Baszty Więziennej można uznać, że także posiadała strzelnicę w ścianach i przeznaczona była do obrony czynnej.



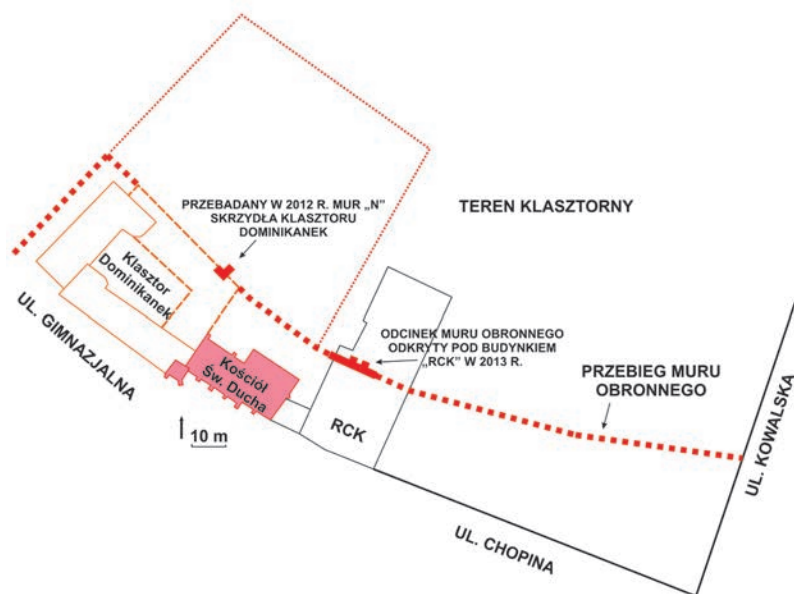
### Badania archeologiczne relikwów fortyfikacji pod budynkiem RCK przy ul. Chopina

Kolejne istotne dla ustalenia przebiegu fortyfikacji miejskich badania archeologiczne przeprowadzono podczas termomodernizacji budynku Raciborskiego Centrum Kultury przy ul. Chopina 21 w okresie luty–sierpień 2013 roku (ryc. 11). Po usunięciu posadzki w jednym z remontowanych pomieszczeń ukazały się relikwty muru gotyckiego, który okazał się pozostałością muru obronnego (ryc. 12). W celu zbadania konstrukcji tego odcinka umocnień założono wykop badawczy, w którym zaobserwowano, że mur średniowieczny przebiega wzdłuż całego pomieszczenia piwnicznego na linii wschód-zachód na długości 13,5 m (Turakiewicz, Reznier, 2013). Do muru od strony północnej przylegały dwie przypory znajdujące się w odległości

· Ryc. 8. Przebieg fortyfikacji po zachodniej stronie ul. Solnej na podstawie badań archeologicznych.  
· Rys. R. Turakiewicz

· Ryc. 9. Relikwty fortyfikacji na terenie boiska SP4. Fot. M. Krakowski

· Ryc. 10. Relikwty baszty na terenie boiska SP4. Fot. M. Krakowski



Ryc. 11. Przebieg fortyfikacji w rejonie ul. Gimnazjalnej i Chopina na podstawie badań archeologicznych. Rys. R. Turakiewicz

Ryc. 12. Relikty muru obronnego odsłonięte pod posadzką Raciborskiego Centrum Kultury. Fot. M. Krakowski



3,5 m od siebie. Przypory miały szerokość 1,35 m i wystawały przed lico muru na długości 1,1 m. Mur obronny zbudowany był z cegieł o wymiarach 8,5–9 × 13–14 × 28 cm (w układzie bezwątkowym) łączonych zaprawą piaskowo-wapienną. Mur ten sięgał do poziomu 184,85 m n.p.m. i jego zachowana wysokość wynosiła ok. 1,7 m, a szerokość ponad 2 m. Poniżej muru, na odcinku o długości 1,5 m (długość wykopu badawczego), widoczna była pusta przestrzeń o wysokości ok. 25–30 cm, która powstała wskutek spróchnienia zalegającej pod murem drewnianej konstrukcji. Zauważono tam ślady po poziomo ułożonych deskach wspartych na palikach drewnianych (ryc. 13). Zachowane w wykopie ślady wskazują na to, że miały one średnicę około 6 cm, a ich wysokość mogła wynosić 30–40 cm. Na tych palikach znajdowały się deski o szerokości około 20 cm i długości około 1 m, i niemożliwej obecnie do ustalenia grubości. Prawdopodobnie drewniana konstrukcja miała służyć lepszemu posadowieniu muru w grząskim (podmokłym) terenie.

W wykopie, poniżej muru obronnego, natrafiono na pozostałości po kolejnej niekierowanej konstrukcji drewnianej składającej się z kilku belek. Belki znajdowały się w warstwie próchnicy, mierzwy i gliny, którą na podstawie materiału zabytkowego można było datować na XIII wiek. Po wykonaniu badań dendrochronologicznych okazało się, że wykoryzowano w tej konstrukcji

belkę dębową ściętą po 1251 roku (Krapiec, 2014). Mając to na uwadze, pewnym jest, że badany odcinek muru obronnego zbudowany został później, prawdopodobnie w końcu XIII wieku. Kontynuację odkrytego wewnątrz budynku RCK muru zaobserwowano podczas wykonywania izolacji jego ściany zewnętrznej. Uwidoczniony tutaj fragment muru obronnego przebiegał dalej w kierunku zachodnim, do zachowanego odcinka fortyfikacji ograniczającego od strony północnej posesję Muzeum w Raciborzu.

### Badania archeologiczne muru gotyckiego na terenie Zespołu Szkół Ekonomicznych przy ul. Gimnazjalnej

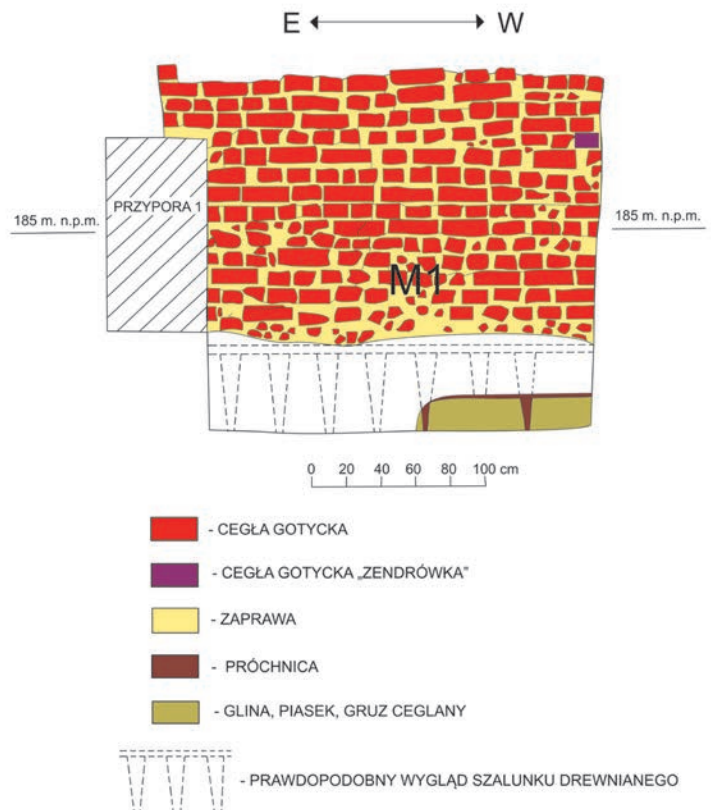
Ciekawych wyników dostarczyły badania archeologiczne realizowane podczas budowy boiska wielofunkcyjnego oraz remontu muru gotyckiego na terenie Zespołu Szkół Ekonomicznych (ZSE) przy ul. Gimnazjalnej w Raciborzu, które prowadzono w okresie lipiec–listopad 2012 roku. W założonym wykopie archeologicznym ukazał się ceglano-kamienny mur wraz z przyporą ułożoną po jego północnej stronie (Turakiewicz, Reznier, 2012). Był to fragment ściany wyburzonego na początku XIX wieku północnego skrzydła klasztoru sióstr dominikanek. Część tego muru widoczna na powierzchni była pokryta tynkiem, pod którym znajdowały się cegły gotyckie o wymiarach 8,5–9 × 13 × 26,5–28 cm połączone zaprawą piaskowo-wapienną. W środkowej partii części ceglanej lica muru widoczny był wątek gotycki (polski) charakterystyczny dla XIV i XV wieku (ryc. 14). Do muru od strony północnej (zewnętrznej) przylegała związana z nim, zbudowana również z cegieł palcówek, przypora ceglana, która miała długość 2,05 m i szerokość 1,28 m. Część ceglana murów sięgała do głębokości 2,4 m poniżej obecnego poziomu terenu (185 m n.p.m.). Okazało się, że poniżej tej głębokości zarówno mur, jak i przypora zbudowane były z bloków obrobionego piaskowca łączonych zaprawą piaskowo-wapienną. W tej partii murów zaobserwowano dwie odsadzki wystające po około 10–11 cm każda, a najniższy poziom kamieni ułożono na piaskowej podsypce o miąższości 10 cm. Te bloki kamienne sięgały do poziomu 182,65 m n.p.m., czyli stopa muru znajdowała się na głębokości 4,05 m poniżej obecnego poziomu terenu. Po wykonaniu sondażu po południowej (wewnętrznej) stronie muru gotyckiego okazało się, że jego szerokość wynosi 1,4 m. Budowa zabudowań klasztornych ukończona została w 1317 roku (Stefaniak, 2007, s. 193). Przypuszcza się, że pierwotne były drewniane (Newerla, 2008, s. 125), dopiero w późniejszym okresie zastąpiono je murowanymi. Bardzo solidna konstrukcja badanego muru sugeruje, że mógł on mieć charakter obronny, a część terenu klasztornego znajdująca się pomiędzy zabudowaniami kongregacji, a odnogą rzeki Odry zwaną Młynówką, była otoczona murem o słabszej konstrukcji.

## Podsumowanie i wnioski

Zachowane oraz przebadane archeologicznie fragmenty fortyfikacji raciborskich posiadają niemal wyłącznie strukturę ceglana. Kamień zastosowano w raciborskim budownictwie obronnym jedynie w przypadku Bramy Wielkiej (na średniowiecznym poziomie użytkowym zaobserwowano użycie częściowo obrobionych bloków piaskowca), w konstrukcji bastei nowożytnych odkrytych przy Bramie Odrzańskiej (ubytki w murze ceglany uzupełniano nieobrobionym piaskowcem) oraz w części fundamentowej muru zewnętrznego skrzydła północnego klasztoru dominikanek (bloki obrobionego piaskowca). Zastosowanie do budowy niemal wyłącznie materiału ceglano nie jest zaskakujące, ponieważ w okolicach Raciborza zalegają duże ilości łatwo dostępnego glin doskonale nadających się do produkcji cegieł. Podczas badań archeologicznych posesji zlokalizowanej przy północnej pierzei raciborskiego Rynku natrafiono na pozostałości pieca mielerzowego datowanego na okres późnego średniowiecza (Turakiewicz, Rezner, 2015). Cegła używana do budowy raciborskich fortyfikacji miała wagę około 5,5 kg. Poszczególne cegły łączono zaprawą piaskowo-wapienną. Długość obwodu raciborskich fortyfikacji miejskich w średniowieczu wynosiła około 1750 m. Zakładając średnią wysokość muru na 7 m, średnią szerokość na 2,35 m, doliczając do tego jedenaście wyższych baszt oraz trzy bramy miejskie uzyskujemy przybliżoną kubaturę ponad 29 000 m<sup>3</sup>. Podczas takiego wypału powstawał materiał o zróżnicowanej jakości. Na zabytkach raciborskich obserwuje się przewagę dobrze wypalonych cegieł, tzw. wiśniówek, które pozyskiwano ze środka pieca (Płuska, 2000, s. 8). Takiego typu cegły widoczne są w partiach licowych badanych fortyfikacji. We wnętrzu murów najczęściej zaobserwować można było gruz ceglany ze słabiej wypalonych cegieł pochodzących z zewnętrznych partii pieca (tzw. cegły niedopalki i kopciałki).

Podobnie jak w Raciborzu mury ceglano, także w technice *opus emplectum*, wzniesiono w: Białej, Gliwicach, Głogówku, Oleśnie, Opolu i Żorach (Przybyłok, 2014, s. 23). Wnętrze (jądro) muru raciborskiego stanowił gruz ceglany wymieszany z zaprawą piaskowo-wapienną i gliną. Lica muru wznoszono z cegły placówki o zróżnicowanych wymiarach, przy czym przeważnie cegły miały długość 26–28 cm, szerokość 13–14 cm i grubość 8–9 cm. Poszczególne partie muru budowano najczęściej bezwałkowo. Miejscami w wykopach archeologicznych zaobserwować można było charakterystyczny dla 2. połowy XIII wieku i 1. połowy XIV wieku układ wendyjski (fundamenty Bramy Odrzańskiej, fragmenty kurtyny muru przy ul. Solnej). Fundament muru tylko na niektórych odcinkach posiadał odsadzkę o szerokości do 10 cm. Stopa fundamentowa posadowiona była na podsypce z gruzu, żwiru lub też gliny, usypywanych wprost na calcu, lub w rowach fundamentowych. W obserwowanych archeologicznie partiach fortyfikacji

zarejestrowano kurtynę grubości od 2,2 m do 2,5 m. Analiza źródeł kartograficznych oraz wyniki badań architektonicznych wskazują na to, że konieczną podczas oblężenia obronę aktywną zapewniał ganek obrońców osłonięty przedpiersiem z krenelazem oraz baszty w liczbie jedenastu, skupione na odcinku południowym i zachodnim (Bogusz, Niewalda, 1995). Baszty na terenie Górnego Śląska reprezentowały w większości formę wykuszu: pierwotnie otwartego od strony miasta występu w murze o planie zbliżonym do prostokąta lub półokręgu. Baszty prostokątne powstały poprzez czterokrotne załamanie linii muru miejskiego. Forma ta jest najpopularniejsza w regionie i występuje oprócz Raciborza w: Białej, Bytomiu, Gliwicach, Głogówku, Koźlu, Niemodlinie, Opolu, Strzelcach (Przybyłok, 2014, s. 32). Zachowane do dnia dzisiejszego fragmenty fortyfikacji pozwalają sądzić, że raciborski mur osiągał wysokość ponad 6 m. Wyniki badań archeologicznych nie mogą znacząco wpłynąć na ustalenie jego pierwotnej wysokości. Mając jednak na uwadze znaczną szerokość partii fundamentowych muru obronnego przypuszczać należy, że nie był to mur niski.



Ryc. 13. Fundament muru obronnego odsłonięty pod posadzką Raciborskiego Centrum Kultury. Rys. R. Turakiewicz

Ryc. 14. Mur fundamentowy skrzydła północnego klasztoru dominikanek na terenie Zespołu Szkół Ekonomicznych. Fot. M. Krakowski



Problemem badawczym jest dokładne ustalenie przebiegu oraz szerokości fosy znajdującej się po południowej i zachodniej stronie średniowiecznego Raciborza (od strony północnej i wschodniej miasta broniła rzeka Odra wraz z Młynówką oraz mokradła). Dotychczasowe badania archeologiczne nie wniosły wielu informacji. Jedynie w wykopie archeologicznym umiejscowionym przed Bramą Wielką zaobserwowano być może pozostałości po fosie. Widoczny tam był, zbudowany prawdopodobnie w XV wieku mur szyi bramnej, który znajdował się w zasypisku głębokiego na ponad 3 m wcześniejszego wykopu. Trudne warunki terenowe (prace archeologiczne realizowano na niewielkiej przestrzeni przy czynnej ul. Gimnazjalnej) uniemożliwiły powiększenie arealu badawczego i dokonanie dokładniejszych obserwacji. Fosa na niektórych odcinkach została zasypana, ze względu na rozwój terytorialny miasta, dopiero w XIX wieku (w tym okresie zlikwidowano także dużą część muru obronnego oraz bramy miejskie).

Podkreślić należy, że badane archeologicznie relikty fortyfikacji zostały mocno zniszczone podczas wcześniejszych prac ziemnych związanych z budową XIX- i XX-wiecznych kamienic oraz licznych sieci (wodociągowych, kanalizacyjnych, energetycznych, gazowych itp.), a także to, że realizowane badania miały charakter ratowniczy i trwały równoległe z pracami budowlanymi, co w znacznej mierze utrudniało ich prowadzenie i ograniczało ich zakres.

W wyniku badań archeologicznych wykonanych na przestrzeni ostatnich niemal 30 lat,

## Literatura

Bogusz, M., Niewalda W. (1995). *Mury miejskie. Zachowany fragment muru przy ul. Drzymały*. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum w Raciborzu). Kraków.

Dziewulski, W. (1967). *Dzieje Raciborza od najdawniejszych czasów do zaboru Śląska przez Prusy*. W: Suboczowa, M. (red.), *Szkice z dziejów Raciborza* (63–109). Katowice: Wydawnictwo „ŚLĄSK”.

Kozłowska, K., Ćwikła, J. (1995). *Dziennik badań z nadzoru przy remoncie sieci wodociągowej w ul. Leczniczej w Raciborzu*. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum w Raciborzu). Racibórz.

Kozłowska, K., Turakiewicz, R. (1999). *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad budową sieci ciepłowniczej relacji SP Nr 4 przy ul. Wojska Polskiego – wymiennikownia W4 przy ul. Solnej oraz przejście przez ul. Bankową i Solną*. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum w Raciborzu). Racibórz.

przez Dział Archeologii Muzeum w Raciborzu, udało się odsłonić i zbadać metodami archeologicznymi raciborskie umocnienia na odcinkach o łącznej długości niemal 100 m. Dotychczasowa wiedza opierać się mogła na źródłach historycznych i ikonograficznych oraz na wynikach badań architektonicznych przeprowadzonych w latach 90. na zachowanych do dnia dzisiejszego fragmentach średniowiecznych murów obronnych. Badania archeologiczne są istotnym uzupełnieniem istniejącego stanu wiedzy na temat konstrukcji murów fortyfikacji raciborskich, ich dokładnego przebiegu, materiału użytego do ich budowy oraz stanowią istotne źródło informacji pomocnych do określenia chronologii powstania umocnień. Wykopaliska odsłoniły partie fundamentowe Bramy Odrzańskiej i Bramy Wielkiej, relikty jednej z baszt broniących miasta od strony zachodniej, fragmenty muru obronnego (na wielu odcinkach) oraz pozostałości nowożytnych ceglanych bastei. Największym wyzwaniem pozostaje odsłonięcie fundamentów ostatniej z bram miejskich – Bramy Nowej. Słabo rozpoznany jest także odcinek fortyfikacji od strony rzeki Odry, szczególnie pomiędzy ul. Odrzańską a ul. Kowalską. Wyjaśnienia wymaga wielkość i konstrukcja muru otaczającego posesję klasztoru dominikanek. Znamy jak do tej pory dokładną lokalizację jedynie dwóch z jedenastu baszt. Nie przebadano archeologicznie miejskiej fosy. Należy więc z dużą uwagą prowadzić obserwacje archeologiczne w rejonach występowania obwarowań miejskich. Zasadne wydaje się także wykonanie sondażu archeologicznych przy zachowanych odcinkach dawnych umocnień, które pozwoliłyby na sprecyzowanie konstrukcji ich partii fundamentowych.

Krapiec, M. (2014). *Wyniki analizy dendrochronologicznej próbki drewna z badań archeologicznych prowadzonych w Raciborzu przy ul. Chopina 21*. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum w Raciborzu). Kraków.

Mika, N. (2002). *Racibórz w obliczu najazdów tatarskich i zagrożenia wałaskiego*. Racibórz: „BATEREX”.

Newerla, P. (2008). *Dzieje Raciborza i jego dzielnic*. Racibórz: WAW.

Pluska, I. (2000). *Cegła w zabytkach Raciborza. Sesja poświęcona pracom i problemom konserwatorskim w Raciborzu* (5–10). Racibórz.

Przybyłok, A. (2014). *Mury miejskie na Górnym Śląsku w późnym średniowieczu*. (praca doktorska). Łódź: Repozytorium Uniwersytetu Łódzkiego.

Stefaniak, P. (2007). *Dzieje mniszek dominikańskich w krajach słowiańskich*. Warszawa: Wydawnictwo Szkoła Główna Handlowa.

Turakiewicz, R. (2007a). *Sprawozdanie z badań archeologicznych w formie nadzoru podczas prac ziemnych związanych z budową przyłącza gazowego do budynku przy ul. Wojska Polskiego 2a w Raciborzu*. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum w Raciborzu). Racibórz.

Turakiewicz, R. (2007b). *Sprawozdanie z badań archeologicznych w formie nadzoru nad pracami ziemnymi związanymi z budową sieci ciepłowniczej od ul. Młyńskiej do ul. Basztowej w Raciborzu*. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum w Raciborzu). Racibórz.

Turakiewicz, R. (2010). Ratownicze badania na Starym Mieście w Raciborzu, województwo śląskie. W: Tomczak, E. (red.). *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2007–2008* (142–156). Katowice: Centrum Dziedzictwa Kulturowego Górnego Śląska.

Turakiewicz, R. (2016). *Sprawozdanie z badań archeologicznych w formie nadzoru archeologicznego prowadzonego podczas przebudowy linii kablowej SN relacji A089 Racibórz Rynek – A066 Racibórz Odrzańska przy ul. Browarnej, Chopina, Kowalskiej, Reymonta i Odrzańskiej w Raciborzu*. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum w Raciborzu). Racibórz.

Turakiewicz, R. (2019). Fortyfikacje miejskie Raciborza w świetle badań archeologicznych. *Eunomia. Rozwój zrównoważony*, 1 (96), 63–86.

Turakiewicz, R., Reznier, M. (2012). *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego oraz ratowniczych badań*

*archeologicznych prowadzonych podczas budowy boiska wielofunkcyjnego oraz remontu muru gotyckiego na terenie Zespołu Szkół Ekonomicznych przy ul. Gimnazjalnej w Raciborzu*. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum w Raciborzu). Racibórz.

Turakiewicz, R., Reznier, M. (2013). *Sprawozdanie oraz opracowanie naukowe ratowniczych badań archeologicznych prowadzonych podczas remontu budynku RCK przy ul. Chopina 21 w Raciborzu*. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum w Raciborzu). Racibórz.

Turakiewicz, R., Reznier, M. (2014). *Sprawozdanie oraz opracowanie naukowe z ratowniczych badań archeologicznych prowadzonych podczas prac ziemnych związanych z budową kompleksu boisk sportowych na terenie SP4 w Raciborzu*. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum w Raciborzu). Racibórz.

Turakiewicz, R., Reznier, M. (2015). *Sprawozdanie oraz opracowanie naukowe z ratowniczych badań archeologicznych prowadzonych podczas budowy budynku usługowo-handlowego przy N pierzei Rynku w Raciborzu*. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum w Raciborzu). Racibórz.

Turakiewicz, R., Reznier, M. (2017). *Sprawozdanie oraz opracowanie naukowe badań archeologicznych podczas przebudowy zachodniej części ul. Długiej w Raciborzu*. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum w Raciborzu). Racibórz.

Turakiewicz, R., Reznier, M., Stangret, W. (2007). *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych podczas budowy budynku mieszkalnego na ul. Solnej-Browarnej w Raciborzu*. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum w Raciborzu). Racibórz.

Romuald Turakiewicz

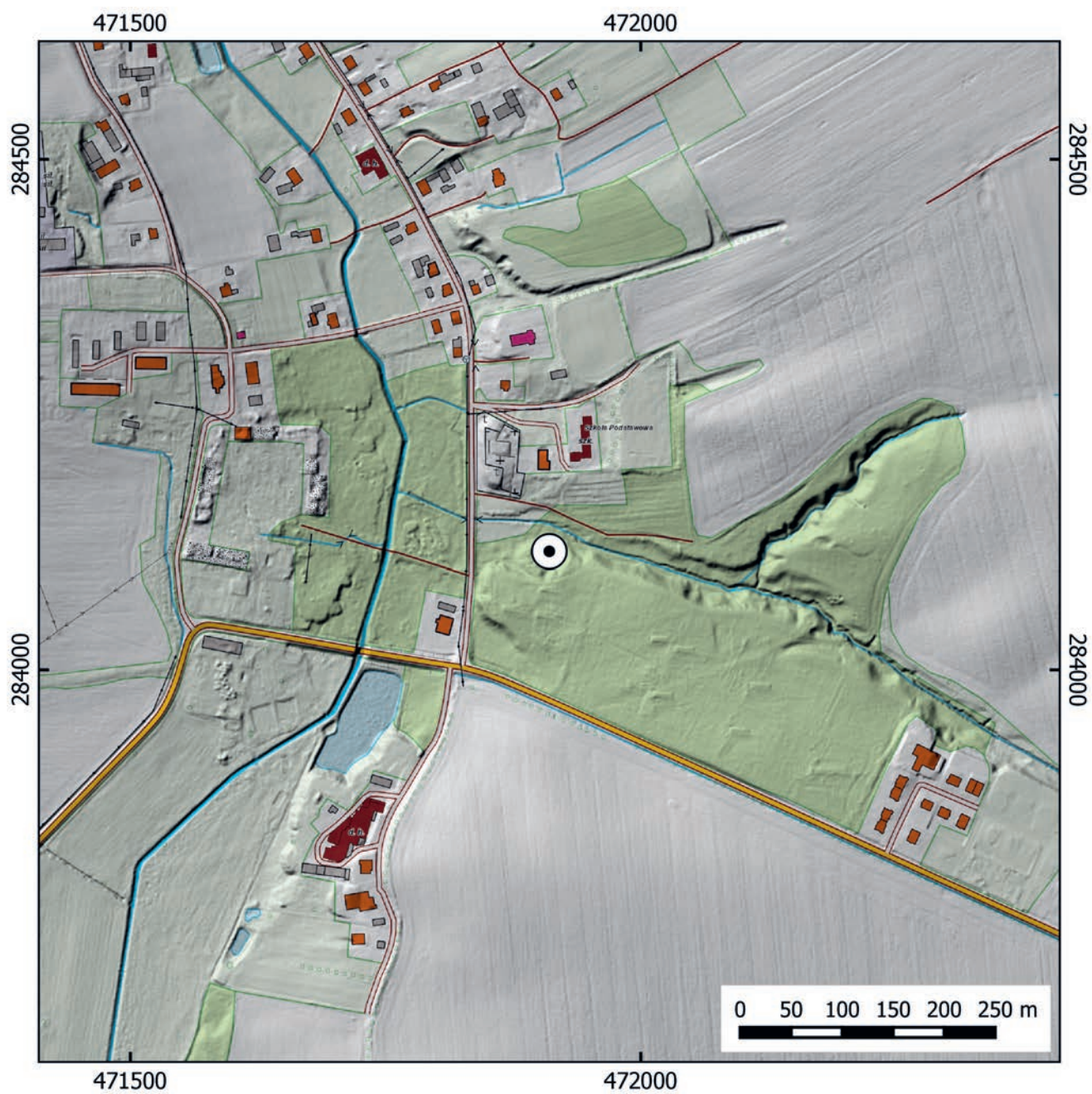
## Archaeological excavation of the remains the of town fortifications of Racibórz

### Abstract

During the Middle Ages a ring of fortifications was build around Racibórz, approximately 1750 m in length, with three gates, a curtain wall and eleven bastions. At present only a small fragment of the town wall remains in place, merely a little over 8% of the original fortification. A series of development-led archaeological excavations carried out over the recent decade or so, several archaeological trenches were excavated, uncovering and investigating a total of close to 100 metres of the town wall. The result of these studies was an improved understanding of the itinerary of the curtain wall, investigation of the remains of two of two city gates) – the Odrzańska and the Wielka (Odra and the Great gates respectively) and one of the pulled down bastions. Furthermore, rescue excavations completed so far confirmed the tectonics, construction and building material of the fortifications, and established the relationship of its foundations to the original ground level.

### KEY WORDS

- archaeological studies
- medieval fortifications
- town gate
- bastion
- Racibórz



· · · Ryc. 1. Pniów.  
· · · Lokalizacja stanowi-  
· · · ska (AZP 95-43/2).  
· · · Oprac. M. Furmanek

# Badania archeologiczne późnośredniowiecznego grodziska typu *motte* w Pniowie pow. gliwicki w 2016 roku

## Abstrakt

W 2016 roku, w obrębie obiektu określanego jako grodzisko stożkowe typu *motte* w Pniowie przeprowadzono prace wykopaliskowe (ryc. 1). Układ nawarstwień oraz materiał zabytkowy w wykopach, wskazuje na to, iż badany stożek stanowi relikw siedziby rycerskiej z XIV–XV wieku. Problematyczna jest kwestia powstania obiektu już w XIII wieku, gdyż nie natrafiono na żadne wyznaczniki chronologiczne potwierdzające tę hipotezę. Niestety, ze względu na zniszczenie plateau grodziska, nie udało się określić rodzaju konstrukcji w jakiej wzniesiono budynek wieżowy. Zapewne ważny jej element budowlany stanowiła glina – polepa, czego dowodem są liczne jej grudy odkryte w wykopach, a także na stokach stożka. Odciski belek obserwowane na części z nich świadczą, iż mogła to być konstrukcja zrębowa, uzupełniona dodatkowo gliną. Nie można wykluczyć, iż odkryte grudy polepy stanowiąc mogą relikw urządzenia grzewczego dworu, tj. pieca. Wydaje się, że w kontekście zupełnego braku ułamków kafli piecowych, istnienie tu jedynie kopulastego glinianego pieca jest wielce prawdopodobne. Jedynym uchwyconym podczas badań elementem obronnym grodziska jest fosa, która obecnie ma szerokość do 6 m i nieckowaty przekrój. Nie natrafiono na żadne ślady płotu lub palisady otaczającej dwór oraz kładki/mostu łączącego budynek mieszkalny z ewentualnym podgrodzciem. Odkryte w wykopie dołki posłupowe są zapewne elementami stanowiącymi ślad umacniania krawędzi fosy.

W 2016 roku w obrębie obiektu określanego jako grodzisko stożkowe w Pniowie (pow. gliwicki) przeprowadzono prace wykopaliskowe (ryc. 1)<sup>1</sup>. Badania finansowane były ze środków Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach oraz Muzeum w Gliwicach. Stanowisko odkryte zostało jeszcze w okresie przedwojennym przez niemieckich badaczy. Wpisano je do rejestru zabytków (nr C/960/68) w dniu 20 grudnia 1968 roku i określone jako relikw grodziska stożkowego. Pierwsze badania weryfikacyjne, jednak tylko w obrębie samego kopca grodowego, przeprowadzono dopiero w 1970 roku. Pracami tymi kierowali Zbigniew Bagniewski i Eugeniusz Tomczak (1972, s. 208–209). Odkryto wówczas jedynie pojedynczy ułamek naczyńia oraz grudki polepy. W 1983 roku

dokonano ponownej weryfikacji powierzchniowej stanowiska, wykonano kartę AZP i naniesiono je na arkusz (AZP 95–43/2, st. nr 1 w m-c).

Kopiec grodziska stożkowego jest obecnie świetnie czytelny terenowo. Mniej więcej owalny w rzucie obiekt ma u podstawy średnicę ok. 18×20 m, a w części szczytowej ok. 8–9 m (ryc. 2). Wysokość, to obecnie ok. 4,0–4,5 m powyżej poziomu podstawy. Od strony wschodniej, południowej i zachodniej stożek otacza wyraźne obniżenie terenu, stanowiące relikw fosy otaczającej pierwotnie założenie. Od strony północnej teren jest wypłaszczony, aż do ciekłu wodnego. Kopiec powstał zapewne w wyniku odcięcia przekopem od rozległej wysoczyzny górującej nad doliną

## SŁOWA KLUCZOWE

- grodzisko
- późne średniowiecze
- siedziba rycerska
- archeologia
- Pniów

<sup>1</sup> Artykuł jest skróconą i syntetyczną wersją szerszego opracowania pt. „O badaniach archeologicznych relikwów grodziska późnośredniowiecznego w Pniowie” (Zdaniewicz, 2020).



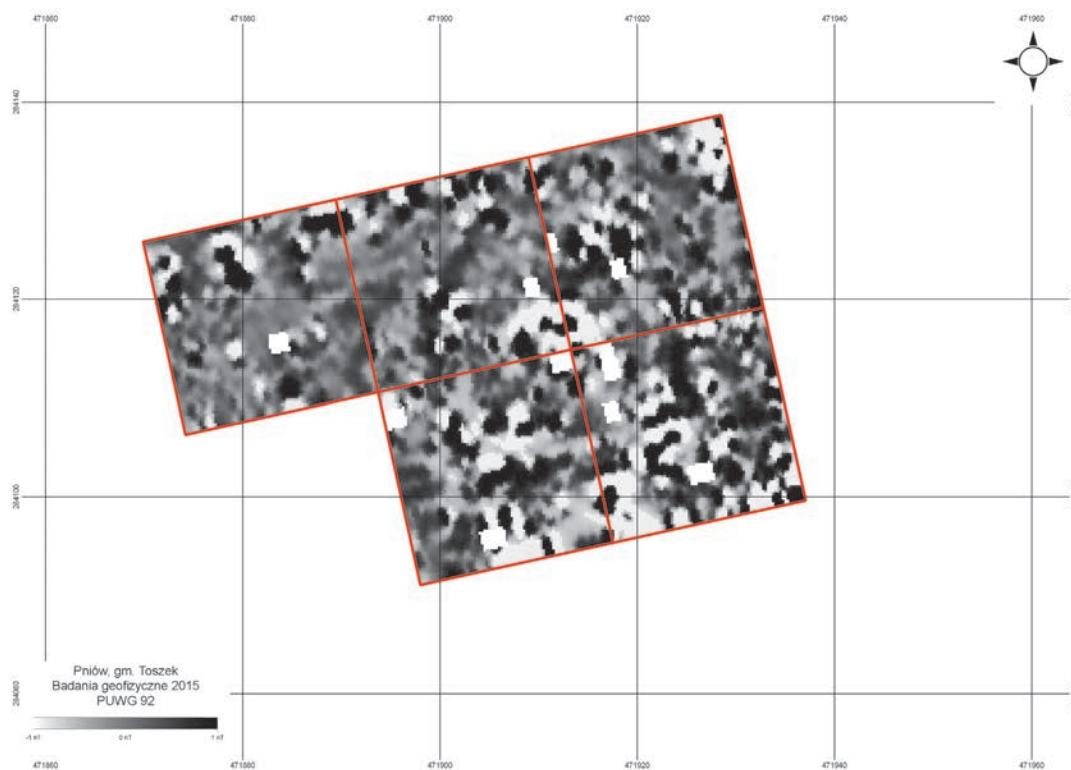
Ryc. 2. Pniów. Plan wysokościowy z naniesionymi wykopami.  
Oprac. M. Nawrocki, ż: Błaszczyk, J., Pierzak, J. (2002), s. 352.

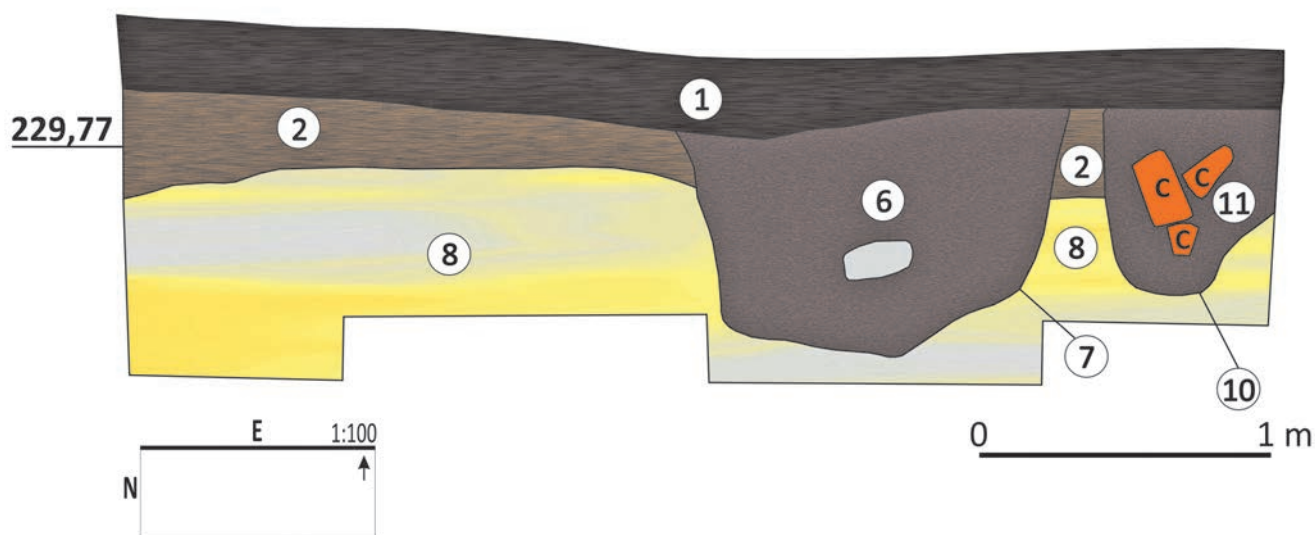


wspomnianego cieką, a następnie zapewne pogłębienia terenu u jego podstawy i uformowania fosy. O ewidentnym pogłębieniu terenu świadczyć może łukowaty nasyp, czytelny szczególnie po zachodniej stronie założenia, widoczny na planie warstwicowym grodziska (ryc. 2).

Przed przystąpieniem do prac wykopaliskowych, na jesieni 2015 roku omawiane stanowisko poddano badaniom nieinwazyjnym magnetometrem transduktorowym, w celu rejestracji ewentualnych pozostałości obiektów i konstrukcji archeologicznych w obrębie samego kopca, a także najbliższego otoczenia (Michnik, Wroniecki, Zdaniewicz

Ryc. 3. Pniów. Anomalie geofizyczne uchwycone w trakcie badań nieinwazyjnych stanowiska przy użyciu magnetometru. Oprac. P. Wroniecki





## Legenda:

1 – humus; 2 – piasek nasycony brunatno-szarą próchnicą z dużą ilością grudek polepy; 6 – piasek nasycony szarą próchnicą z dużą ilością grudek polepy (wypełnisko obiektu 1); 7 – zarys obiektu 1 (wkop współczesny); 8 – żółty piasek (calce); 10 – zarys obiektu 3 (wkop współczesny); 11 – piasek nasycony szarą próchnicą z dużą ilością grudek polepy (wypełnisko obiektu 3).

Ryc. 4. Pniów.  
Wykop 1, profil E.  
Rys. R. Zdaniewicz

2016, s. 85–88). Na obszarze objętym pomiarami geofizycznymi zaobserwowano szereg zaburzeń pola magnetycznego, które przypisać można różnym strukturom pochodzenia antropogenicznego (ryc. 3). Najbardziej czytelna anomalia tego typu przebiega po obwodzie nasypu w północno-zachodniej ćwiartce. Pozostała część obwodu pokryta jest przez strefy anomalii dipolowych o zróżnicowanym stopniu zagęszczenia. Zespół obu typów zaburzeń tworzy wyraźny liniowy zarys obiegający nasyp, który w najmniejszym stopniu czytelny jest na odcinku ćwiartki północno-wschodniej. Sytuacja ta wynika przypuszczalnie z erozji obiektu w tej części. Domniemane struktury archeologiczne zarejestrowane zostały również w rejonie szczytu nasypu, obwodu, jako zaburzenie punktowe po wschodniej oraz rozległej strefie po zachodniej stronie nasypu (ryc. 3). W bezpośrednim sąsiedztwie obiektu zlokalizowane są również punktowe zaburzenia, których jednoznaczna interpretacja nie jest możliwa, lecz potencjalnie mogą je wywoływać obiekty archeologiczne. Zlokalizowano je zarówno po północnej, jak i południowej stronie nasypu.

Zakres prac archeologicznych obejmował założenie pięciu wykopów sondażowych o łącznej powierzchni ok. 0,27 ara, w celu przebadania anomalii zaobserwowanych w trakcie prac nieinwazyjnych. Ze względu na spore rozmiary obiektu oraz dużą liczbę anomalii w 2016 roku zdecydowano się na koncentrację wykopów w dwóch obszarach:

- w obrębie kulminacji stożka – w celu zaobserwowania ewentualnych pozostałości konstrukcji wieży mieszkalnej,
- w obniżeniu terenu otaczającego stożek, po zachodniej stronie kopca – w celu odsłonięcia przebiegu ewentualnych umocnień, a także ustalenia rozmiarów domniemanej fosy.

Dwa wykopy (1 i 4) założono na kulminacji kopca (ryc. 2). Nie natrafiono niestety na żadne relikty mogące być pozostałościami konstrukcji wieży rycerskiej (ryc. 4). Jedyne materialne dowody istnienia tu budynku mieszkalnego stanowi, oprócz gwoździ żelaznych, duża ilość grud polepy niekiedy z odcisniętymi negatywami po belkach (ryc. 5).

Trudno jednakże określić w jaki sposób obiekt ten uległ destrukcji. *Plateau* kopca zniszczone zostało przez nieznaną wkopy współczesne o nieznaną funkcję.

Eksploracja wykopów 2, 3 i 5 dostarczyła informacji na temat umocnień siedziby rycerskiej (ryc. 2). Wykopy te założono w obrębie fosy od strony zachodniej oraz południowej kopca. Fosa ta była pierwotnie sucha, a jej zaobserwowana szerokość maksymalna wynosiła ok. 6 m (ryc. 6). Przekrój rowu miał, w zależności od miejsca, zróżnicowany kształt od silnie zwężonego w części przydennej (wykop 2) po wypłaszczony (wykopy 3 i 5). Krawędź fosy od strony kopca była miejscami umacniana przed osunięciami, czego świadectwem są zapewne trzy dolki posłupowe, odkryte w wykopie 2.

### Materiały zabytkowe

W trakcie badań archeologicznych odkryto 1147 fragmentów ceramiki naczyniowej. Materiał ten jest zróżnicowany, zarówno pod względem technologicznym, jak i chronologicznym. Reprezentuje on okres od późnego średniowiecza (XIII/XIV–XV wiek) po czasy wczesnonowożytne (XVI–XVII wiek). Masowy charakter materiałów ceramicznych pozyskanych w trakcie badań sprawił, iż w celu wstępnej waloryzacji konieczne było zaadoptowanie jednej z istniejących już dla innych ośrodków miejskich klasyfikacji ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytnej. Wykorzystano



Ryc. 5. Pniów. Grudy polepy konstrukcyjnej odkryte w trakcie badań.  
Fot. R. Zdaniewicz

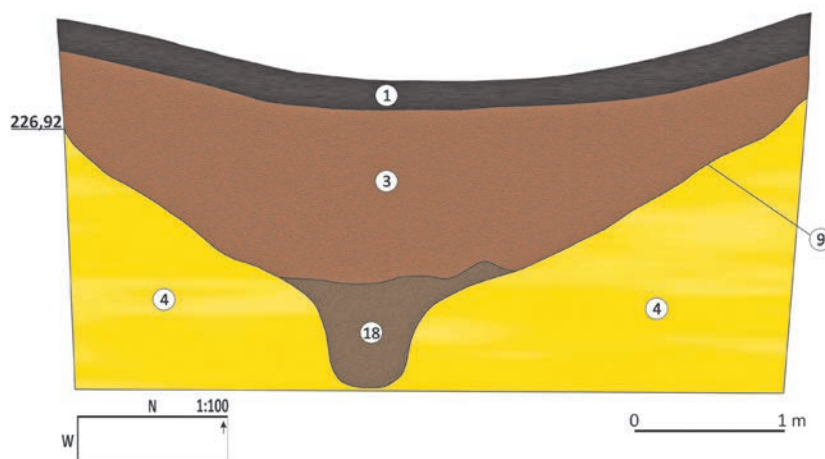
przy tym, z drobnymi zmianami, schemat podziału ceramiki opracowany i z powodzeniem stosowany dla Starego Miasta we Wrocławiu czy Gliwicach (m.in. Buśko, Piekalski, Wiśniewski, 1992, s. 136–138; Rzeźnik, 1998, s. 221–223; Niegoda, 1999, s. 159–161; Zdaniewicz, 2011, s. 97–125).

Najistotniejszym z punktu widzenia poznawczego walorem zabytków ceramicznych jest możliwość ustalenia na ich podstawie momentu powstania oraz czasu funkcjonowania dworu rycerskiego w Pniowie. Analiza porównawcza pozwala

stwierdzić, iż najstarsze ułamki naczyń znalezione w reliktach grodziska nawiązują do tych odkrywanych w poziomach osadniczych związanych z początkami funkcjonowania miast lokacyjnych w pobliskich Pyskowicach czy Gliwicach, czyli u schyłku XIII i w pierwszych dziesięcioleciach XIV wieku (Zdaniewicz, 2011, s. 97–110; 2012, s. 60–65). Są to przede wszystkim okazy grup technologicznych Bśr, B/Cśr i Cśr pochodzące głównie z wypełniska fosy (ryc. 7). Trudno jednak na ich podstawie jednoznacznie stwierdzić, czy dwór wzniesiono już pod koniec XIII wieku, czy dopiero w XIV wieku. Bezpośrednie odnoszenie materiałów pochodzących z ośrodków miejskich do tych pochodzących z wiejskich siedzib rycerskich może być bowiem niemiarodajne, szczególnie w kwestiach chronologicznych. Nowa technika wytwarzania naczyń charakteryzująca się redukcyjnym rodzajem wypału, strukturą masy garncarskiej, sposobem ukształtowania brzegów czy wreszcie ornamentyki naczyń, która upowszechniła się w nowo lokowanych ośrodkach miejskich na Górnym Śląsku już w ostatnich dziesięcioleciach XIII wieku, z pewnością nie od razu została przeniesiona na grunt garncarstwa wiejskiego, zaopatrującego w naczynia, szczególnie w tzw. ceramikę kuchenną, rezydencje rycerskie. Wprawdzie w obrębie grodziska w Pniowie obecne są ułamki naczyń o cechach tradycyjnego garncarstwa wczesnośredniowiecznego (grupa A), to ich liczba nie przekracza 10%. Przeważająca ilość ceramiki wykonana została w technologii charakterystycznej dla garncarstwa późnośredniowiecznego. Na tej podstawie można doprecyzować moment powstania rezydencji. Przymuszczalnie miało to miejsce w pierwszych dziesięcioleciach XIV wieku, kiedy to tracą na popularności tradycyjne, wczesnośredniowieczne techniki produkcji naczyń, a adaptowane są te upowszechniane w miastach lokacyjnych.

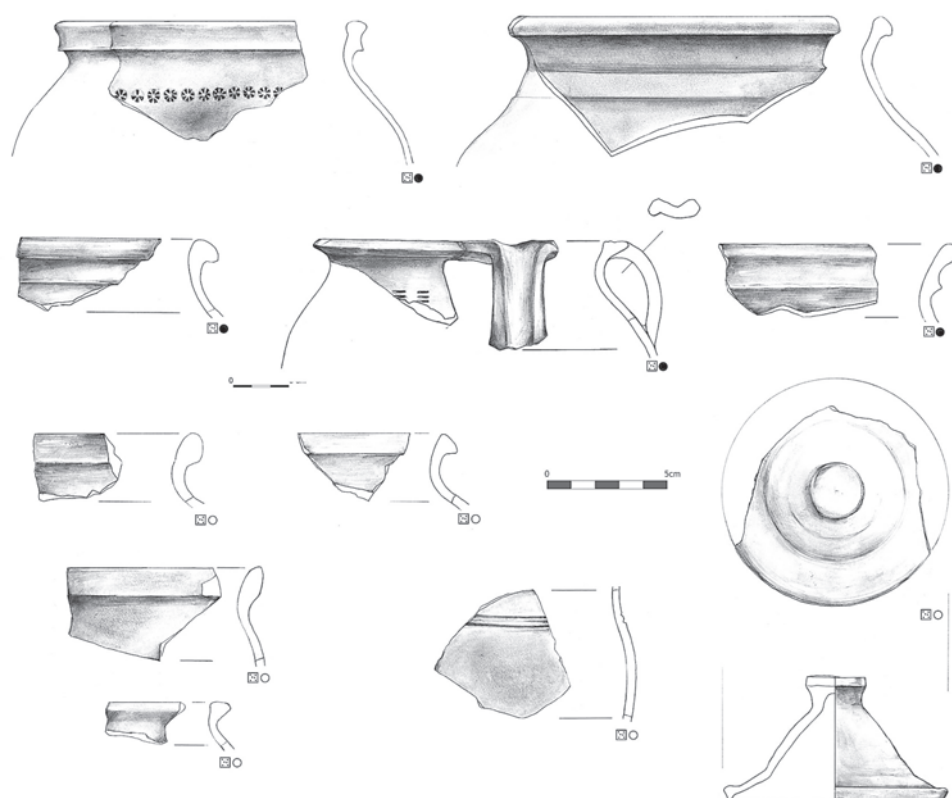
Trudno niestety określić jaką część naczyń wykonanych w technologii późnośredniowiecznej odkrytych w Pniowie pochodziła z miejskich warsztatów garncarskich np. pobliskich Pyskowic, Gliwic czy Toszka, a jaka – od lokalnych

Ryc. 6. Pniów.  
Wykop 2, profil E.  
Rys. R. Zdaniewicz



Legenda:

1 – humus; 3 – piasek nasycony brunatną próchnicą (wypełnisko obiektu 2); 4 – jasnożółty piasek (calec); 9 – zarys obiektu 2 (fosa); 18 – piasek nasycony jasnoszaro-brunatną próchnicą z drobnymi węglami drzewnymi.



Ryc. 7. Pniów. Ceramika naczyniowa z wypełniska fosy. Wykop: 2, jednostka stratygraficzna: 3. Rys. R. Polackiewicz

wytwórców wiejskich. Z pewnością okazy o lepszych parametrach wypału, szkliwione, ze śladami malatury czy wyświecaniami powierzchni mogły pochodzić z cechowych warsztatów miejskich.

Na podstawie materiału zabytkowego niełatwo do określenia jest także moment zakończenia funkcjonowania dworu w Pniowie. Najmłodsze fragmenty naczyń, odkryte przede wszystkim w wypełnisku fosy, wiązać należy z wiekiem XVI (XVII?). Nie można jednak jednoznacznie stwierdzić, czy funkcjonowała tu jeszcze wówczas rezydencja, czy też miejsce to było wykorzystywane jako obiekt gospodarczy lub śmietnisko i fragmenty te dostały się tu przypadkowo.

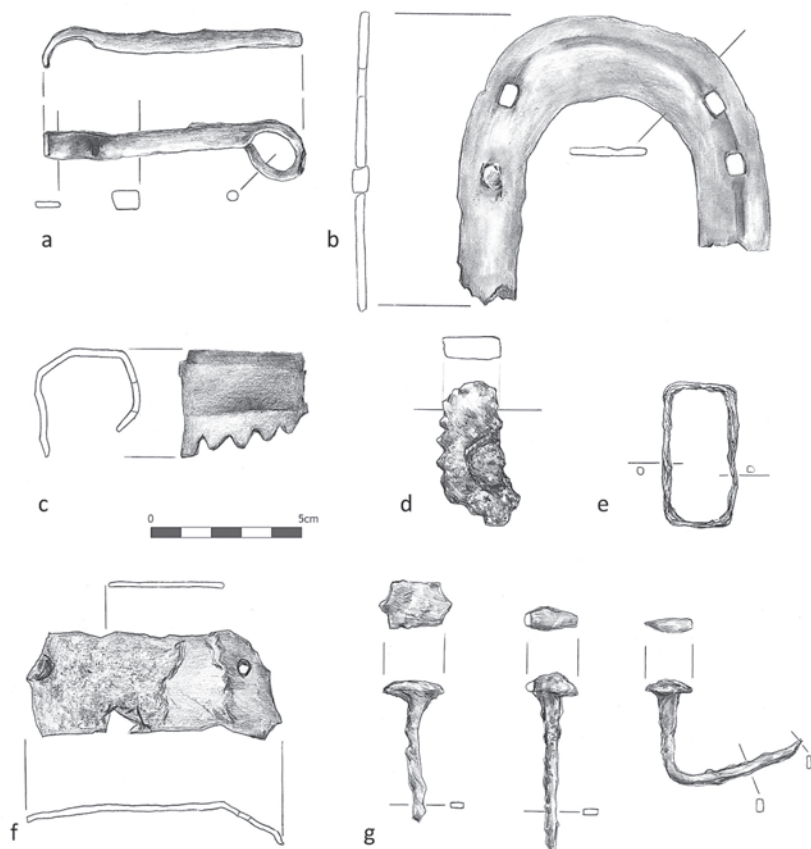
W trakcie eksploracji wykopów znaleziono 42 przedmioty metalowe. Największą ilość stanowiły gwoździe żelazne o różnym stopniu zachowania oraz wielkości. Wśród nich dominują okazy o płaskich lub wypukłych owalnych główkach, główkach obustronnie wyodrębnionych lub słabo wyodrębnionych (ryc. 8: g). Długość gwoździ nie przekracza 10 cm. Wydaje się, iż stanowią pozostałości elementów osprzętu budowlanego związanego z konstrukcją budynku.

Wśród zabytków wydzielonych wyróżniono ponadto elementy uzbrojenia, rzędu końskiego, wyposażenia jeździeckiego, narzędzi oraz stroju.

Zabytkiem związanym z uzbrojeniem jest grot bełtu do kuszy odkryty w wykopie 4. Jest to egzemplarz z tulejką, o długości całkowitej ok. 6,9 cm, średnicy tulei ok. 1 cm, a szerokości ostrza ok.

1,1 × 1,3 cm. Zabytki tego typu są dosyć powszechnie odkrywane na grodziskach stożkowatych na terenie Śląska (Nowakowski, 2016, s. 164–165). Trudno jednak określić, czy należy wiązać go z mieszkańcami, czy też raczej jest on świadectwem ataku i ostrzeliwania dworu przez napastników. Być może elementem uzbrojenia ochronnego, np. zbrojnikiem brygantyny, jest żelazna płytko o szerokości ok. 2,6 cm i długości ok. 8,5 cm (ryc. 8: f). Płytko ta jest na końcu lekko wygięta i posiada pojedynczy otwór. Zabytkiem związanym z bronią palną jest kulka ołowiana o średnicy ok. 8 mm. Wymiary mogą świadczyć, iż prawdopodobnie jest to kulka z pocisku artyleryjskiego. Tego typu amunicja używana była od XVI wieku.

Kolejną wyróżnianą kategorią są przedmioty związane z hodowlą koni i jazdą konną. Znaleziono m.in. fragment podkowy o półkolistym wysklepionym grzbiecie, o szerokości ramy ok. 10,7 cm, a samych ramion ok. 2,5–2,8 cm (ryc. 8: b), z zachowanymi trzema owalnymi otworami na podkowiaki. Zidentyfikowano także fragment międzyzębia wędzidla, z zachowanym jednym oczkowanym uchwytem pobocznic. Zachowana długość to 9 cm, a średnica zachowanego oczka ok. 1,8 cm (ryc. 8: a). Przedmiotem będącym elementem oporządzenia jeździeckiego jest domniemany fragment ramienia ostrogi o długości ok. 10 cm. Niestety nie zachował się, ani jej zaczep, ani bodziec tego zabytku, dlatego trudne jest ustalenie typu oraz chronologii tego okazu. Być może za gwieździste kółko ostrogi należy uznać również inny przedmiot żelazny znaleziony na grodzisku w Pniowie (ryc. 8: d). Odkrytą na stanowisku



Ryc. 8. Pniów. Zabytki metalowe odkryte na stanowisku:  
**a** – fragment żelaznego międzyzębia wędzidla; **b** – fragment podkowy żelaznej; **c** – fragment zgrzebła końskiego;  
**d** – żelazne kółko gwieżdziste ostrogi (?); **e** – żelazna rama sprzączki; **f** – zbrojnik żelazny (?);  
**g** – gwoździe żelazne.  
 Rys. R. Polackiewicz

prostokątna rama sprzączki, wykonaną z drutu o śr. ok. 0,4 cm, o wymiarach ok. 2,5×4,7 cm (ryc. 8: e) można uznać za element oporządzenia jeździeckiego, a może stroju.

Narzędzia reprezentuje fragment sztabkowatej rękojeści niewielkiego noża, o dł. ok. 6 cm oraz częściowo zachowane zgrzebło końskie (ryc. 8: c).

Należy stwierdzić, iż zabytki metalowe odkryte w obrębie grodziska w Pniowie należą do częstych odkryć na tego typu obiektach na terenie Polski i posiadają liczne analogie (Marciniak-Kajzer, 2011, s. 111–226; Nowakowski, 2016, s. 133–178). Ich datowanie mieści się w przedziale czasowym od XIII po XV wiek, lecz niezwykle trudno tu o ustalenie dokładnej chronologii poszczególnych przedmiotów, ze względu na uniwersalność i długi okres używania większości typów zabytków, np. noży, grotów bełtów, itp. Ma na to wpływ również zły stan zachowania i fragmentaryczność wielu okazów.

### Podsumowanie

Układ nawarstwień oraz materiał zabytkowy, na który natrafiono w wykopach, wskazuje na to, iż badany kopiec stanowi niewątpliwie reliktdworu rycerskiego, który funkcjonował w okresie XIV–XV wieku. Problematyczna wydaje się kwestia powstania obiektu już w XIII wieku, gdyż nie natrafiono na żadne wyznaczniki chronologiczne umożliwiające datowane bezwzględnie, potwierdzające tę hipotezę (np. monety, relikty drewnianej konstrukcji).

Ceramika o cechach garncarstwa wczesnośredniowiecznego, której kilkadziesiąt ułamków odkryto zarówno w fosie, jak też w obrębie zniszczonego *plateau* górnego kopca świadczyć może o przeżywaniu się tradycyjnej ceramiki jeszcze w XIV wieku, i nie może stanowić bezpośredniego dowodu na XIII-wieczną metrykę obiektu. Odkryte w wypełniku fosy ułamki naczyń nowożytnych w zestawieniu z cytowanymi źródłami historycznymi dotyczącymi Pniowa świadczyć mogą natomiast, iż obiekt ten funkcjonował jeszcze w I. połowie XVI wieku. Niewykluczone jednak, iż nowożytny materiał ceramiczny może być dowodem upadku rezydencji i gospodarczego wykorzystywania tego terenu w okresie późnonowoczesnym. Niestety, ze względu na zniszczenie *plateau* grodziska, nie udało się określić rodzaju konstrukcji w jakiej wzniesiono budynek dworu. Zapewne ważny jej element budowlany stanowiła glina – polepa, czego dowodem są liczne jej grudy odkryte w wykopach, a także na stokach kopca. Odciski belek obserwowane na części z nich świadczą, iż mogła to być konstrukcja zrębowa, której ściany oblepiono dodatkowo gliną. Niewykluczone, że ułamki polepy stanowić mogą również relikty urządzenia grzewczego dworu, tj. pieca. Wydaje się, iż w kontekście zupełnego braku ułamków kafli piecowych w wypełniku wykopów, jest wielce prawdopodobne istnienie tu jedynie kopulastego glinianego pieca. Jedynym zaobserwowanym podczas badań elementem obronnym grodziska jest reliktdfosy, o szerokości dochodzącej miejscami do 6 m i zróżnicowanym przekroju. Nie natrafiono na żadne ślady płotu lub palisady otaczającej dwór oraz ewentualnej kładki/mostu łączącego budynek mieszkalny z ewentualnym podgrodzem. Odkryte w wykopie trzy dołki posłupowe są zapewne elementami stanowiącymi ślad umacniania krawędzi fosy.

## Literatura

- Bagniewski, Z., Tomczak, E. (1972). Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego. *Zeszyty Gliwickie*, IX, 208–209.
- Błaszczak, J., Pierzak, J. (2002). Grodziska średniowieczne na ziemi gliwickiej. Najnowsze prace ewidencyjno-pomiarowe i weryfikacyjne. *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, XVIII, 343–352.
- Buško, C., Piekalski, J., Wiśniewski, A. (1992). Badania ratownicze na terenie Starego Miasta we Wrocławiu (ul. Więzienna 8–12) w 1990 r. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 33, 31–144.
- Marciniak-Kajzer, A. (2011). Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. *Wizerunek archeologiczny*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Michnik, M., Wroniecki, P., Zdaniewicz, R. (2016). Badania nieinwazyjne w obrębie grodzisk stożkowatych w Starych Tarnowicach, pow. tarnogórski oraz Pniowie, pow. gliwicki. W: Furmanek, M., Herbich, T., Mackiewicz, M. (red.), *Metody geofizyczne w archeologii Polskiej* (85–88). Wrocław: Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Niegoda, J. (1999). Naczynia ceramiczne. W: Buško, C., Piekalski, J. (red.), *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ul. Więziennej 10–11 we Wrocławiu (157–182)*. *Wratislavia Antiqua*, 1. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Nowakowski, D. (2016). Śląskie obiekty typu motte. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Rzeźnik, P. (1998). Materiały ceramiczne. *Silesia Antiqua*, 39, 221–238.
- Zdaniewicz, R. (2011). *Materiały ceramiczne*. W: Michnik, M., Piekalski, J. (red.), *Archeologia gliwickiego Rynku* (97–110). Gliwice: Muzeum w Gliwicach.
- Zdaniewicz, R. (2012). Wyniki badań archeologicznych przy ul. Armii Krajowej w Pyskowicach, woj. śląskie. W: Tomczak, E. (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2009–2010* (60–65). Katowice: Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach.
- Zdaniewicz, R. (2020). O badaniach archeologicznych relikwów grodziska późnośredniowiecznego w Pniowie. *Rocznik Toszecki*, 4, 5–23.

Radosław Zdaniewicz

## Archaeological investigation of a late medieval motte-and-bailey site at Pniów, Gliwice district, 2016

### Abstract

In 2016 archaeological excavations were carried out at Pniów on a site recognized as the remains of a small motte-and-bailey castle. The stratigraphic sequence and the archaeological materials brought to light suggest the investigated site harbours the remains of a noble residence from the 14<sup>th</sup>–15<sup>th</sup> century. No chronologically diagnostic materials were recovered to confirm an earlier origin of this structure, during the 13<sup>th</sup> century. Furthermore, the preservation of the motte-and-bailey plateau was too poor to recognize the method of construction used in building the tower. Large lumps of daub found in the archaeological trenches and on the slopes of the mound suggest that packed clay was an important building material. Impressions observed on the clay suggest a timber and daub frame construction. According to a different interpretation the lumps of daub are the remains of a heater. With not a single fragment of a stove tile recovered on the site, it is more than likely that the heater was a dome-shaped structure built of clay. The only element of the defences is a ditch, currently up to 6 m wide, with a basin-like cross-section. No remains of fencing or a palisade around the manor were identified, no remains of a footbridge or a wider bridge which linked the residential building with its possible satellite settlement. Postholes identified within the trench are likely to be traces of elements used in reinforcing the edge of the moat.

### KEY WORDS

- archaeological fieldwork
- late medieval
- motte-and-bailey
- Pniów



···· Ryc. 1. Gliwice, kościół  
 pw. św. Bartłomieja.  
 ···· Lokalizacja terenu badań.  
 ···· Oprac. M. Furmanek

# Badania archeologiczne przy „starym” kościelnie pw. św. Bartłomieja w Gliwicach w latach 2016–2017

## Abstrakt

„Stary” kościół pw. św. Bartłomieja wybudowano na niewielkim wyniesieniu, czytelnym terenowo do dnia dzisiejszego. Pierwsza drewniana świątynia powstała tu być może już w XIII stuleciu. Gotyckie prezbiterium i zakrystia powstały jednak zapewne dopiero w XV wieku, a w XVII wieku została wzniesiona nawa oraz wieża. W latach 2016–2017 przeprowadzono prace archeologiczne w związku z budową nowego muru otaczającego świątynię od strony południowej. W tym celu założono nieregularny (półokrągły) wykop o długości ok. 12 m i szerokości ok. 2–2,2 m, który eksplorowano w 2016 roku, a następnie wykop o długości ok. 19 m i szerokości ok. 2–2,5 m eksplorowany w 2017 roku. Podczas prac odsłonięto warstwę cmentarzyskową, w której odkryto liczne zabytki metalowe (m.in. dewocjonalia), materiały ceramiczne w postaci ułamków naczyń i kafli oraz numizmaty. Natrafiono również na dużą liczbę kości ludzkich zalegających bez porządku anatomicznego oraz dwa groby, które datować można najprawdopodobniej na XVIII wiek. Prace badawcze kontynuowane będą na kolejnych odcinkach w latach 2018–2020.

Kościół pw. św. Bartłomieja, przy którym prowadzono prace archeologiczne, zlokalizowany jest przy ul. Toszeckiej w Gliwicach, w północno-zachodniej części miasta Gliwice (ryc. 1). Został on wpisany do rejestru zabytków woj. śląskiego pod nr A/177/06 z 2.11.1956 roku, z 10.03.1960 roku i z 16.04.2006 roku. Kościół wybudowano na niewielkim wyniesieniu, czytelnym terenowo do dnia dzisiejszego. Pierwsza drewniana świątynia powstała tu być może już w XIII stuleciu. Gotycka murowana bryła kościółka powstała zapewne dopiero w XV wieku. W XVII wieku przebudowano jej nawę oraz wieżę (Rejduch-Samkowa, I., Samka, J. (red.), 1966, s. 17–18). Kościół uważany jest za najstarszy tego typu obiekt architektoniczny na terenie dzisiejszych Gliwic.

Obecnie teren pagórka kościelnego otacza niski mur z kamienia łamanego, wzniesiony w XIX wieku, którego konstrukcja ulega stałej degradacji i osuwaniu, z powodu silnego natężenia ruchu na ul. Toszeckiej. Prace archeologiczne związane były z budową nowego muru

na żelbetonowym fundamencie, który zastąpić ma w przyszłości starsze, niszczące kamienne ogrodzenie. W tym celu założono nieregularny (półokrągły) wykop o długości ok. 12 m i szerokości ok. 2–2,2 m, który eksplorowano w 2016 roku oraz jego kontynuację o długości ok. 19 m i szerokości ok. 2–2,5 m, eksplorowaną w 2017 roku.

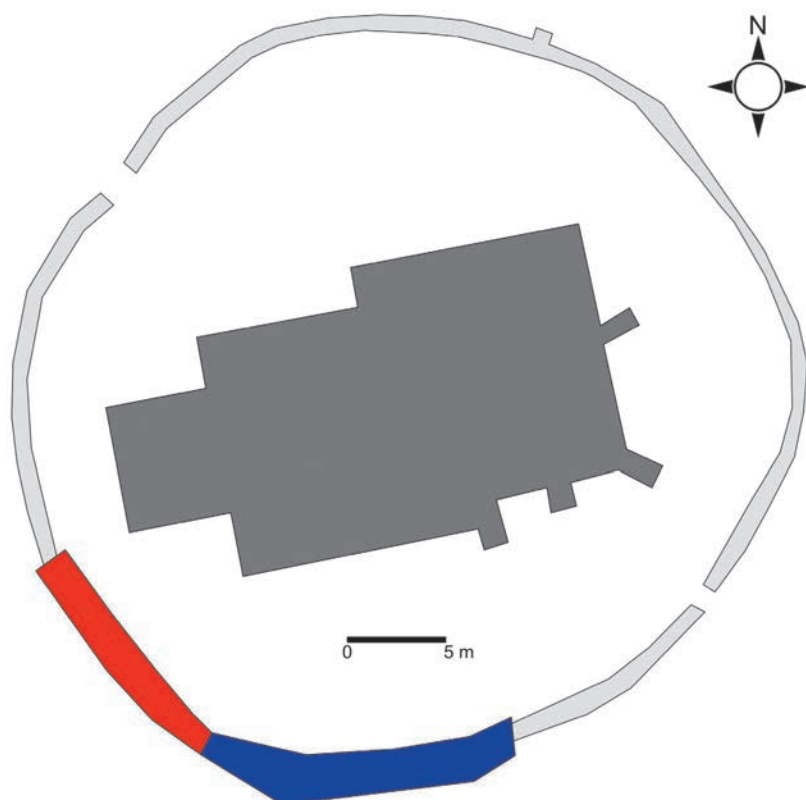
### Prace w 2016 roku – wykop 1/16

Prace ziemne prowadzono przy murze kamiennym otaczającym kościół od południa. Starszy mur został rozebrany do poziomu posadowienia. W jego miejsce wzniesiony miał zostać nowy odcinek, na nowym fundamencie, z którego powstaniem związane były w głównej mierze prace ziemne. Układ nawarstwień, na który natrafiono w wykopie 1/16 powstał w głównej mierze w wyniku istnienia i późniejszej likwidacji cmentarza przykościelnego, a także remontu fundamentów kościoła oraz muru obwodowego i budowy kanalizacji deszczowej. Z wielowiekowym użytkowaniem cmentarza otaczającego

### SŁOWA KLUCZOWE

- kościół
- cmentarzysko
- okres nowożytny
- dewocjonalia
- Gliwice
- archeologia





- zarys bryły kościoła Św. Bartłomieja
- istniejące fragmenty muru otaczającego kościół
- wykop 1/16
- wykop 1/17

Ryc. 2. Rzut kościoła z rozmieszczeniem wykopów archeologicznych.  
Oprac. R. Zdaniewicz

kościół wiązać można warstwę 6/16. Odkryto w niej dużą liczbę kości ludzkich zalegających bez zachowanego układu anatomicznego, a także pojedyncze przedmioty metalowe, ceramiczne i szklane. Do najliczniejszych zabytków metalowych należały fragmenty gwoździ trumiennych o długościach dochodzących do 10 cm i o obustronnie wyodrębnionych lub spłaszczonych prostokątnych główkach. Stanowiły one przede wszystkim elementy osprzętu budowlanego, choć niewykluczone, że również elementy konstrukcyjne trumien. Być może związane z nimi były również obejma/przewleczka żelazna oraz nit. Najciekawsze przedmioty metalowe pochodziły jednak z pierwotnego wyposażenia grobów. Wśród nich na uwagę zasługiwały krzyżyki, wykonane ze stopu miedzi z przedstawianiem: Jezusa Chrystusa, Jezusa Chrystusa i Maryi (ryc. 2: 1–3) czy fragmentarycznie zachowany medalik szklany w otoku ze stopu miedzi. W wypełniku wykopu natrafiono również na ołowianą plombę (ryc. 2: 5). Na jednej ze stron czytelne jest oznaczenie cyfrą rzymską „IX”. Charakter tego znaleziska jest jednak enigmatyczny, w kontekście cmentarzyska przykościelnego.

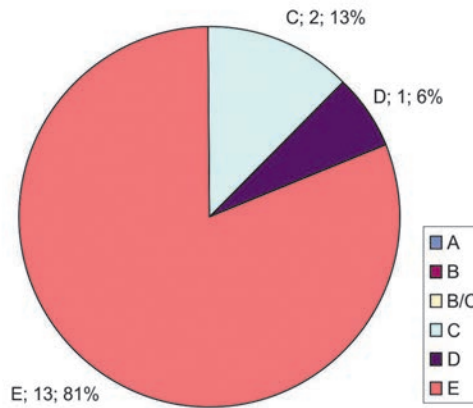
Najbardziej interesujące znalezisko stanowiło z pewnością odkrycie monety srebrnej – halerza stanów śląskich z lat 1512–16 (ryc. 3: 4)<sup>1</sup>. Monetę tę wiązać można z wielowiekową tradycją wkładania



Ryc. 3. Zabytki metalowe odkryte podczas prac w 2016 roku.  
Fot. R. Zdaniewicz

<sup>1</sup> Za identyfikację monety serdecznie dziękuję prof. Borysowi Paszkiewiczowi z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

zmarłym do grobów tzw. oboli zmarłych. Ten obrządek pogrzebowy nawiązywał do postaci Charona, który według mitologii antycznej przewoził dusze zmarłych rzeką Styks do Hadesu. Wsuniecie zmarłemu do ust lub do ręki drobnej monety, miało sprawić, iż zmarły posiadał zapłatę za przeprawę duszy w zaświaty (Gerlich, 1998, s. 91). Podczas eksploracji warstwy 6/16 natrafiono także na 16 fragmentów ceramiki naczyniowej. Materiał ten nie był zbyt różnicowany, zarówno pod względem technologicznym, jaki i chronologicznym (ryc. 4). W głównej mierze były to ułamki naczyń wykonanych na kole techniką toczenia, z gliny z domieszką pylistą, o powierzchniach szkliwionych grupy technologicznej E<sup>2</sup>. Zachowane ułamki wylewów posiadały brzegi pogrubione, w różnym stopniu wychylone na zewnątrz. Jedyne ułamek partii przydennej posiadał płaskie dno. Powierzchnie naczyń były nieornamentowane, pokryte w różnym stopniu od wewnątrz i na zewnątrz szkliwem barwy żółtej, miodowej, brązowej i zielonej. Omówione fragmenty naczyń stanowiły zapewne w głównej mierze części garnków i dzbanów. Pojedynczy fragment pokrywy ceramicznej oraz części środkowej naczynia zakwalifikowano do grupy technologicznej C, głównie ze względu na brak śladów polewy. Pod względem technologicznym ułamki te były zbliżone do omówionych fragmentów grupy technologicznej E. Zachowany ułamek pokrywy nie posiadał uchwytu. Partia przykrawędna była pogrubiona, delikatnie profilowana od strony zewnętrznej. W materiale ceramicznym wystąpił jeden ułamek naczynia o wyższych parametrach technologicznych. Charakteryzuje się on lepszą jakością wypału i twardością ścianek. Został on zakwalifikowany do grupy technologicznej D, jako ułamek naczynia kamionkowego. Wszystkie omówione zabytki wydobyte z wypełniska warstwy 6/17 wiązać można z użytkowaniem



Ryc. 4. Zestawienie ilościowe ceramiki naczyniowej z warstwy 6/17 z podziałem na grupy technologiczne.  
Oprac. R. Zdaniewicz

cmentarza przykościelnego w okresie od XVI do prawdopodobnie schyłek XVIII lub początek XIX wieku (Szwed, 2004, s. 366–377; Zdaniewicz, 2011, s. 106–110). Niestety nie udało się odkryć żadnych zabytków ruchomych, które można by datować na okres średniowiecza i wiązać z początkami kościoła pw. św. Bartłomieja.

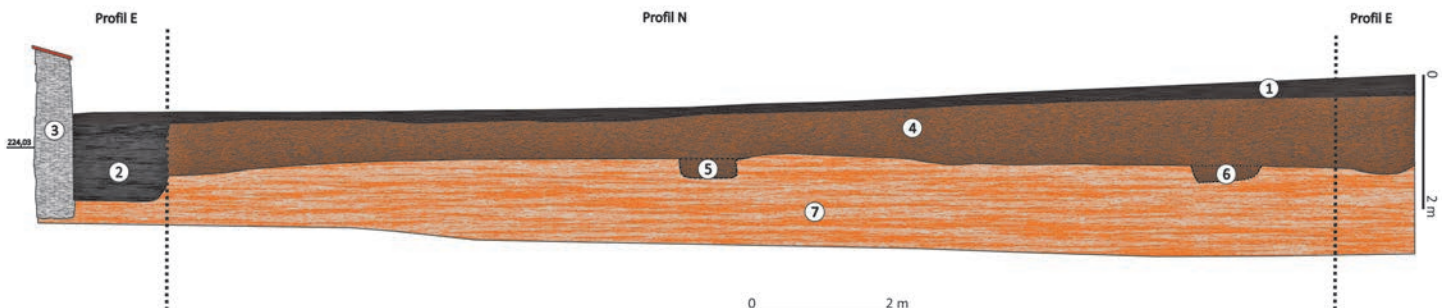
#### Prace w 2017 roku – wykop 1/17

Prace prowadzono przy murze otaczającym kościół od południa. Po rozbiórce starej konstrukcji kamiennej założono na jej śladzie wykop stanowiący kontynuację wykopu 1/16. Miał on dł. ok. 19 m i szer. ok. 2–2,5 m (ryc. 2). Najistotniejszym z poznawczego punktu widzenia była, podobnie jak w poprzednim sezonie badawczym, eksploracja warstwy użytkowej cmentarza przykościelnego, w której odkryto liczne kości ludzkie oraz przedmioty metalowe i ceramiczne – warstwa 4/17. Co ważne, w spągu tej warstwy odkryto zarysy jam grobowych, które świadczą o tym,

#### Legenda:

1 – humus; 2 – ilasty piasek z domieszką czarnej próchnicy i fragmentów ceramiki budowlanej (wkop pod fundament muru otaczającego kościół); 3 – mur kamienno-ceglany na zaprawie wapiennej otaczający kościół; 4 – ilasty piasek nasyczony brunatnoszarą próchnicą z dużą ilością drobnych kamieni (warstwa cmentarzyskowa); 5 – grób 1 (wypełnisko js. 4); 6 – grób 2 (wypełnisko js. 4); 7 – ilasty pomarańczowo-żółty piasek (calec).

Ryc. 5. Układ stratygraficzny nawarstwień w wykopie 1/17.  
Rys. R. Zdaniewicz



2 W celu waloryzacji ułamków naczyń wykorzystano istniejącą już dla innych ośrodków miejskich klasyfikację ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytniej opracowaną i z powodzeniem stosowaną dla terenu Starego Miasta we Wrocławiu czy Gliwicach, np. Niegoda, 1999, s. 157–182.

Ryc. 6. Zabytki metalowe odkryte podczas prac w 2017 roku.  
Fot. R. Zdaniewicz



iż przy murze kościoła w przeszłości chowano zmarłych (groby G1/17 i G2/17). Ich wypełnisko różniło się pod względem struktury od tego z warstwy 4/17 (ryc. 5). Położenie stratygraficzne i charakter wspomnianego wypełniska wskazują, iż groby zwiążać można z najmłodszą fazą użytkowania cmentarza w XVIII–XIX wieku. Niestety w obrębie wykopu związanego z budową nowego muru przykościelnego odkryto jedynie niewielkie fragmenty pochówków, obejmujące kości nóg i stóp. Bardzo słaby ich stan zachowania nie pozwolił na uzyskanie materiału do analiz antropologicznych. W odsłoniętych częściach groby nie posiadały również wyposażenia. Z przyczyn

technicznych, a także ze względów etycznych, nie zdecydowano się na poszerzenie wykopu i eksploatację tych pochówków.

W omawianych wykopach natrafiono na 37 przedmiotów metalowych, związanych głównie z funkcjonowaniem cmentarza przykościelnego oraz budową (remontami?) budynku kościoła. Najlicniejszą grupą były fragmenty gwoździ, o długościach dochodzących do 10 cm, o obustronnie wyodrębnionych lub spłaszczonych, prostokątnych główkach. Stanowiły one zapewne w większości elementy konstrukcji trumien, podobnie jak fragment okucia żelaznego o zdobionej

Ryc. 7. Zabytki ceramiczne odkryte w 2017 roku.  
Fot. R. Zdaniewicz



powierzchni. Być może przedmiot ten to część uchwytu trumny. Inne przedmioty żelazne związane były z osprzętem budowlanym, tj. masywne haki czy klucz żelazny. Do najbardziej interesujących przedmiotów metalowych należały z pewnością dewocjona. Wśród nich na uwagę zasługują krzyżyki i medaliki, wykonane ze stopu miedzi: z przedstawianiem Jezusa Chrystusa (ryc. 6: 1–2), Maryi (ryc. 6: 4) oraz św. Michała Archanioła (ryc. 6: 3). Najciekawszym i najlepiej zachowanym z nich był medalik ukazujący św. Michała Archanioła depczącego i przebijającego lancą szatana. Na rewersie zabytku widniał krzyż zbliżony do maltańskiego z literami „F” i „P” na ramionach. Medalik ten wiązać można najpewniej z jednym z bractw św. Michała Archanioła działającymi w czasach nowożytnych (XVII–XVIII wieku). Gorzej zachowany był niewielki medalik ukazujący Matkę Boską (ryc. 6: 4). Na awersie, obok stylizowanej stojącej kobiecej postaci, na otoku widniał napis „ST MARIA” oraz „DL(?) WARH(?)A”. Na rewersie, w centralnej części przedstawiono tabernakulum. Medalik ten ze względu na sposób wykonania i wymiary datować można najpewniej na okres XVIII–XIX wieku. W trakcie eksploracji natrafiono również na oprawę medalika ze stopu miedzi (ryc. 6: 5) oraz również miedziany fragment mocowania, stanowiącego prawdopodobnie element nieokreślonego przedmiotu dewocyjnego. Inne elementy związane z wyposażeniem grobów to elementy stroju w postaci guzików (ryc. 6: 7) oraz żelazna sprzączka do pasa (ryc. 5: 6). Ciekawym znaleziskiem jest okaz wpinki żelaznej WHW (*Winterhilfswerk*) z trzeciej wojennej pomocy zimowej zorganizowanej pod hasłem „Dzień Policji” na terenie Niemiec 14 i 15 lutego 1942 roku (ryc. 6: 8). Z latami 1874–1924 wiązać można natomiast zestaw monet pruskich – fenigów. Numizmaty te związane są być może ze wspomnianą już wielowiekową tradycją umieszczania w grobach tzw. oboli zmarłych. Wszystkie omówione zabytki wiązać można z funkcjonowaniem cmentarza przykościelnego najpewniej od XV/XVI po schyłek XVIII lub początek XIX wieku. Część z nich to z pewnością również świadectwa użytkowania otoczenia kościoła już w czasach współczesnych.

W trakcie badań w 2017 roku natrafiono na 61 fragmentów ceramiki naczyniowej. W głównej mierze były to ułamki naczyń wykonanych na kole techniką toczenia, z gliny z domieszką pylistą (ceramika grupy technologicznej E). Zachowane ułamki wylewów posiadają brzegi pogrubione, w różnym stopniu wychylone na zewnątrz. Ułamki partii przydennych posiadały płaskie dna, w tym jedno ze śladami odciania drutem. Powierzchnie naczyń tej grupy ornamentowano niekiedy pasmami dookólnych rowków, odciskami wykonanymi stemplem, a w jednym przypadku zdobioną odciskami listwą plastyczną. Ścianki pokrywano w różnym stopniu od wewnątrz i na zewnątrz szklivem barwy

żółtej, miodowej, brązowej i zielonej. Omówione fragmenty stanowiły w głównej mierze części garnków, dzbanów oraz głębokich mis/makutr (ryc. 7: 1–3). Dwa fragmenty nóżek wskazują, iż wśród zespołu znalazły się również ułamki trójnóżków/patelni. Drugą pod względem ilości grupę stanowiły ułamki garnków i dzbanów grupy technologicznej C. Były to w większości części środkowe naczyń cienkościennych wykonanych na kole techniką toczenia, o czym świadczyła grubość ścianek oscylująca w granicach 2–3 mm. Pojedynczy ułamek partii brzegowej miał pogrubiony, soczewkowaty w profilu brzeg. Ich powierzchnie były niezdobione barwy kremowej, kremowo-szarej lub ceglastej. Podobną ilościowo grupą były fragmenty naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej, o wyświecanych powierzchniach. Pojedynczy ułamek wylewu tej grupy technologicznej miał pogrubiony, wychylony na zewnątrz brzeg. Stwierdzono, iż naczynia tej grupy miały wyłącznie płaskie dna. Powierzchnie naczyń były gładkie, starannie wyrównane, bez dodatkowych ornamentów. Zachowane ułamki tej grupy to partie garnków i dzbanów. Odkryty materiał ceramiczny datować można na okres nowożytny, tj. XVI–XVIII wiek (Szwed, 2004, s. 366–377; Zdaniec, 2011, s. 106–110).

Wśród materiałów ceramicznych wyodrębniono 12 fragmentów kafli piecowych. Były to ułamki kafli złożonych, tzw. płytowych, zbudowanych z płyty licowej oraz komór. Lica kafli zdobiono motywami florystycznymi oraz geometrycznymi, często szklwiono polewą barwy zielonej (ryc. 7: 4). Zebrany materiał, ze względu na znaczne rozdrobnienie, nie pozwalał jednak na odtworzenie pierwotnych wymiarów kafli. Zabytki te ze względu na technikę wykonania oraz stylistykę ornamentowania datować można ogólnie na okres wczesnonowożytny – XVI–XVII wiek (Dymek, 1995).

### Podsumowanie

Program rewitalizacji muru przy kościele pw. św. Bartłomieja zakłada kontynuację prac badawczych. Zapewne przyniosą one kolejne odkrycia, związane w głównej mierze z cmentarzem otaczającym w przeszłości świątynię. Należy podkreślić, że dotychczasowe znaleziska potwierdzają jego użytkowanie przynajmniej od początku XVI stulecia. Niewykluczone jednak, iż starsze pochówki znajdują się w bliższym, niebadanym dotąd otoczeniu świątyni.

## Literatura

- Dymek, K. (1995). Średniowieczne i renesansowe kafle śląskie. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Gerlich, H. (1998). *Cykle ludzkiego życia – od narodzin do śmierci*. Katowice: Muzeum Historii Katowic.
- Niegoda, J. (1999). Naczynia ceramiczne. W: Buško, C., Piekalski, J. (red.), *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ul. Więziennej 10–11 we Wrocławiu, Wratislavia Antiqua, 1*, (157–182). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Szwed, R. (2004). Wczesnonowożytna ceramika naczyniowa z ulicy Św. Antoniego we Wrocławiu. W: Piekalski, J., Wachowski, K. (red.), *Wratislavia Antiqua, 6*, (331–381). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Rejduch-Samkowa, I., Samka, J. (red.). (1966). *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, województwo katowickie, VI* (5). Warszawa: Instytut Sztuki PAN.
- Zdaniewicz, R. (2011). *Materiały ceramiczne*. W: Michnik, M., Piekalski, J. (red.), *Archeologia gliwickiego Rynku* (97–110). Gliwice: Muzeum w Gliwicach.

Radosław Zdaniewicz

## Archaeological fieldwork by the “old” St Bartholomew church in Gliwice, seasons 2016 and 2017

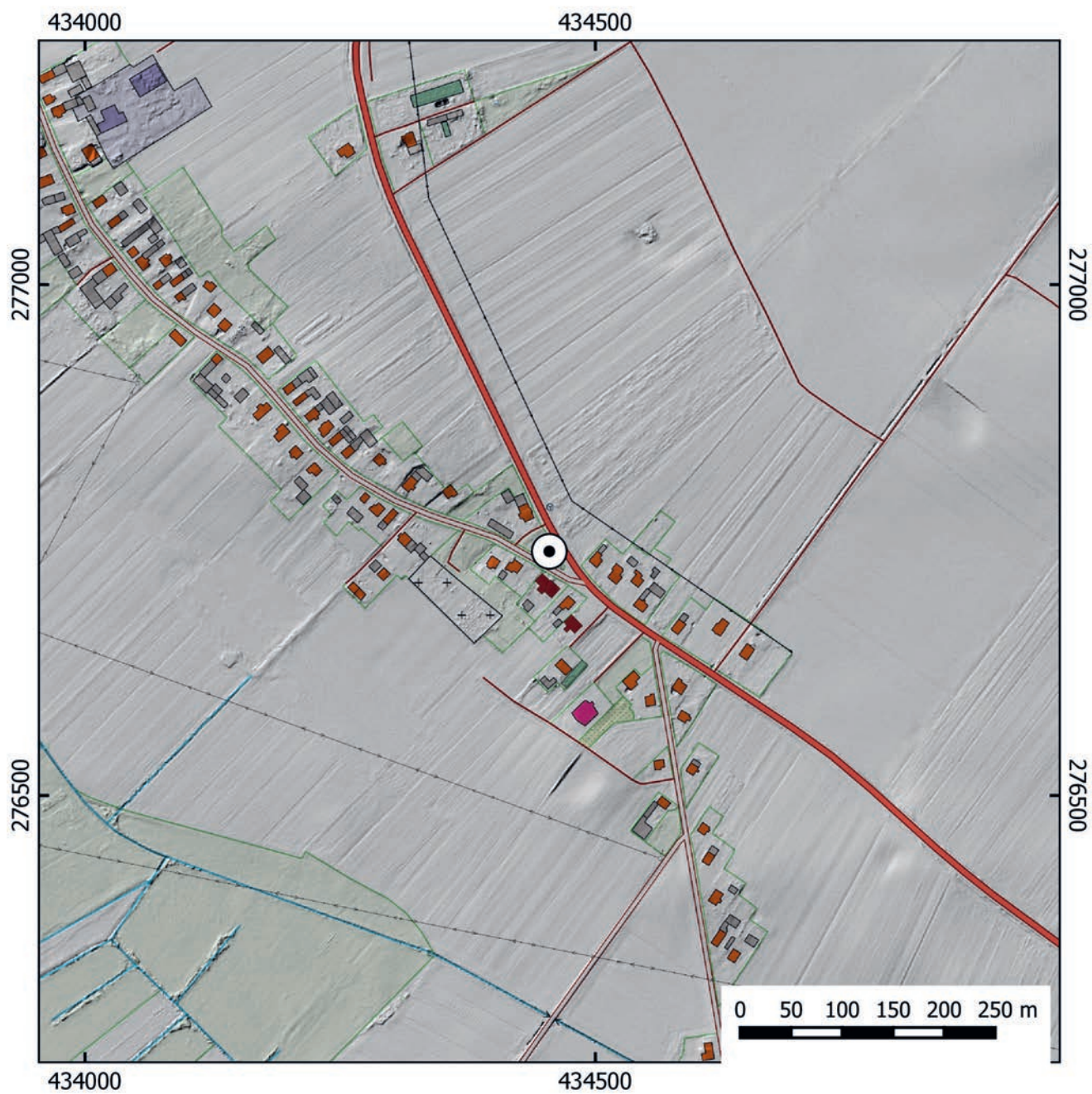
### Abstract

The “old” church of St Bartholomew was built on a low elevation, a feature of relief which is still identifiable at present. The first wooden building may have been erected already back in the 13<sup>th</sup> century. A presbytery and sacristy in a Gothic style were built presumably only in the 15<sup>th</sup> century, the nave and a tower were added in the 17<sup>th</sup>. The archaeological fieldwork of 2016–2017 had been prompted by the construction of a new wall enclosing the church on its south side. An irregular (semicircular) trench, c. 12 m long and 2–2.2 m wide, was excavated in 2016, followed in 2017 by an approximately 19 m × 2–2.5 m trench. A layer with burials was exposed, containing many metal objects: devotionals, fragments of pottery vessels and stove tiles, numismatic objects. Other finds include a large quantity of disarticulated human bones and two graves presumably dating from the 18<sup>th</sup> century. Further archaeological fieldwork was planned for 2018–2020.

#### KEY WORDS

- archaeological fieldwork
- church
- graveyard
- modern period
- devotionals
- Gliwice





Ryc. 1. Komorno,  
gm. Reńska Wieś.  
Lokalizacja nowoży-  
tnego cmentarzyska  
(dz. nr 175/3-5).  
Oprac. M. Furmanek

# Nowożytne pochówki z Komorna na Opolszczyźnie

## Abstrakt

Podczas przebudowy drogi Opole – Racibórz, w centrum Komorna koparka odsłoniła ludzkie szczątki. Pochówek znajdował się w skrzyni obok kapliczki, stojącej na niewielkim skwerze przy południowym krańcu wsi. Odkrycie to obudziło w mieszkańcach pamięć tradycji ustnej wiążącej kapliczkę z epizodem oblężenia twierdzy Koźle w 1807 roku. Miał tu być pochowany wysoki oficer wojsk napoleońskich. Przeprowadzona kwerenda w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu oraz okolicznych parafii wykazała, że nowoodkryte cmentarzysko w Komornie nie jest znane służbom konserwatorskim. W trakcie badań odkryto szczątki ludzkie w 9 grobach. Trudna do określenia część tego cmentarzyska była w przeszłości przekopana i zachowała się w ziemi jako luźno porozrzucone kości. Po analizie antropologicznej można stwierdzić, że na przebadanym obszarze odkryto szczątki 21 osób. Odsłonięte groby zalegały na głębokości 0,9–1,2 m, a luźne kości na głębokości 0,8–0,9 m. Przy pochówkach znaleziono szczątki trumien, 8 żelaznych gwoździ oraz 3 skorupy. Po badaniach z całą stanowczością trzeba odrzucić przypuszczenie, że są to groby żołnierskie, wyjaśniła się także sprawa pierwszego pochówku w „skrzyni–trumnie”. Dotychczas nieznanne cmentarzysko można datować na XVI–XVIII wiek.

Podczas przebudowy drogi Opole – Racibórz, w centrum Komorna (gm. Reńska Wieś, pow. kędzierzyńsko-kozielski), koparka odsłoniła i częściowo zniszczyła drewnianą skrzynię zawierającą ludzkie szczątki (ryc. 1). Pochówek znajdował się obok kapliczki, stojącej na niewielkim skwerze. W tradycji ustnej mieszkańców wsi kapliczka wiązana jest z epizodem oblężenia twierdzy Koźle przez wojska koalicji napoleońskiej. Mieli tutaj być pochowani żołnierze obu walczących stron. Sama kapliczka upamiętniać miała także śmierć i grób wysokiego oficera regimentu bawarskiego, poległego podczas oblężenia. Miejsce pochówku szczątków w Komornie było nieznanne służbom konserwatorskim, jak i okolicznym parafiom. Na wniosek opolskiego konserwatora przeprowadzono poszukiwanie informacji związanych z prowadzonymi tutaj walkami oraz badania archeologiczne przy kapliczce.

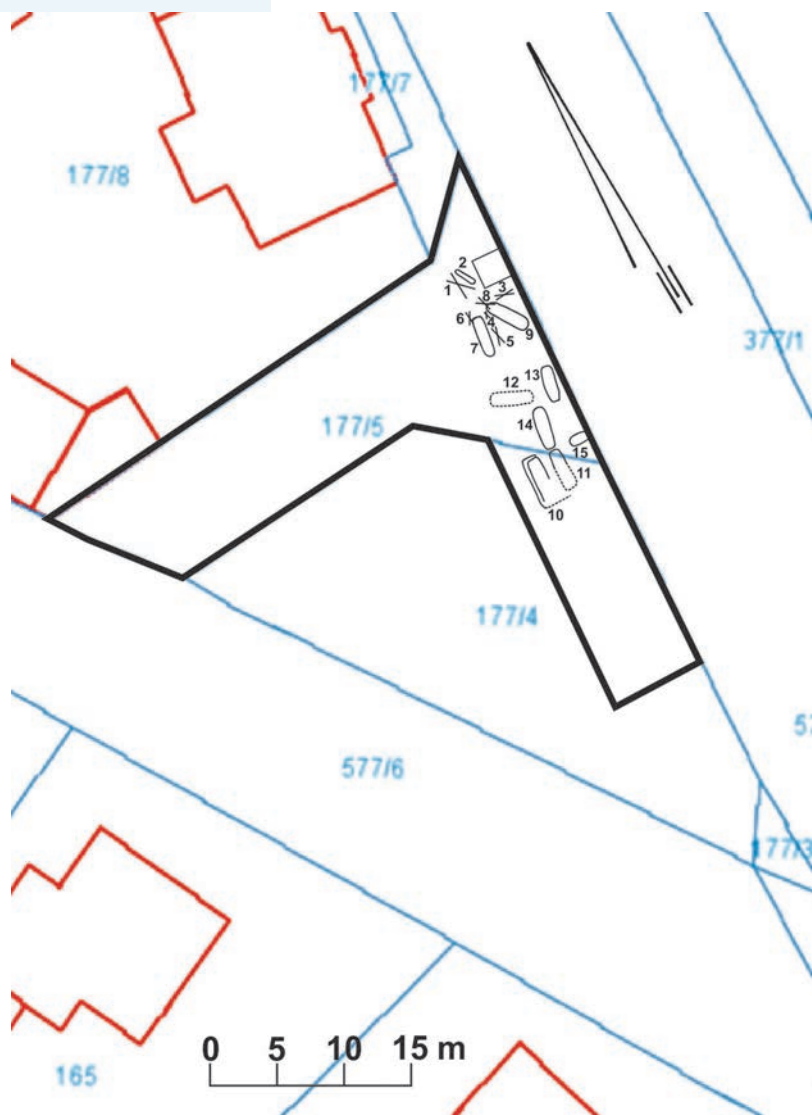
Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1411 roku. Na mapie z XVI wieku Komorno było wsią nie posiadającą kościoła i należącą do parafii w Walcach, później Twardawie i Pokrzywnicy. W 1807 roku pod twierdzę kozielską podeszły wojska koalicji napoleońskiej. Pałac w Komornie stał się siedzibą dowództwa wojsk bawarsko-wirtenberskich, gotujących się do szturmów. To najważniejszy epizod w historii wsi, bowiem podczas oblężenia twierdzy zginął tutaj jeden z oficerów, drugi rozchorował się i zmarł. To ich groby według miejscowej tradycji miały znajdować się nieopodal kapliczki. Źródła notują także potyczkę obu wojsk nieopodal wsi.

Miejsce odkrycia skrzynki–grobu położone było w pasie terenu przewidzianego przez Inwestora pod budowę pobocza drogi DK45 oraz chodnika. Badania prowadzono od 28.08. do 08.09.2018 roku. Objęły one teren o szerokości 3,5 m, wzdłuż przebudowanej już drogi DK45,

## SŁOWA KLUCZOWE

- grób (pochówek)
- trumna
- wyposażenie
- ceramika
- Komorno
- archeologia



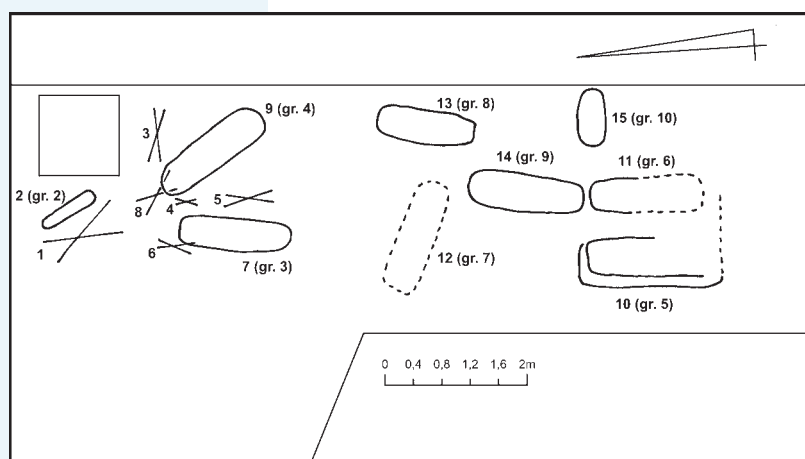


Ryc. 2. Komorno, gm. Reńska Wieś. Skwer u zbiegu ulic Głównej (DK45) i Harcerskiej. Miejsce lokalizacji kapliczki i nowożytnych pochówków. Zaznaczono obszar przebadany.  
Oprac. W. Łonak

a częściowo na obszarze skweru. Objęto nimi także teren przewidziany pod budowę nowej drogi łączącej ul. Harcerską z ul. Główną (DK45). Łącznie przebadano obszar około 1,5 ara, szczątki ludzkie wystąpiły na obszarze około 50 m<sup>2</sup>, wyłącznie w pasie drogi (ryc. 2).

Ryc. 3. Komorno, gm. Reńska Wieś. Plan cmentarzyska.  
Oprac. W. Łonak

Legenda:  
kwadrat – kapliczka;  
owale – groby;  
x – luźne zespoły kości.



W początkowym okresie badań odkryto kilka fragmentów szkieletów w układzie wykluczającym intencjonalny pochówek. Również zawartość skrzyni-grobu sugerowała obecność w niej kilku osobników. Podjęto wówczas decyzję o rejestracji znajdujących szczątków ludzkich bez orzekania czy są to luźne fragmenty szkieletów, czy pełne pochówki. Na wstępie założono konieczność analizy antropologicznej znalezionej materiału. Łącznie odkryto 15 zespołów szczątków ludzkich, z których antropolog wydzielił kości 21 osobników. Odsłonięto 9 grobów, w których pochowanych było 10 osób. Po analizie dokumentacji z badań przyjęto, że w grobie nr 8 znajdowały się dwa pochówki osobnika dorosłego z dzieckiem. W pozostałych 6 zespołach szczątków pozostawionych w ziemi, a częściowo powtórnie pogrzebanych w skrzyni, antropolog ustalił obecność 11 osób (Rutka, 2018).

Stratygrafia cmentarzyska jest nietypowa. Skwer przy skrzyżowaniu ulic: Głównej (DK45) i Harcerskiej posiadał warstwę humusu o grubości 0,6–0,8 m i poniżej zgliniony drobnoziarnisty piasek, przechodzący na głębokości metra w grubszy żwir. Wszystkie 9 grobów zalegało na głębokości od 0,9 do 1,2 metra. Luźne zespoły kości na głębokości od 0,8 do 0,9 m. Wypełniska jam grobowych były szaro-popielate i wyróżniały się większą zawartością piaszczystej gliny. Jamy grobowe były podłużne, regularne założone na osi N–S, w dwóch przypadkach założone na osi W–E. Wymiary jam grobowych były zawarte w przedziale 0,8–2 m długość i 0,25–0,8 m szerokości.

Ogólny stan zachowania materiału kostnego z Komorna był zły. W 8 grobach znajdowały się szczątki osób dorosłych. W jednym z nich pochowano dodatkowo dziecko w wieku infans II. Wśród dorosłych rozpoznano płeć pięciu osób: 3 kobiet i 2 mężczyzn. W jednym grobie odkryto kości noworodka. W materiale kostnym z Komorna nie stwierdzono zmian chorobowych, patologicznych czy zwyrodnieniowych.

Wyposażenia w grobach i przy szczątkach nie znaleziono. Odnotowano pozostałości trumien w trzech grobach, a w czwartym o jej obecności świadczyły gwoździe. Łącznie odkryto 8 sztuk żelaznych gwoździ. Były one wykonane w kuźni i nie wnoszą nic do chronologii. Z grobów pochodzą 3 niewielkie fragmenty garnków. Takie skorupy określa się terminem „mało charakterystyczne”. Można je datować na czasy nowożytne czyli od XVI do XVIII wieku.

### Podsumowanie

Po przeprowadzeniu badań z całą stanowczością trzeba odrzucić przypuszczenie, że są to groby żołnierskie, nie pochowano tu także obydwu oficerów. Grób jednego z nich znajduje się na cmentarzu w sąsiednich Większycach, drugiego

na cmentarzu w Reńskiej Wsi. Sprawa „dziwnej” skrzyni-trumny została również wyjaśniona. W archiwum geodezyjnym Starostwa Powiatowego w Kędzierzynie-Koźlu odnaleziono mapę z 1893 roku. Odnotowano na niej poszerzenie drogi DK45 o 2,5 metra w rejonie skrzyżowania w Komornie. Prawdopodobnie podczas tych prac natrafiono na groby, część odsłoniętych kości pozostawiono w ziemi, część pochowano w drewnianej skrzyni. Nowo odkryte cmentarzysko może

pochodzić najwcześniej z XVI–XVIII wieku. Istniejące w okolicy Komorna w sąsiednich wsiach rzymsko-katolickie cmentarze umożliwiały religijne pogrzeby. Protestantyzm nie był na tym terenie przeszkodą. Dlaczego 21 osób różnej płci i wieku pochowano w Komornie na rozstajnych drogach, w miejscu które według ówczesnych wierzeń upodobały sobie „złe moce”, czy byli to Cyganie, Żydzi, a może ludzie z jakiegoś powodu „wyklęci” lub zmarli bez sakramentów<sup>1</sup>.

## Literatura

Łonak, W. (2018). *Sprawozdanie z ekshumacji pochówków nowo odkrytego cmentarzyska w Komornie, gm. Reńska Wieś, pow. kędzierzyńsko-kozielski*. (maszynopis). Olesno.

Molak, E., Raclawicki, I. (2011). *Dwory i pałace wiejskie południowej Polski. Śląsk Opolski, t. 1* (115–120). Opole: Nowik.

Rutka, H. (2018). *Analiza antropologiczna szczątków kostnych z miejscowości Komorno, gm. Reńska Wieś, woj. opolskie*. (maszynopis). Gajków.

Wojciech A. Łonak

## Modern age burials unearthed at Komorno in Opole Silesia

### Abstract

Human remains were brought to light at Komorno by a mechanical digger working on a construction project implemented on the Opole – Racibórz road. The burial rested in a “box coffin” buried next to a roadside shrine located in a small square on the southern margin of locality. According to the local oral history stirred up by this discovery, the shrine had something to do with the siege of Koźle of 1807, the burial now unearthed next to it as a senior officer of Napoleon’s armies. Queries made in the archives of the Voivodship Monuments Protection Office in Opole and in nearby parish records established that the cemetery was unknown to the monuments conservation services. Human remains were found in nine graves. An unspecified fragment of the cemetery had been dug up in the past and survived as scattered groups of human bones. According to an osteological analysis they represent the remains of 21 individuals. The graves rested at a depth of 0.9–1.2 m, the disarticulated bones – at a depth of 0.8–0.9 m. Coffin fragments were found next to the burials, other finds include eight iron knives and three pottery sherds. No evidence was found whatsoever to support the interpretation of the burials are soldiers’ graves; the same applies to the case of the burial in a “box coffin”. This previously unknown cemetery dates to the 16<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> century.

### KEY WORDS

- grave (burial)
- coffin
- grave furnishings
- pottery
- Komorno

<sup>1</sup> Cały zespół szczątków osób z opisywanego cmentarzyska w dniu 18 marca 2019 roku został pochowany na cmentarzu parafialnym w Komornie przy udziale władz gminy, ekipy budowlanej, moim i mieszkańców wsi.



Art  
ro  
ow

Artykuły problemowe i opracowania

Artykuły  
problemowe  
opracowania



# Ślady produkcji i użytkowania na narzędziach i militariach brązowych z Górnego Śląska

## Abstrakt

Stanowiska archeologiczne związane z tzw. kulturą łużycką są rozsiane po całym Górnym Śląsku. Badane od kilkudziesięciu lat, dostarczyły niezliczonej liczby informacji na temat społeczności żyjących na tych terenach w pradziejach. Nigdy jednak zabytki metalowe z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, które odkrywano na Górnym Śląsku, nie były analizowane pod kątem obecności śladów produkcji i użytkowania. Badania traseologiczne wyraźnie wskazują na to, że narzędzia i militaria odkrywane w skarbach i grobach były używane. Wyniki te umożliwiają formułowanie kolejnych wniosków dotyczących m.in. religii czy gospodarki społeczności pradziejowych. Uwidaczniają też kolejne podobieństwa pomiędzy Górnym Śląskiem, a innymi regionami południowo-zachodniej Polski w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza.

Bogactwo stanowisk archeologicznych na Górnym Śląsku związanych z tzw. kulturą łużycką czyniło od dawna ten region wdzięcznym obiektem badań nad społecznościami, które zamieszkiwały te tereny w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. Wśród cech charakterystycznych tego obszaru jako jedną z pierwszych, należy wymienić silne nagromadzenie zabytków metalowych, wykonanych nie tylko z brązu, ale i ołowiu. Zróżnicowane konteksty odkrywania tych znalezisk sprawiają, że perspektywy badawcze nie kończą się na zagadnieniach związanych z technologią produkcji. Obejmują też temat sieci „relacji”, jakie łączyły zabytki metalowe ze społecznościami pradziejowymi czy też znaczenia, jakie były im przez ludzi nadawane.

## Metoda

Metodą, która może dać wgląd w kwestie gospodarcze, społeczne i religijne związane z zabytkami metalowymi, jest traseologia – analiza śladów produkcji i użytkowania widocznych na artefaktach. Analizy traseologiczne przedmiotów brązowych prowadzone są już od końca lat 80., a częściej od lat 90. (Wall, 1987; Bridgford, 1997; Kienlin, Ottaway, 1998; Kristiansen, 1999). Jak na razie przedmiotem badań archeologów były

głównie militaria: miecze (Bridgford, 1997, 2000; Kristiansen, 1999, 2002; Molloy, 2008, 2010, 2011; Colquhoun, 2011; Gener, 2011; Matthews, 2011; Mödlinger, 2011; Horn, 2013; Sych, 2016; Gentile, 2019), berła sztyletowe (O’Flaherty, 2007; Brandherm, 2011; Horn, 2011; O’Flaherty, Gilchrist, Cowie, 2011), groty włóczni i oszczepów (Anderson, 2011; Horn, 2013; Sych, 2016), sztylety (Wall, 1987; Sych, 2016) oraz tarcze (Molloy, 2009). Analizami traseologicznymi objęto też niektóre kategorie narzędzi. Badane były m.in. siekiery (Kienlin, Ottaway, 1998; Roberts, Ottaway, 2007; Dolfini, 2011; Kuijpers, 2015; Sych, 2016) oraz sierpy i noże (McClendon, 2015; Sych, 2016). Rosnąca liczba publikacji, zwłaszcza w ostatnich latach, pokazuje, że metoda ta cieszy się coraz większą popularnością poza granicami Polski, jednak w kraju stosowana jest raczej rzadko i bez szerszego kontekstu. Perspektywy, jakie otwiera traseologia na polu badań przedmiotów metalowych, skłoniły mnie do bliższego przyjrzenia się zagadnieniu śladów produkcji i użytkowania na zabytkach z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza.

Analizami traseologicznymi objąłem w sumie kilkadziesiąt przedmiotów z Górnego Śląska i ziem pogranicznych (m.in. Zagłębie Dąbrowskie), ale

## SŁOWA KLUCZOWE

- traseologia
- zabytki metalowe
- brąz
- epoka brązu
- wczesna epoka żelaza
- kultura łużycka

na potrzeby tego artykułu, z wielu zrezygnowałem, aby skupić się wyłącznie na znaleziskach o pewnym kontekście odkrycia. Są to głównie zabytki z cmentarzysk (z pochówków ciała palnych i szkieletowych) oraz skarbów. Pomiąłem znaleziska luźne i stanowiska, na których wystąpiły pojedyncze zabytki, aby móc porównywać nie tylko artefakty z różnych, ale także w obrębie poszczególnych stanowisk. Badaniom poddałem jedynie narzędzia i militaria, ponieważ ze względu na obecność krawędzi pracujących, ślady użytkowania są na nich lepiej widoczne niż na ozdobach i częściach stroju. Co więcej, wspomniane wyżej eksperymenty, których wyniki dostarczyły bazy porównawcze śladów, kładły nacisk właśnie na narzędzia i militaria. Metalowe ozdoby i części stroju znajdują się na chwilę obecną na marginesie zainteresowań traseologii, a zagadnieniu temu poświęcone są pojedyncze artykuły (Orlińska, 2016).

Należy podkreślić, że będące przedmiotem analiz traseologicznych artefakty uwzględnione w tym artykule, nie zostały zbadane tuż po odkryciu, ale wchodziły, niekiedy od lat, w skład różnych kolekcji muzealnych. Kwestia wpływu czynników post-depozycyjnych i konserwacji zabytków na ślady widoczne na brązach nie była, póki co, podejmowana. Poczynione do tej pory obserwacje sugerują jednak, że o ile wyżej wymienione czynniki miały wpływ na powstawanie i stopień zachowania śladów, o tyle nie był on tak duży, aby wykluczać zabytki z kolekcji muzealnych z badań.

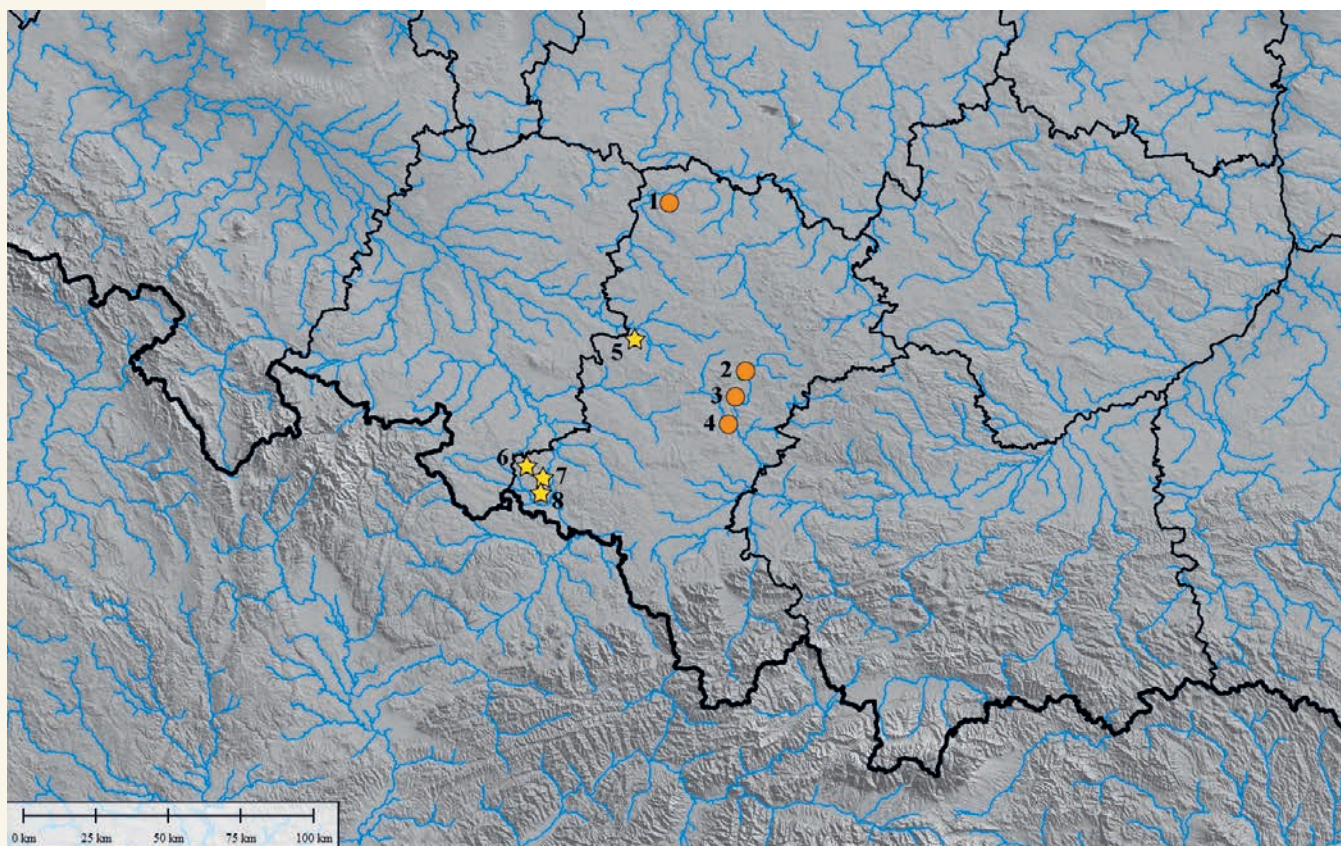
Ślady rejestrowane na brązach dzieli się na trzy główne kategorie: (1) deformacje plastyczne, (2)

deformacje fizyko-chemiczne i (3) pozostałości różnych materiałów (Gutiérrez, Sáez, Lerma, 2015). Do pierwszej kategorii należą m.in. odciski, nacięcia, zarysowania, wygładzenia, złamania, pęknięcia, zagięcia, zgrubienia, wypłaszczenia, szczyrby czy asymetria części pracującej. Niektóre powstały w procesie produkcji, a inne w trakcie użytkowania danego przedmiotu. Druga kategoria obejmuje korozję oraz wyświecenia. Źródłem tych śladów mogły być różne procesy technologiczne, użytkowanie lub procesy post-depozycyjne. Do trzeciej kategorii należą m.in. pozostałości po drewnianych rękojeściach lub innych substancjach, jakie mogły wejść w kontakt z metalem po złożeniu zabytku w ziemi.

Stopień zużycia przedmiotu to drugi obok rodzaju śladów istotny wskaźnik analizy traseologicznej. Zestawienie jakościowe i ilościowe śladów widocznych na zabytkach umożliwia wyróżnienie wielu stopni zużycia (Sych, 2016, s. 53), ale w tym przypadku zdecydowałem się na zawężenie ich do dwóch głównych: (1) niskiego – ślady użytkowania mają małe rozmiary i występują pojedynczo; (2) wysokiego – ślady użytkowania są liczne i wyraźne. Poza nimi wymieć należy też przedmioty zniszczone, czyli takie, których nie dało się naprawić przy pomocy dostępnych metod, a jedyną możliwością pozostawał przetop.

Ślady zostały zarejestrowane przy pomocy (1) przenośnego mikroskopu cyfrowego marki Conrad z aparatem fotograficznym z matrycą 10 megapikseli i powiększeniem od 10× do 200× oraz (2) przenośnego mikroskopu cyfrowego

Ryc. 1. Mapa z lokalizacją stanowisk wymienionych w tekście; cmentarzyska: (1) Opatów, (2) Przeczycze, (3) Będzin-Łągisz, (4) Katowice-Szopienice; skarby: (5) Czarków, (6) Gamów, (7) Racibórz-Stara Wieś, (8) Racibórz-Sudół. Oprac. D. Sych



marki Dino-Lite z aparatem fotograficznym z matrycą 1.3 megapikseli i powiększeniem od 20× do 220×. Fotografie wykonane zostały w powiększeniach od 20× do 40×, przy których ślady widoczne na powierzchniach są najbardziej czytelne.

### Kontekst odkrycia

Zabytki z Górnego Śląska i ziem pogranicznych wytypowane na potrzeby niniejszego artykułu (ryc. 1) do analiz traseologicznych, jak już wyżej wspomniałem, pochodziły z pochówków (zarówno ciałopalnych, jak i szkieletowych) lub skarbów. Poniżej znajduje się krótka charakterystyka każdego z uwzględnionych w artykule stanowisk.

### Skarby

- > Czarków, pow. Gliwice – depozyt datowany na fazy HB2–HB3. Odkryty w 1875 roku w trakcie orki. W skład skarbu wchodzi 19 siekier, sierp i grot (Blajer, 2001, s. 342). Zbiory Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu.
- > Gamów, pow. Racibórz – depozyt datowany na fazy HB2–HB3. Odkryty w latach 1931–1935 podczas prac polowych. W skład skarbu wchodzi zapinka, dwa miecze, sztylet i nóż (Blajer, 2001, s. 344). Zbiory Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu.
- > Racibórz-Stara Wieś, pow. Racibórz – depozyt datowany na fazy HA1–HA2. Zabytki pozyskane w latach 1914–1918. W skład skarbu wchodzi siedem siekier (Blajer, 2001, s. 333). Zbiory Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu.
- > Racibórz-Sudół, pow. Racibórz – depozyt datowany na fazę HB1. Odkryty w 1810 roku w trakcie orki. W skład depozytu wchodziły: obręcze, ostrza, topory i inne. Do dzisiaj zachowały się cztery zabytki: dwie siekiery, dłuto i obręcz (Blajer, 2001, s. 351; 2013, s. 151–152). Zbiory Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu.

### Cmentarzyska

- > Będzin-Łagisza, pow. Będzin – odkryte w latach 30. XX wieku i intensywnie badane w latach 1967–1968 cmentarzysko, na którym zarejestrowano w sumie 282 groby szkieletowe, 40 ciałopalnych i cztery birytualne, sześć uznano za groby wątpliwe, a jeden za pochówek symboliczny. Wśród wyposażenia dominowała ceramika, ozdoby i części stroju, rzadziej występowały broń i narzędzia. Cmentarzysko datowane jest na V okres epoki brązu i okres halsztacki C (Galasińska-Hrebendowa, 1989). Zbiory Muzeum Zagłębia w Będzinie.
- > Katowice-Szopienice, pow. Katowice – przebadane w 1939 roku zniszczone cmentarzysko z sześcioma grobami, z których trzy były ciałopalne, a trzy szkieletowe. Zmarli wyposażeni byli w ceramikę, ozdoby, części stroju oraz narzędzia i broń. Cmentarzysko datowane jest na późną epokę brązu i wczesną epokę żelaza

(Kubiczek, Malicki, 1948). Zbiory Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu.

- > Opatów, pow. Kłobuck – badane z przerwami od 1938 do 2007 roku cmentarzysko, na którym znaleziono ponad 500 grobów datowanych na II–V okres epoki brązu i okres halsztacki C/D. Spośród pół tysiąca pochówków, jedną piątą stanowiły groby szkieletowe. Groby wyposażone były w ceramikę, ozdoby, części stroju oraz narzędzia i broń (Szczepanek, Jarosz, 2013). Zbiory Muzeum Częstochowskiego.
- > Przeczyce, pow. Będzin – odkryte w 1961 roku cmentarzysko, na którym zarejestrowano w sumie 874 groby, w tym 727 szkieletowych i 108 ciałopalnych. Pochówki szkieletowe były wyposażane obficie od ciałopalnych. Wśród wyposażenia dominowała ceramika, ozdoby i części stroju, rzadziej występowały broń i narzędzia. Cmentarzysko datowane jest na V okres epoki brązu i okres halsztacki C (Szydłowska, 1968; Dąbrowski, 2009, s. 284). Zbiory Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu.

Wymienione wyżej stanowiska datowane są od późnej epoki brązu, według przyjętego powszechnie w Europie podziału epoki brązu na trzy okresy: wczesny (fazy BA1–BA2), środkowy (fazy BB1–BD) i późny (fazy BD–HB3) – po wczesną epokę żelaza (Harding, 2000, s. 9–18; Kaczmarek, 2012, s. 16–25). Dzięki temu możliwe jest porównanie wzorców użytkowania zabytków, które wchodziły w skład skarbów i inwentarzy grobów.

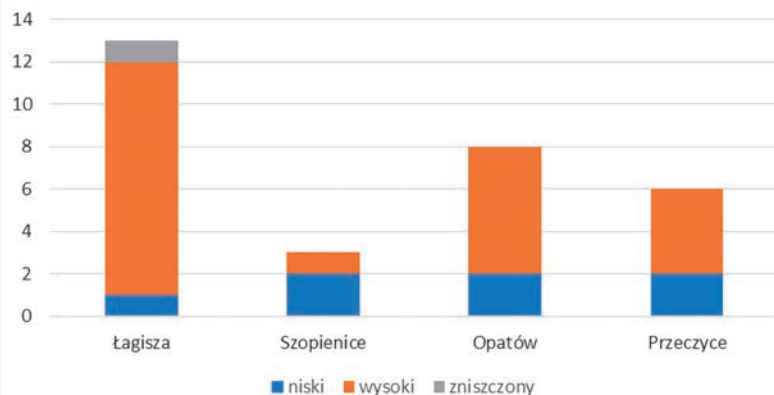
### Używane czy nie?

Analizy traseologiczne przeprowadzone na 63 narzędziach i militariach z wyżej wymienionych stanowisk z terenu woj. śląskiego wykazały, że przedmioty te były używane. Zarówno w grobach, jak i w skarbach dominował wysoki stopień zużycia (ryc. 2 i 3), którym cechowały się w sumie 52 przedmioty. Zużytych w stopniu niskim było dziewięć. Najmniej jest przedmiotów zniszczonych, ponieważ tylko jeden. Na wynik ten mogła wpłynąć jednak naprawa przynajmniej części przedmiotów przed zdeponowaniem. Dobrym przykładem takiej naprawy może być siekiera z grobu szkieletowego (nr 482) młodego mężczyzny [B.4:62/1910 – Muzeum Górnośląskie w Bytomiu] z Przeczyc, która na pierwszy rzut oka wydaje się być mało używaną, ale dokładna analiza długości i kształtu ostrza (krótkie i asymetryczne) wyraźnie wskazuje na intensywne użytkowanie i wielokrotne naprawy (Szydłowska, 1968, s. 199–201). W tym miejscu konieczne należy podkreślić, że wśród wyselekcjonowanych do analiz zespołów brak było depozytów interpretowanych tradycyjnie jako skarby metalurgów, w których powszechnie występują przedmioty nieudane lub zniszczone oraz ich fragmenty.

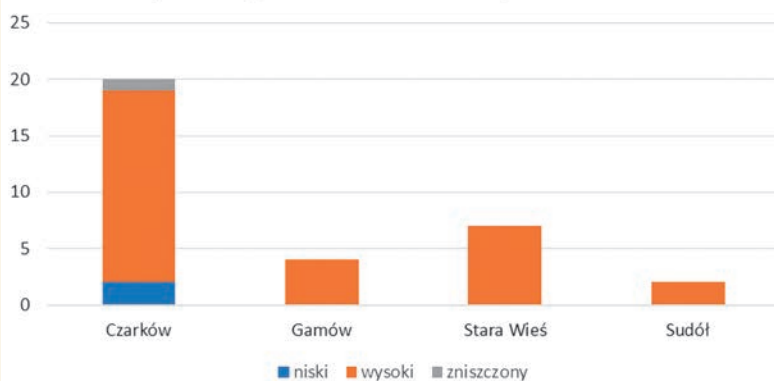
Obecność śladów użytkowania na narzędziach i militariach znajdujących w grobach stanowi



## Stopień zużycia militariów i narzędzi w grobach



## Stopień zużycia militariów i narzędzi w skarbach



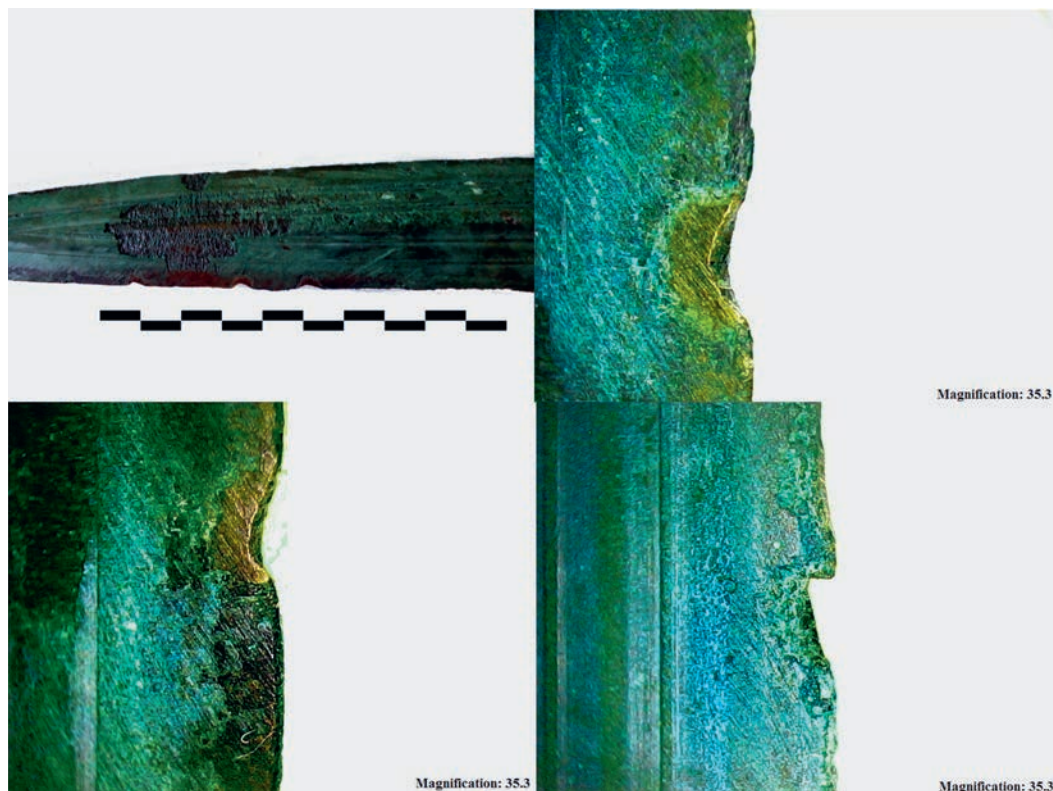
Ryc. 2. Stopień zużycia zabytków z analizowanych grobów i skarbów. Oprac. D. Sych

Ryc. 3. Ślady użytkowania widoczne na jednym z mieczy ze skarbu z Gamowa. Fot. D. Sych

argument za tym, że przedmioty te należały do osób w nich pochowanych i były przez nie użytkowane za życia, a nie zostały wykonane z myślą o ceremonii pogrzebowej lub życiu pośmiertnym. Podobnie może być w przypadku ozdób. Nagolennik [B.222/39] odkryty w grobie szkieletowym

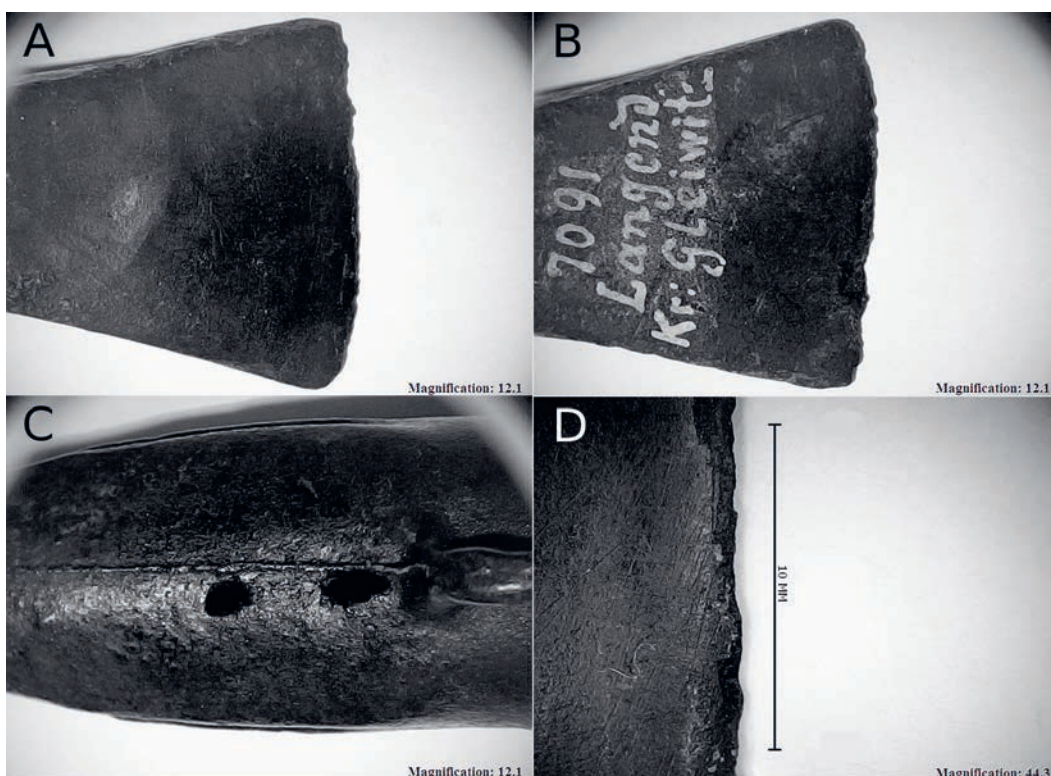
(nr 5) z Katowic-Szopienic (ryc. 4) nosi wyraźne ślady naprawy w postaci nadlewu (Kubiczek, Malicki, 1948, s. 36).

W kontekście skarbów obecność śladów użytkowania jest o tyle ciekawa, że niejednokrotnie występują one wspólnie ze śladami produkcyjnymi i wadami odlewniczymi, takimi jak na przykład szwy odlewnicze i pozostałości kanałów wlewowych czy porowata powierzchnia (ryc. 5). Pozwala to na odrzucenie tezy, że były to przedmioty niedane lub niedokończone, jak niekiedy się to sugeruje. Bardziej prawdopodobne jest to, że w pradziejach wspomniane wady miały mniejsze znaczenie dla oceny przydatności przedmiotu do użycia niż ma to miejsce współcześnie (Gener, 2011). Co więcej, analizy traseologiczne przeprowadzone na zabytkach z południowo-zachodniej Polski, tj. woj. śląskiego, opolskiego i dolnośląskiego (Sych, 2016, s. 85), wykazały, że na siekierach brązowych z faz HA1–HA2 ślady związane z produkcją i wady odlewnicze występują zdecydowanie rzadziej niż na narzędziach młodszych, z faz HB1–HB3. Myślę, że przyczyną takiego stanu rzeczy był wyraźny wzrost produkcji w późnej epoce brązu, w efekcie którego mniej uwagi poświęcano estetyce, a więcej funkcjonalności przedmiotu. Co ciekawe, na młodszych siekierach wytwórcy zwykle pozostawiali szew odlewniczy na tulei narzędzia, ale usuwali go z okolic ostrza, aby nie przeszkadzał podczas wykonywania pracy. Fakt ten pozwala również odrzucić teorię jakoby siekiery ze szwami odlewniczymi (nie wszystkie, ale przynajmniej część), które wchodziły w skład skarbów, były sztabami surowca, jak się często sugeruje. Po co przygotowywać narzędzia do pracy, by były sztabami surowca przeznaczonymi na handel lub przetop?





Ryc. 4. Ślady naprawy widoczne na nagolenniku z cmentarzyska w Katowicach-Szopienicach. Fot. detalu D. Sych; fot. bransolety W. Szoltys



Ryc. 5. Ślady kucia i użytkowania (a), szew odlewniczy (c), ślady użytkowania (b i d) na siekiery ze skarbu z Czarkowa. Fot. D. Sych

## Wnioski

Analizy traseologiczne przeprowadzone na narzędziach i militariach ze skarbów i grobów wnoszą kolejną porcję wiedzy na temat społeczności, które zamieszkiwały Górny Śląsk i ziemie pograniczne w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. Obecność śladów użytkowania na zabytkach z grobów sugeruje, że należały one do zmarłych i były przez nich użytkowane. Z kolei współwystępowanie śladów produkcji, błędów odlewniczych i śladów użytkowania na przedmiotach, takich jak

na przykład siekiery brązowe, wskazuje, że przynajmniej część z nich nie była sztabami surowca, przedmiotami niedokończonymi lub nieudanymi. Po prostu, przy rosnącej w późnej epoce brązu produkcji, kwestie estetyczne nie były tak istotne, jak funkcjonalność. Już tylko tych kilka wniosków pokazuje, jak wiele nowych możliwości interpretacyjnych niesie ze sobą dokładna analiza powierzchni przedmiotów brązowych, i że badania te powinny być kontynuowane i rozszerzane na kolejne kategorie zabytków, zwłaszcza ozdoby

i części stroju, które ze względu na trudności badawcze pozostają na marginesie zainteresowań specjalistów z dziedziny traseologii<sup>1</sup>.

## Literatura

Anderson, K. (2011). Slashing and thrusting with Late Bronze Age spears: analysis and experiment. *Antiquity*, 85 (328), 599–612.

Blajer, W. (2001). *Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich*. Kraków: Księgarnia Akademicka.

Blajer, W. (2013). Młodsza epoka brązu na ziemiach polskich w świetle badań nad skarbami. Kraków: Historia Iagellonica.

Brandherm, D. (2011). Use-wear on Bronze Age Halberds: The Case of Iberia. W: Uckelmann, M., Mödinger, M. (red.), *Bronze Age Warfare: Manufacture and Use of Weaponry* (23–38). BAR International, Series 2255.

Bridgford, S. D. (1997). Mightier than the pen? An edge-wise look at Irish Bronze Age sword. W: Carman, J. (red.), *Material harm: archaeological studies of war and violence* (95–115). Glasgow: Cruithne Press.

Bridgford, S. D. (2000). *Weapons, warfare and society in Britain 1250–750 BC*. (praca doktorska). University of Sheffield.

Coloquhoun, I. (2011). Irish swords: Use and abuse. W: Uckelmann M., Mödinger M. (red.), *Bronze Age Warfare: Manufacture and Use of Weaponry* (107–116). BAR International Series, 2255.

Dąbrowski, J. (2009). *Polska przed trzema tysiącami lat: czas kultury łużyckiej*. Warszawa: Trio.

Dolfini, A. (2011). The function of Chalcolithic metalwork in Italy: an assessment based on use-wear analysis. *Journal of Archaeological Science*, 38, 1037–1049.

Galasińska-Hrebendowa, M. (1989). Materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej w Będzinie-Łagiszy. *Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu*, 12.

Gener, M. (2011). Integrating Form, Function and Technology in Ancient Swords. The Concept of Quality. W: Uckelmann, M., Mödinger, M. (red.), *Bronze Age Warfare: Manufacture and Use of Weaponry* (117–124), BAR International Series 2255.

Horn, Ch. (2013). Weapons, fighters and combat: spears and swords in Early Bronze Age Scandinavia. *Danish Journal of Archaeology*, 1, 1–25.

Kaczmarek, M. (2012). *Epoka brązu na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej w świetle interregionalnych kontaktów wymiennych*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Kienlin, T. L., Ottaway, B. S. (1998). Flanged Axes of the North-Alpine Region: An Assessment of the Possibilities of Use Wear Analysis on Metal Artifacts. W: Mordant, C., Pernot, M., Rychner, V. (red.), *L'Atelier du bronzier en Europe du XXe au VIIIe siècle avant notre ère* (271–286). Paryż: Le Comité des Travaux Historiques et Scientifiques.

Kristiansen, K. (1999). Understanding Bronze Age weapon hoards. Observations from the Zalkod and Vaja hoards, Northeastern Hungary, *JAMÉ*, 41, 101–7.

Kristiansen, K. (2002). The tale of the sword – swords and swordfighters in Bronze Age Europe. *Oxford Journal of Archeology*, 21 (4), 319–332.

Kubiczek, T., Malicki, L. (1948). Zabytki z cmentarzyska „łużyckiego” z Szopienic, pow. Katowice. *Z Otchłani Wieków*, 17 (3–4), 34–42.

Kuijpers, M. H. G. (2015). Contradicting Context: Understanding Early Bronze Axes from the Perspective of Production. W: Suchowska-Ducke, P., Scott Reiter, S., Vandkilde, H. (red.), *Forging Identities. The Mobility of Culture in Bronze Age Europe* (203–212). BAR International Series 2771.

Gentile, V. (2019). Anatomy of a notch. An in-depth experimental investigation and interpretation of combat traces on Bronze Age swords. *Journal of Archaeological Science*, 105, 130–143.

Gutiérrez Sáez, C., Lerma, I. M. (2015). Traceology on Metal. Use-Wear Marks on Copper-Based Tools and Weapons. W: Marreiros, J. M., Gibaja Bao, J. F., Ferreira Bicho, N. (red.), *Use-Wear and Residue Analysis in Archaeology* (171–188). Bazylea: Springer International Publishing.

Harding, A. (2000). *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.

Matthews, S. (2011). Chelsea and Ballintober swords: Typology, chronology and use. W: Uckelmann, M., Mödinger, M. (red.), *Bronze Age Warfare: Manufacture and Use of Weaponry* (85–106). BAR International Series 2255.

McClendon, B. E. (2015). *The Sickle's Edge: An Experimental Use-Wear Approach to Investigating Sickle Deposition in Bronze Age Europe*. (Praca magisterska). The University of Wisconsin-Milwaukee.

Mödinger, M. (2011). Ritual object or powerful weapon – The usage of Central Europe Bronze Age swords. W:

<sup>1</sup> W tym miejscu chciałbym podziękować dyrekcji oraz wszystkim koleżankom i kolegom archeologom z Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu, Muzeum Zagłębia w Będzinie i Muzeum Częstochowskiego za użyczenie zabytków do analiz oraz wszelką udzieloną pomoc i okazaną życzliwość.

- Uckelmann, M., Mödlinger, M. (red.), *Bronze Age Warfare: Manufacture and Use of Weaponry* (153–166). BAR International Series 2255.
- Molloy, B. (2008). Martial arts and materiality: a combat archaeology perspective on Aegean swords of the fifteenth and fourteenth centuries BC. *World Archaeology*, 40 (1), 116–134.
- Molloy, B. (2009). For Gods or for men? A reappraisal of the function of European Bronze Age shields. *Antiquity*, 83, 1052–1064.
- Molloy, B. (2010). Swords and Swordsmanship in the Aegean Bronze Age. *American Journal of Archeology*, 114, 403–428.
- Molloy, B. (2011). Use-wear analysis and use-patterns of Bronze Age swords. W: Uckelmann, M., Mödlinger, M. (red.), *Bronze Age Warfare: Manufacture and Use of Weaponry* (67–84). BAR International Series 2255.
- O'Flaherty, R. (2007). A weapon of choice – experiments with a replica Irish Early Bronze Age halberd. *Antiquity*, 81, 423–434.
- O'Flaherty, R., Gilchrist, M. D., Cowie, T. (2011). Ceremonial or deadly serious? New insight into function of Irish Early Bronze Age halberds. W: Uckelmann, M., Mödlinger, M. (red.), *Bronze Age Warfare: Manufacture and Use of Weaponry* (39–52). BAR International Series 2255
- Orlińska, G. (2016). Ozdoby z Warszawy-Zacisza świadectwem starożytnego brązownictwa sprzed 2500 lat. W: Bryl, M., Badach, A. (red.), *Brązy Warszawskie: dzieła, twórcy, kolekcjonerzy i badacze* (9–13). Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki.
- Roberts, B., Ottaway, B. S. (2003). The use and significance of socketed axes during the Late Bronze Age. *European Journal of Archeology*, 6, 119–140.
- Sych, D. (2016). Cultural Biographies of Bronze Age Knives and Sickles from South-Western Poland. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 57, 115–127.
- Szydłowska, E. (1968). Cmentarzysko kultury lużyckiej w Przeczycach, powiat Zawiercie: Materiały. *Rocznik Muzeum Górnos Śląskiego w Bytomiu*, 5.
- Szczepanek, A., Jarosz, P. (2013). The biritual cemetery of the Bronze Age from Opatów site 1, Kłobuck distr., Śląskie voiv. – the study of the funeral customs. *Analecta Archaeologica Ressoviensia*, 8, 25–48.
- Wall, J. (1987). The Role of Daggers in Early Bronze Age Britain: The Evidence of Wear Analysis. *Oxford Journal of Archaeology*, 6 (1), 115–118.

Dawid Sych

## The study of technological traces and use-wear on bronze tools and military objects from Upper Silesia

### Abstract

Archaeological sites attributed to the so-called Lusatian Culture have been identified everywhere in Upper Silesia. Several decades of fieldwork yielded a wealth of information about the prehistoric inhabitants of the region. However, metal artefacts of Bronze and Early Iron Age recovered in Upper Silesia were never analysed for the presence of technological marks and use-wear. The study presented in this article has now revealed that tools and military objects found in hoards and grave inventories were definitely not brand new. This input is expected to improve our understanding of the religion, economy etc., of prehistoric communities. Furthermore is demonstrated further similarities that Upper Silesia shared with other regions of south-western Poland during the Bronze and Early Iron Age.

### KEY WORDS

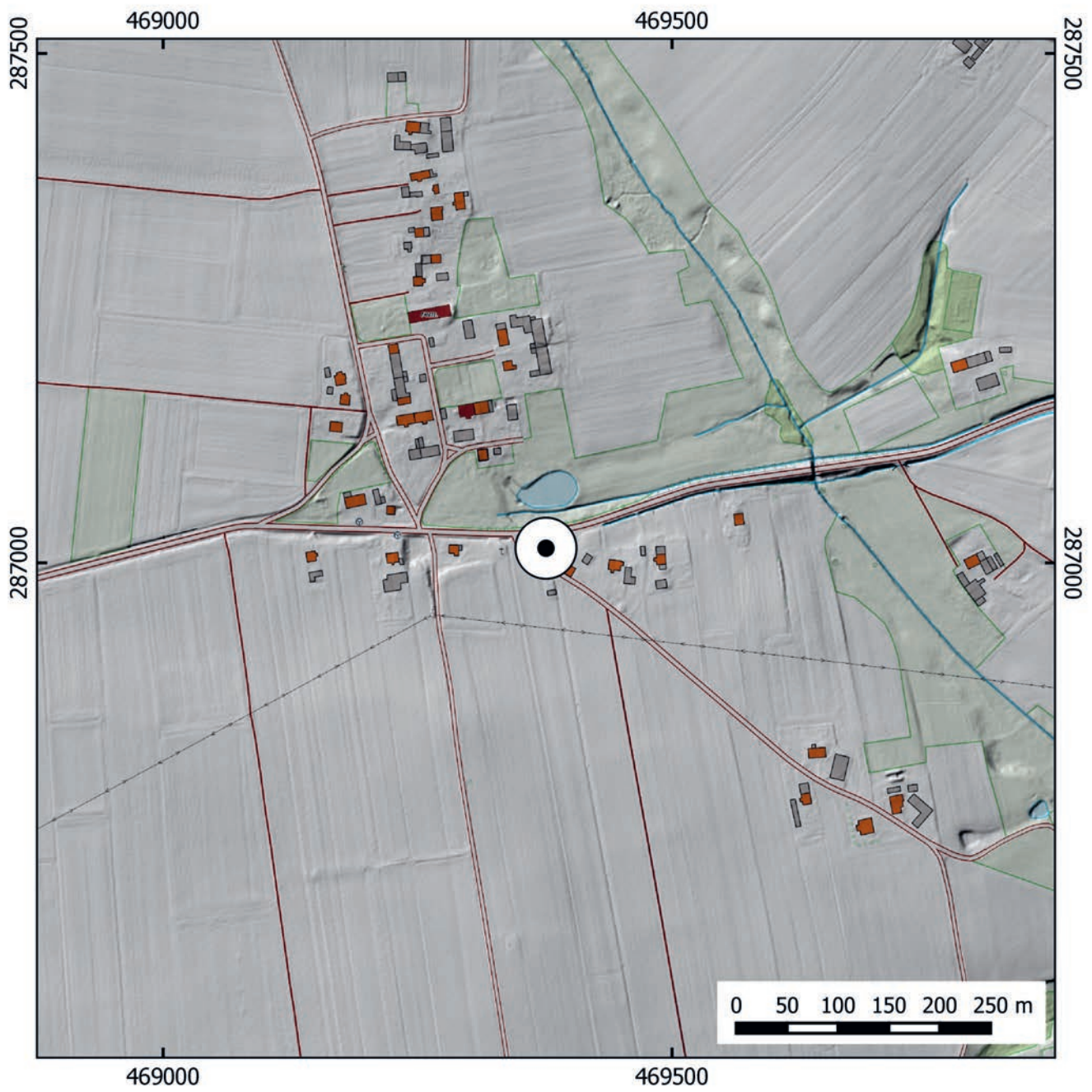
- use-wear
- metal finds
- bronze
- Bronze Age
- Early Iron Age
- Lusatian Culture
- Upper Silesia

**Tabela. 1. Ślady produkcji i użytkowania na narzędziach i militariach z Górnego Śląska.**

Legenda: N – niski, W – wysoki, Z – zniszczony

Nr inw.	Rodzaj zabytku	Lokalizacja	Kontekst	Ślady produkcji		Ślady użytkowania						Stopień zużycia
				Błędy odlewnicze	Ślady technologiczne	Zarysowania	Szczerby	Wygięcia	Stępienia	Asymetria	Pęknięcia i złamania	
B.16:67/272	siekiera	Będzin-Łagisza, pow. Będzin	funeralny	0	1	0	0	0	1	0	0	W
B.16.67/701	siekiera	Będzin-Łagisza, pow. Będzin	funeralny	0	1	0	0	0	1	1	0	W
B.16.67/806	siekiera	Będzin-Łagisza, pow. Będzin	funeralny	1	1	0	0	0	1	0	0	W
B.3.68/200	siekiera	Będzin-Łagisza, pow. Będzin	funeralny	0	1	1	1	0	1	0	0	N
B.16:67/149b	sierp	Będzin-Łagisza, pow. Będzin	funeralny	1	0	0	1	0	0		1	W
B.16:67/387	sierp	Będzin-Łagisza, pow. Będzin	funeralny	1	0	0	1	0	0		0	W
B.16:67/442b	sierp	Będzin-Łagisza, pow. Będzin	funeralny	0	0	0	1	0	0		1	W
B.16:67/541	sierp	Będzin-Łagisza, pow. Będzin	funeralny	1	0	0	1	1	0		0	W
B.16.67/561	sierp	Będzin-Łagisza, pow. Będzin	funeralny	0	0	0	1	1	1		0	W
B.3.68/137	sierp	Będzin-Łagisza, pow. Będzin	funeralny	0	0	1	1	0	0		0	W
B.3.68/463	sierp	Będzin-Łagisza, pow. Będzin	funeralny	1	0	0	1	1	0		0	W
B.16.67/740	nóż	Będzin-Łagisza, pow. Będzin	funeralny	1	1	1	1	1	0		1	W
B.16.67/602	nóż	Będzin-Łagisza, pow. Będzin	funeralny	0	1	0	1	0	0		1	Z
B.801:58/4054	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	1	1	0	0	1	0	0	W
B.802:58/4055	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	1	0	1	0	1	0	0	W
B.803:58/4056	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	1	1	1	0	0	1	0	0	W
B.804:58/4057	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	1	1	0	0	1	0	0	W
B.805:58/4058	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	1	1	0	0	0	0	1	W
B.806:58/4059	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	1	0	1	0	1	0	0	W
B.807:58/4060	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	1	1	1	0	0	1	0	0	N
B.808:58/4061	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	1	0	0	0	1	0	0	W
B.809:58/4062	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	1	0	0	0	1	1	0	W
B.810:58/4063	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	1	0	0	0	1	0	0	W
B.811:58/4064	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	1	0	0	0	1	0	1	W
B.812:58/4065	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	1	1	0	0	1	0	0	N
B.813:58/4066	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	1	1	0	0	1	0	1	W
B.814:58/4067	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	1	1	0	0	1	1	0	0	W
B.815:58/4068	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	1	0	1	0	1	0	1	Z
B.816:58/4069	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	0	1	0	0	1	0	1	W
B.817:58/4070	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	1	0	0	0	1	0	0	W
B.818:58/4071	siekiera	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	1	1	0	0	1	0	0	W
B.820/4073:58	sierp	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	0	1	1	0	1		0	W
B.819/4072:58	grot	Czarków, pow. Gliwice	skarb	0	0	1	1	0	0		1	W
B.639:58	nóż	Gamów, pow. Racibórz	skarb	0	0	0	1	0	0		1	W
B.637:58	sztylet	Gamów, pow. Racibórz	skarb	0	0	1	1	1	1		1	W
B.635:58	miecz	Gamów, pow. Racibórz	skarb	0	0	1	1	1	0		1	W

Nr inw.	Rodzaj zabytku	Lokalizacja	Kontekst	Ślady produkcji		Ślady użytkowania						Stopień zużycia
				Błędy odlewnicze	Ślady technologiczne	Zarysowania	Szczerby	Wygłębienia	Stępienia	Asymetria	Pęknięcia i złamania	
B.636:58	miecz	Gamów, pow. Racibórz	skarbn	0	0	1	1	1	0		0	W
B.215:39	siekiera	Katowice-Szopienice, pow. Katowice	funeralny	1	1	0	0	0	1	0	0	N
B.230:39	nóż	Katowice-Szopienice, pow. Katowice	funeralny	0	0	0	1	1	0		0	W
B.233:39	grot	Katowice-Szopienice, pow. Katowice	funeralny	0	0	0	1	0	1		0	N
1588/67	siekiera	Opatów, pow. Kłobuck	funeralny	0	1	0	1	0	0	0	0	W
2248/70	siekiera	Opatów, pow. Kłobuck	funeralny	0	1	0	1	0	0	0	1	W
2688/71	siekiera	Opatów, pow. Kłobuck	funeralny	0	1	1	1	0	1	0	0	W
2695/71	siekiera	Opatów, pow. Kłobuck	funeralny	0	1	0	1	0	0	0	1	W
2762/72	siekiera	Opatów, pow. Kłobuck	funeralny	0	1	0	1	0	0	0	0	N
3028/75	siekiera	Opatów, pow. Kłobuck	funeralny	0	1	0	1	0	0	0	0	N
2254/70	sierp	Opatów, pow. Kłobuck	funeralny	0	0	0	1	1	0		0	W
1961/69	sztylet	Opatów, pow. Kłobuck	funeralny	0	0	1	1	1	1		0	W
B.4:62/1042	siekiera	Przeczycze pow. Będzin	funeralny	0	1	0	0	0	1	0	0	N
B.4:62/1838	siekiera	Przeczycze pow. Będzin	funeralny	0	1	0	0	0	1	1	1	W
B.4:62/1910	siekiera	Przeczycze pow. Będzin	funeralny	0	1	1	0	0	1	0	0	W
B.4:62/38	siekiera	Przeczycze pow. Będzin	funeralny	0	1	0	0	0	1	0	0	W
B.4:62/2433	sierp	Przeczycze pow. Będzin	funeralny	1	0	0	0	1	0		0	N
B.4:62/1899	nóż	Przeczycze pow. Będzin	funeralny	0	0	1	1	1	0		0	W
B.714:58	siekiera	Racibórz-Stara Wieś, pow. Racibórz	skarbn	1	1	1	0	0	1	0	0	W
B.715:58	siekiera	Racibórz-Stara Wieś, pow. Racibórz	skarbn	1	1	1	0	0	1	0	1	W
B.716:58	siekiera	Racibórz-Stara Wieś, pow. Racibórz	skarbn	1	1	1	0	0	1	0	1	W
B.717:58	siekiera	Racibórz-Stara Wieś, pow. Racibórz	skarbn	1	1	1	0	0	1	0	1	W
B.718:58	siekiera	Racibórz-Stara Wieś, pow. Racibórz	skarbn	1	1	0	0	0	1	0	1	W
B.719:58	siekiera	Racibórz-Stara Wieś, pow. Racibórz	skarbn	1	0	1	0	0	1	0	1	W
B.720:58	siekiera	Racibórz-Stara Wieś, pow. Racibórz	skarbn	1	0	1	1	0	1	0	0	W
MAW/II/807	siekiera	Racibórz-Sudół, pow. Racibórz	skarbn	0	1	1	1	1	1	0	0	W
MAW/II/1595	siekiera	Racibórz-Sudół, pow. Racibórz	skarbn	0	0	0	0	0	1	0	1	W



..... Ryc. 1. Wilkowiczki.  
..... Lokalizacja stanowiska.  
..... Oprac. M. Furmanek

# Problematyka opracowań zniszczonych cmentarzysk na przykładzie stanowiska 1 w Wilkowiczkach, pow. gliwicki z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza

## Abstrakt

Stanowisko 1 w Wilkowiczkach, pow. gliwicki jest zniszczonym cmentarzyskiem birtualnym ludności kultury pól popielnicowych. Pochodzą z niego zabytki ceramiczne, brązowe i krzemienne uzyskane w XIX wieku i okresie międzywojennym oraz podczas badań weryfikujących w 1969 roku. Zachowała się dokumentacja archiwalna. Materiały związane z cmentarzyskiem należą do zbiorów Muzeum w Gliwicach oraz Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Głównym problemem badawczym było pytanie o wartość naukową tego typu stanowiska, które jest silnie zniszczone, a artefakty są w większości znaleziskami luźnymi. Niemożliwe jest określenie konkretnych zespołów, poprzez braki w dokumentacji zarówno tej przedwojennej oraz tej z badań z lat 60. Zabytki poddano analizie makroskopowej. Ważnym punktem było odnalezienie analogii do okolicznych cmentarzysk wiązanych z tą kulturą. Przystudowano również całą dokumentację archiwalną, co pozwoliło z dużą dozą prawdopodobieństwa na potwierdzenie wcześniej określonego charakteru stanowiska. Analizy w połączeniu z archiwaliami, pozwoliły określić charakter stanowiska, chronologię jako późną epokę brązu i okres halsztacki oraz przywrócić go do obiegu naukowego.

Na terenie powiatu gliwickiego odkryto dotychczas kilkanaście stanowisk archeologicznych związanych z osadnictwem kultury łużyckiej (Michnik, Zdaniewicz, 2014, s. 26–33). Wśród nich są cmentarzyska, których część charakteryzuje się birtualnym obrzędkiem pogrzebowym z dominacją pochówków szkieletowych (Gedl, 1975 s. 87). Jednym z nich jest stanowisko 1 w Wilkowiczkach, gm. Toszek – obszar AZP 94–43/20, które określono jako zniszczone cmentarzysko ludności kultury łużyckiej (ryc. 1). Stopień dewastacji cmentarzyska nie pozwala obecnie na ustalenie stosunku grobów ciałopalnych do szkieletowych.

Głównym problemem badawczym jest pytanie o wartość naukową zniszczonych, archiwalnych stanowisk. Spróbuję przedstawić to na przykładzie cmentarzyska w Wilkowiczkach. W tym celu podjęto próbę opracowania materiałów archiwalnych, tak aby uzyskać z nich jak najwięcej informacji oraz rozszerzenia wiedzy na temat systemu

osadniczego tamtejszego regionu. Skupiono się głównie na wytwórczości ceramicznej, ponieważ to ceramika stanowi główny typ zabytków pochodzących z grobów. Przeprowadzono analizę zespołu zabytków, również krzemienianych i brązowych oraz dokumentacji archiwalnej, co pozwoliło na uporządkowanie i zebranie materiałów, przedstawienie historii stanowiska oraz sprecyzowanie chronologii, która obecnie w kartach KESA widnieje jako okres halsztacki (ok. 750–400 BC) (Blajer, 2013, s. 80; Michnik, Zdaniewicz, 2014, s. 26), natomiast na portalu mapowym NID jako epoka brązu.

Makroregionem, w którym położone są Wilkowiczki jest Nizina Śląska. Dzieli się ona na trzy mezoregiony: Równinę Opolską, Płaskowyż Głubczycki oraz Kotlinę Raciborską, w której mieści się stanowisko. Jest to kotlina o typie krajobrazowym wyżyny lessowej przechodzącym w rzeźbę nizinną, a jej głównymi glebami są piaski i żwiry, w mniejszości czarnoziemy (Kondracki, 1994,

## SŁOWA KLUCZOWE

- późna epoka brązu
- okres halsztacki
- cmentarzyska birtualne
- stanowisko archiwalne
- wytwórczość ceramiczna
- ludność kultury pól popielnicowych
- Wilkowiczki



s. 124). Cmentarzysko leży na pograniczu dwóch stref roślinności potencjalnej: grądu środkowo-europejskiego o odmianie małopolskiej, formie wyżynnej, ubogiej, i żywej buczyny sudeckiej, formy podgórskiej.

Bazę źródłową opracowania stanowią zabytki odnalezione w związku z rozbudową wsi oraz z funkcjonowaniem piaskowni w okresie międzywojennym i przekazane Antonowi Skalnikiowi oraz pochodzące z prac wykopaliskowych z lat 60. prowadzonych przez Eugeniusza Tomczaka. Wśród zachowanych do dzisiaj przedmiotów znalezionych w okresie międzywojennym znajduje się 558 fragmentów ceramiki, a ponadto zrekonstruowane cztery naczynia – garnek jajowaty, czerpak oraz dwie misy. Zachowały się również cztery wyroby brązowe: nagolennik, dwa fragmenty nagolenników i trzy fragmenty pochodzące być może z jednego naszyjnika. Kolejnym zespołem są wyroby krzemienne liczące 35 artefaktów datowanych na starsze epoki, prawdopodobnie na mezolit. Ostatnią grupą są mało charakterystyczne fragmenty naczyń nowożytnych, nieujętych w tym opracowaniu. Wszystkie wyżej wymienione przedmioty znajdują się w zbiorach Działu Archeologii – Muzeum w Gliwicach. Pozostała część zabytków uzyskanych w trakcie odkryć przedwojennych obecnie stanowi własność Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Wśród nich odnajdujemy zrekonstruowany garnek, część czerpaka i 136 fragmentów ceramiki pradziejowej oraz kilka fragmentów naczyń datowanych na okres nowożytny.

Z odkryć z lat 20. i 30. zachowały się liczne archiwalia, zawierające listy, rysunki, zdjęcia i plany. Wszystkie dokumenty dotyczące stanowiska 1 w Wilkowiczkach, zarówno te archiwalne,

jak i z późniejszych badań przechowywane są w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu. Znajdują się tam również trzy niewielkie fragmenty ceramiki (w sprawozdaniu wymienione są cztery), pochodzące z badań powierzchniowych z lat 50.

Najwięcej zabytków dostarczyły prace wykopaliskowe E. Tomczaka, który prowadził je z ramienia Wojewódzkiego Urzędu Konserwatorskiego w Katowicach. W skład zebranego materiału wchodzi 796 fragmentów ceramiki łużyckiej, węgle drzewne, kilka fragmentów polepy oraz ceramika nowożytna. Z tych badań pochodzi także 90 zabytków krzemiennych. Ich chronologia nie została wcześniej określona, dlatego wymagana była konsultacja naukowa, której dokonali: dr Bernadetta Kufel-Diakowska oraz dr hab. Andrzej Wiśniewski. Część została określona jako tzw. pseudoartefakty, natomiast pozostałe są formami mało charakterystycznymi. Na uwagę zasługuje fakt, iż kilka z nich może być związanych chronologicznie z cmentarzyskiem. Obecność takiej ilości materiału krzemienego na cmentarzysku może mieć związek ze znajdującym się tu również stanowiskiem z epoki kamienia uwzględnionym na karcie KESA.

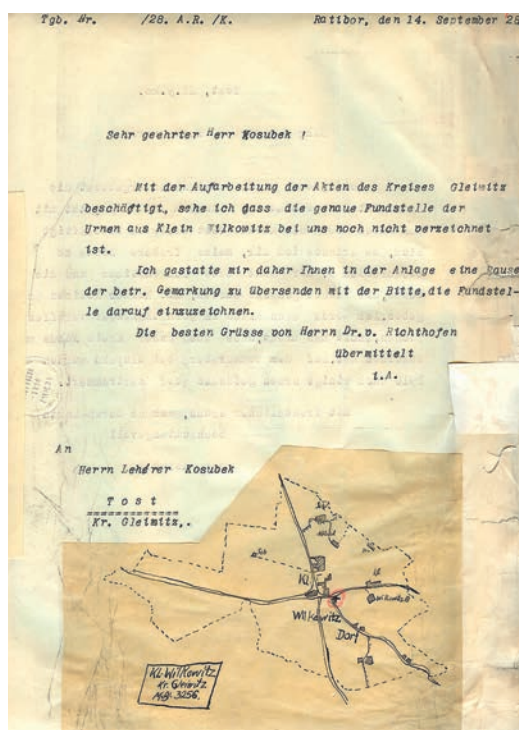
W ramach przygotowania opracowania wykonano przede wszystkim analizy formalno-typologiczne zabytków, uzupełnione o studia archiwaliów, jak również szukano odniesień do analogii, które pozwalały na porównanie materiałów z pobliskich stanowisk o podobnej chronologii oraz pozwoliły na uporządkowanie i udostępnienie informacji na temat cmentarzyska. Opracowanie stanowiska powstało w ramach pracy licencjackiej pt. „Cmentarzysko birytualne ludności kultury łużyckiej – stanowisko 1 w Wilkowiczkach, pow. gliwicki” (Niemczyk, 2017) pod kierunkiem prof. dr hab. Justyny Baron.

## Historia stanowiska w świetle archiwaliów

Wiele stanowisk z okresu międzywojennego znanych jest dzisiaj jedynie jako archiwalne. Często ich położenie nie jest dokładnie określone lub nie posiadają żadnej dokumentacji. W przypadku cmentarzyska w Wilkowiczkach, jak już wcześniej wspomniano zachowały się archiwalia. Jednak w większości są to listy, które nie mówią o dokładnym kontekście odkryć, są to raczej sygnały niż konkretne informacje mówiące o znalezisku i jego położeniu.

Pierwsze źródło, pochodzący z 1926 roku list pana Kosubka, mówi o wydobywaniu w 1889 roku w Kl. Wilkowitz dwunastu do piętnastu urn z przepalonymi kośćmi ludzkimi. Znajdowały się one na głębokości ok. 75 cm. Odkrycia dokonano podczas wydobywania piasku – oprócz urn natrafiono jeszcze na ludzkie szczątki. Przypadkowo załadowano je łopatami na wózki podczas

Ryc. 2. Dokumentacja archiwalna dotycząca cmentarzyska (st. 1), Ź: Archiwum Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu



pozyskiwania materiału, stąd brak informacji, czy był to pochówek jamowy czy popielnicowy. W następnym liście z 1928 roku czytamy o 8 zniszczonych urnach związanych z piaskownią w Wilkowiczkach. W tym też roku poproszono o dokładną lokalizację miejsca odkrycia popielnic (ryc. 2). W 1931 roku ukazały się komunikaty w prasie mówiące o odkryciach. Pierwszy z nich z 28 listopada to „Urnenfunde in Klein Wilkowitz bei Tost”. Natomiast kolejny – „Urzeitliche Funde im Kreise Tost–Gleiwitz” – publikuje zachowany do dzisiaj w Muzeum w Gliwicach garnek jajowaty (urnę) oraz również obecnie tam dostępne przedmioty brązowe.

W Wilkowiczkach oprócz grobów popielnicowych natrafiono także na grób szkieletowy, co pozwala określić stanowisko jako cmentarzysko brytualne. Raport z 22 września 1932 roku wspomina o ozdobie obręczowej, która jest datowana na wczesną epokę żelaza oraz fragmentach innych przedmiotów brązowych. Miała ona potwierdzić, że pochówek szkieletowy z Kl. Wilkowitz podobny jest do tych z Adamowicz (Adamowice, pow. Strzelce Opolskie) oraz Lassowitz (Lasowice Małe, pow. Opole). Same kości były źle zachowane – bardzo kruche, dlatego zalecono szybką ingerencję w tym miejscu.

Po sprawdzeniu sygnału uznano, że stanowisko nie wymaga natychmiastowej interwencji, choć w przyszłości będzie, ponieważ właściciel gruntu zamierzał wykonać prace ogrodnicze (likwidacja ogrodzenia i posadzenie drzew), o których miał poinformować odpowiednie organy. Same przedmioty brązowe odkryte zostały przez bawiące się dzieci – zabytki zlokalizowane były ok. 30–40 cm pod powierzchnią. Wspomniane wcześniej groby szkieletowe, z których mogły pochodzić były w złym stanie i uległy zniszczeniu. Oprócz relikwii grobów natrafiono tam również na artefakty krzemienne, dwie monety (Faustyna Starszej, Konstantyna I) oraz materiały średniowieczne i nowożytnie (fragmenty ceramiki). W roku 1933 znaleziska brązowe oraz ceramiczne zostały wysłane do Museum für Kunstgewerbe und Altertümer in Breslau w celu ich zweryfikowania i określenia chronologii. Ostatecznie stwierdzono, że może być to młodsza epoka brązu lub wczesna epoka żelaza.

O Wilkowiczkach (Klein Wilkowitz) znajdujemy wzmiankę u Rudolfa Glaser w „Die bemalte Keramik der frühen Eisenzeit in Schlesien” (1937). W roku 1948 informacja o cmentarzysku pojawiła się u Z. Durczewskiego (1948, s. 333), gdzie przypisany jest mu zły numer – 2 zamiast 1.

Po wojnie podjęto badania mające na celu weryfikację wcześniejszych informacji o stanowisku. Podczas próby jego lokalizacji kierowano się wskazówkami, mówiącymi o tym, że znaleziska z cmentarzyska odnajdywane były niedaleko

dwóch kapliczek. Dlatego też w ich pobliżu przeprowadzono w 1956 roku prospekcję powierzchniową prowadzoną przez J. Szydłowskiego, T. Kubiczka oraz J. Potrzebę w imieniu Wojewódzkiego Urzędu Konserwatorskiego w Katowicach. Badania te dostarczyły wcześniej już wspomniane trzy fragmenty ceramiki, natomiast rozmowy z miejscową ludnością nie dały żadnych nowych informacji o lokalizacji stanowiska. W książce pt. „Kultura łużycka na Górnym Śląsku” M. Gedl określa chronologię cmentarzyska na okres halsztacki C (Gedl, 1962, s. 381).

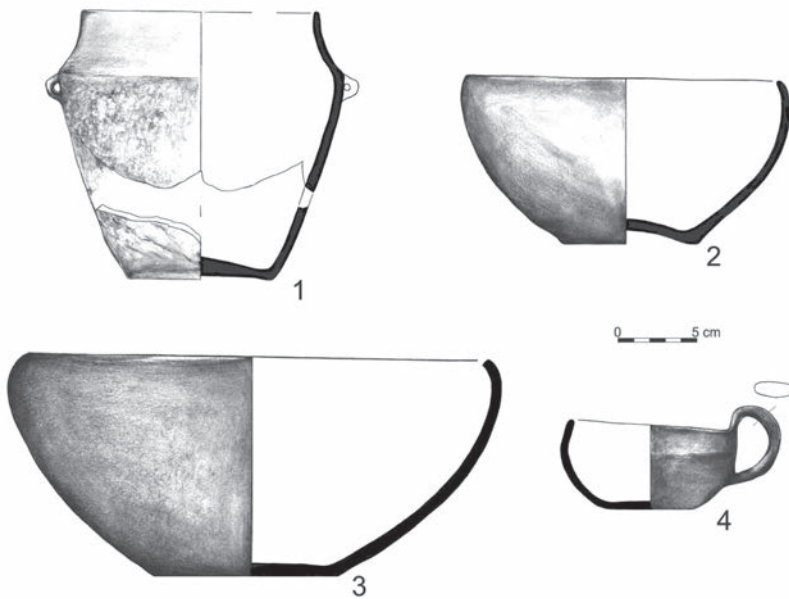
W 1969 roku w celu dokładnej lokalizacji stanowiska przeprowadzono prace wykopaliskowe pod kierownictwem E. Tomczaka, które trwały od 22 września do 6 listopada. Założono wówczas 11 wykopów sondażowych, co dało łącznie 315–343 m<sup>2</sup> przebadanej powierzchni. Natrafiono jedynie na materiał krzemienisty oraz skupiska ceramiki, która była silnie zniszczona i rozdrobniona prawdopodobnie przez orkę. Jedynym obiektem była odnaleziona w wykopie II owalna, wydłużona jama, którą E. Tomczak z dużą dozą prawdopodobieństwa interpretował jako pozostałość po grobie szkieletowym, ze względu na kształt oraz wymiary. Niestety nie zachował się materiał kostny. E. Tomczak uznał, że przyszłe badania na tym stanowisku za bezcelowe, ponieważ według niego nie zachowała się żadna część cmentarzyska. Informację taką można znaleźć m.in. w karcie KESA, sprawozdaniu z badań (Tomczak, 1969) oraz w komunikacie (Tomczak, 1971 s. 3).

Stanowisko 1, dzięki zachowanej dokumentacji zostało określone jako cmentarzysko o mieszanym obrządku pogrzebowym. Jednak z powodu braku badań oraz tego, że w większości zabytki brązowe, ceramiczne i krzemienne były znalezione luźnymi, pozyskanymi przy pracach w piaskowni oraz przy przebudowie wsi trudno określić dokładny zasięg cmentarzyska oraz dokładną ilość zespołów grobowych. Znaczną część materiału ceramicznego zebrano z powierzchni pola, jednak udało się wyróżnić 20–25 urn oraz jeden grób szkieletowy i jeden domniemany grób szkieletowy. Ponadto 7 skupisk ceramiki i krzemieni.

### Analiza materiału zabytkowego

Wszystkie artefakty pochodzące ze stanowiska, związane z kulturą łużycką zostały poddane analizie makroskopowej. Podzielono je na trzy grupy: materiał ceramiczny, przedmioty brązowe oraz zabytki krzemienne.

Pierwsza grupa liczy 1528 zabytków ceramicznych. Ze względu na braki w dokumentacji nie da się przyporządkować ich do konkretnych zespołów grobowych dlatego podzielono je na grupy typologiczne. Poszczególne typy naczyń wydzielono na podstawie klasyfikacji przedstawionej w artykule Iwony Młodkowskiej-Przepiórkowskiej

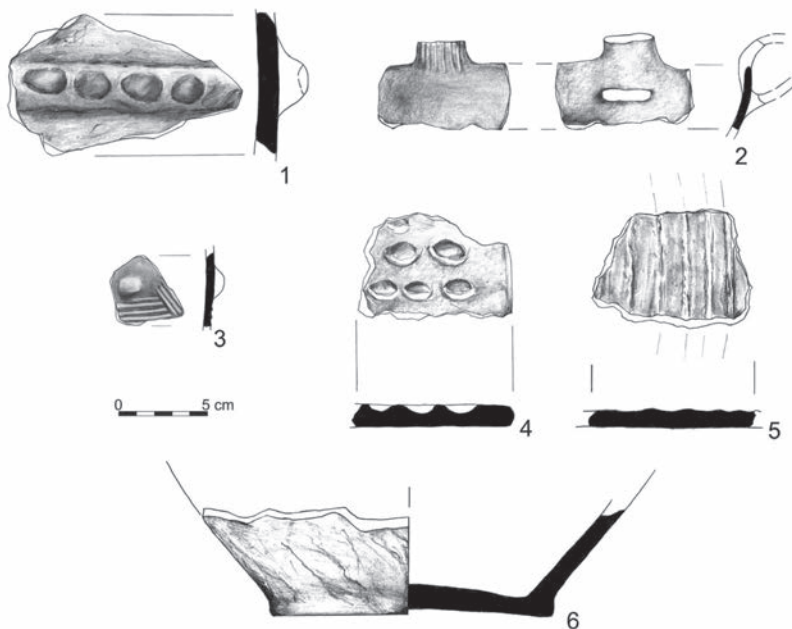


Ryc. 3. Zrekonstruowane naczynia ceramiczne:  
1 – garnek jajowaty;  
2 – misa półkulista;  
3 – misa z wylewem zagiętym do środka;  
4 – czerpak półkulisty.  
Rys. R. Polaczkiewicz

(1999a), który dotyczy również wytwórczości ceramicznej ludności kultury łużyckiej z regionu częstochowsko-gliwickiego.

Materiał ceramiczny jest silnie zniszczony, zrekonstruowano tylko dwa garnki jajowate (ryc. 3: 1), misę półkulistą (ryc. 3: 2), dwa czerpaki półkuliste z uchem taśmowatym (ryc. 3: 4) oraz misę z zagiętą do środka krawędzią (ryc. 3: 3), którą można datować na okres halszacki (Gedl, 1962, s. 38). Z pozostałych fragmentów wyróżniono ceramikę cienkościenną wygładzaną, w której skład wchodziły: misy, czerpaki – jeden egzemplarz miał ucho zdobione liniami rytmicznymi (ryc. 4: 2), naczynia silnie profilowane oraz ornamentowany fragment naczynia z guzkiem plastycznym (ryc. 4: 3), być może kubka datowanego na IV–V okres epoki brązu (Gedl, 1962, s. 42–47). Na stanowisku wystąpiły również talerze (ryc. 4: 4–5) o powierzchniach wygładzanych

Ryc. 4. Wybrane fragmenty naczyń ceramicznych: 1 – fragment z listwą plastyczną; 2 – fragment czerpaka z ornamentowanym uchem; 3 – fragment czarki; 4–5 – fragmenty talerzy; 6 – dno garnka.  
Rys. R. Polaczkiewicz



lub chropowatych, zdobionych poziomymi liniami równoległymi do krawędzi lub odciskami palcowymi. Stwierdzono też ceramikę grubościenną, chropowatą – garnki (ryc. 4: 6), często zdobione listwą plastyczną z ornamentem palcowym (ryc. 4: 1), guzkami lub uszkami poziomo przekłutymi.

Przedmioty brązowe to: prosty naszyjnik wykonany z pręta (ryc. 5: 2) zachowany w 3 fragmentach, nagolennik z zachodzącymi na siebie końcami (ryc. 5: 1) o średnicy 9,2×9,9 cm i grubości 4–6 mm), i ułamki dwóch kolejnych prawdopodobnie tego samego typu (ryc. 4: 3–4; nr 3: długość 7,6 cm i grubość 9–12 mm; nr 4: długość 9,4 cm i grubość 6–11 mm). Wszystkie przedmioty są niezdobione. Sam naszyjnik datowany jest prawdopodobnie na późną epokę brązu i wczesną epokę żelaza. Natomiast nagolenniki zaliczane są do typu sądeckiego i pochodzą z okresu halszackiego (Gedl, 1962, s. 100, 104).

Ostatnimi zabytkami związanymi z cmentarzyskiem są wyroby krzemienne. Spośród 90 artefaktów na podstawie cech typologicznych i technologicznych odnoszące się do techniki wykonania, wyodrębniono 20 zabytków intencjonalnych, pozostałe określono jako tzw. pseudoartefakty. Zabytki wykonane są z krzemienia narzutowego, a wśród nich odnajdujemy okruchy, odłupki, wiór (ryc. 5: 1), rdzenie huszczniowe (ryc. 5: 2–3) oraz rdzenie klasyczne (ryc. 5: 4). Wyroby są niestaranne, często połamane, niektóre posiadają korę, natomiast jeden jest przepalony. Trudno określić, czy jeśli są chronologicznie współczesne cmentarzysku to znalazły się tam przypadkowo, czy intencjonalnie pełniły jakąś funkcję rytualną (Piotrowska, 2000, s. 317).

### Cmentarzysko w Wilkowiczkach na tle innych nekropoli birtualnych z regionu częstochowsko-gliwickiego

Z kulturą łużycką na Górnym Śląsku wiążą się charakterystyczne dla nich cmentarzyska o birtualnym obrzędzie pogrzebowym (Bukowski, 1992, s. 57). Najbliższe stanowisku 1 w Wilkowiczkach są cmentarzyska birtualne w Świbiu, w Łąbedach-Przyszówce, Łanach Małych i Ziemięcach (ryc. 7) oraz dalej położone m.in. Przeczycach, Orzechu, Częstochowie-Rakowie, Częstochowie-Mirowie czy Częstochowie Gnaszynie-Dolnym. Niektóre z nich znane są również jako stanowiska archiwalne (np. Świbie czy Łąbedy-Przyszówka), jednak tylko niewiele z nich przebadano wykopaliskowo w okresie przedwojennym (Michnik, Zdaniewicz, 2014, s. 69, 78; Tomczak, 1970, s. 186). Cmentarzyska te datowane są na późną epokę brązu i wczesną epokę żelaza lub wczesną epokę żelaza.

Na wszystkich wymienionych cmentarzyskach występują analogie do zabytków odnalezionych w Wilkowiczkach, co sugeruje, że materiał jest

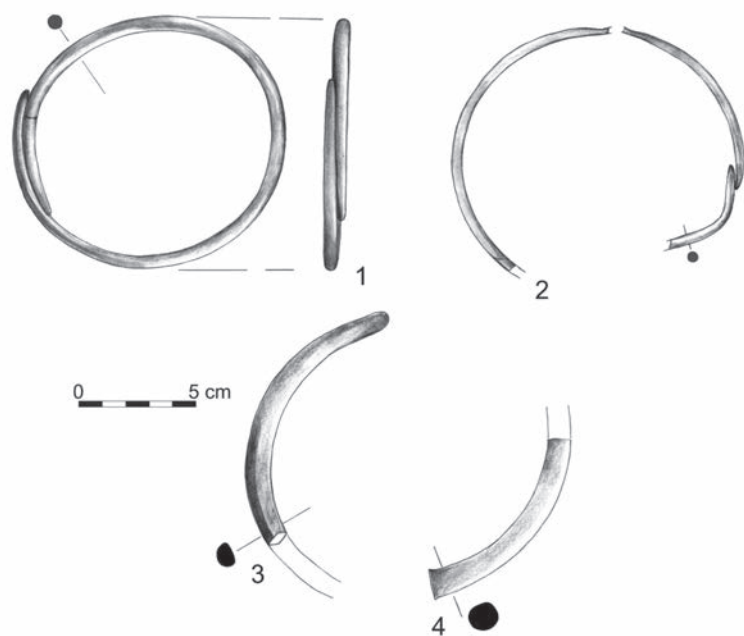
charakterystyczny dla tego regionu (Bielińska, Kosiński, Wieczorek-Szmal, 2014; Dobrzańska, 1961; Dobrzańska-Szydłowska, Gedl, 1962; Kurgan-Przybylska, 1995; 1999; Młodkowska-Przepiórowska, 1999a; 1999b). Najwięcej analogii jest dostrzegalnych na cmentarzysku w Świbiu, jednak materiał ceramiczny pochodzący ze stanowiska 1 w Wilkowiczkach jest znacznie gorzej wypalony i mniej starannie wykonany (Dziuban, 1967; Wojciechowska, 1994; 1996; Stankiewicz-Węgrzykowska, 1972). Sam obszar AZP 94-43, na którym znajdują się Wilkowiczki zawiera 15 stanowisk, gdzie oznaczone są ślady osadnicze związane z kulturą łużycką. Nie zostały one dobrze rozpoznane, dlatego powiązania osadnicze związane z występującym w tym miejscu cmentarzyskiem są jedynie przypuszczalne.

### Uwagi końcowe

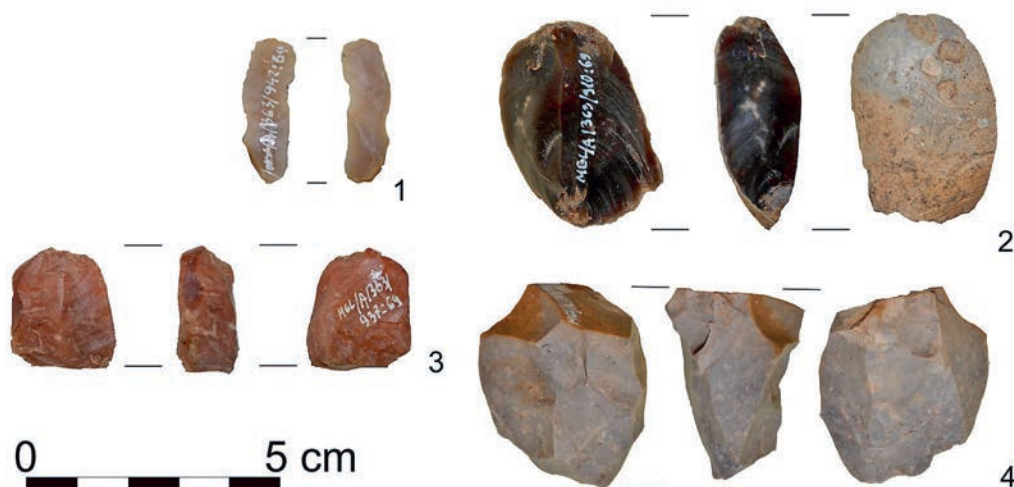
Ze względu na duże zniszczenie stanowiska oraz brak danych dotyczących kontekstu znalezienia poszczególnych zabytków a także braki w dokumentacji zarówno przedwojennej, jak i tej z badań weryfikujących, nie było możliwości wydzielenia konkretnych zespołów grobowych ani powiązania z cmentarzyskiem niektórych zabytków np. krzemienych. Mimo to, opracowanie materiałów zabytkowych pozyskanych z cmentarzyska w Wilkowiczkach, uzupełnia naszą wiedzę o społeczeństwie kultury łużyckiej z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w rejonie dzisiejszego powiatu gliwickiego, ich obrządku pogrzebowym, sieci osadniczej, wytwórczości.

Najwięcej informacji dostarczyła analiza ceramiki, która jest najczęściej spotykanym typem zabytków stanowiących wyposażenie grobów. Dzięki opracowaniu materiałów ceramicznych z Wilkowiczek można było dokonać ich porównania z materiałem występującym na innych tego typu stanowiskach. Wyróżnione zostały proste i popularne formy, które można odnaleźć na wcześniej wspomnianych cmentarzyskach birtualnych.

Dzięki informacjom zawartym w dokumentacji archiwalnej, mimo niezachowanego materiału kostnego, z dużą dozą prawdopodobieństwa można określić charakter stanowiska jako cmentarzyska birtualnego. Zły stan zachowania materiału kostnego może mieć związek z występującymi tam piaskami, identyczna sytuacja była rozpoznana na cmentarzysku w Świbiu. Zachowane w Archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu notatki, listy oraz dokumentacja z prowadzonych na obszarze stanowiska działań pozwoliły na odtworzenie krótkiej historii odkryć na tym stanowisku, które niestety w większości były przypadkowe. Badania weryfikujące dały wynik negatywny, ale pozwoliły określić zniszczenie stanowiska związane z piaskownią i przebudową wsi. Jednak nie jest pewne, czy lokalizacja cmentarzyska była właściwa, ponieważ punktem odniesienia była jedynie kapliczka oraz droga, w których odnotowano znaleziska luźne oraz grobu. Znaleziska te powiązano ze

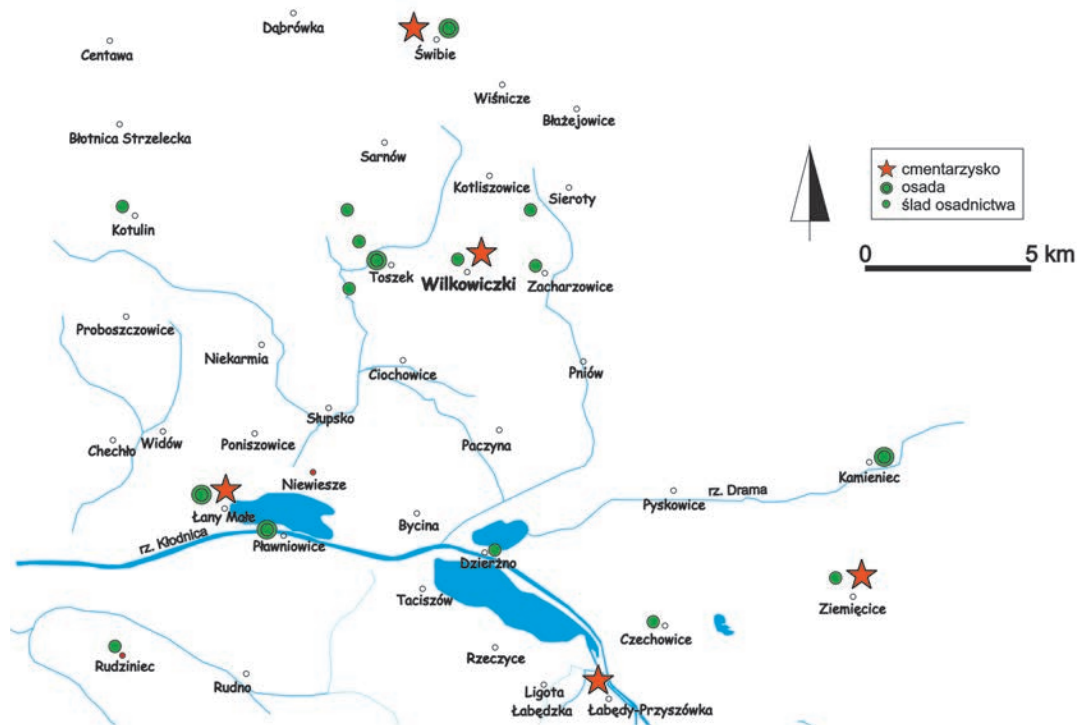


Ryc. 5. Przedmioty brązowe: 1 – nagołennik; 2 – fragmenty naszyjnika; 3–4 – fragmenty nagołenników. Rys. R. Polackiewicz



Ryc. 6. Wyroby krzemienne: 1 – wiór; 2–3 – rdzenie łuszczeniowe; 4 – rdzeń klasyczny. Fot. M. Niemczyk

Ryc. 7. Mapa powiatu gliwickiego ze stanowiskami z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza.  
Oprac. R. Zdaniewicz



znaleziskami z piaskowni, która znajdowała się niedaleko i uznano za jedno stanowisko. Chronologię cmentarzyska, można określić jako późną epokę brązu i wczesną epokę żelaza.

Próby opracowania materiałów ze stanowisk archiwalnych, często zniszczonych mają sens, ponieważ mimo wielu braków oraz bardzo ograniczonych możliwości, pozwalają jednak uzyskać, choć okrojone informacje na temat niektórych aspektów dotyczących stanowiska. Może nimi być, jak w przypadku cmentarzyska w Wilkowiczkach, potwierdzenie chronologii, określenie typów oraz technologii wykonania naczyń ceramicznych i wyrobów brązowych<sup>1</sup>.

## Literatura

Bielińska, G., Kosiński, M., Wieczorek-Szmal, M. (2014). *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Częstochowie-Rakowie. Przewodnik po zachowanej części stanowiska w Rezerwacie Archeologicznym*. Częstochowa: Muzeum Częstochowskie.

Blajer, W. (2013). Epoka brązu i okres halsztacki. W: Tomczak, E. (red.), *Archeologia. Górny Śląsk* (79–110). Katowice: Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach.

Bukowski, Z. (1992). Niektóre szczegóły obrządku grzebalnego w świetle badań cmentarzysk birtualnych kultury łużyckiej na Górnym Śląsku, *Przegląd Archeologiczny*, 37, 57–88.

Dobrzańska, E. (1961). Późnohalsztackie cmentarzysko ciałopalne w Ziemięcicach w pow. gliwickim. *Przegląd Archeologiczny*, 13, 150–175.

Dobrzańska-Szydłowska, E., Gedl, M. (1962). Cmentarzysko kultury łużyckiej w Łąbędach-Przyszówce, pow. Gliwice. *Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Archeologia*, 1.

Durczewski, Z. (1948). *Grupa górnośląsko-małopolska kultury łużyckiej w Polsce, cz. II (Materiały)*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Dziuban, H. (1967). Wyniki tegorocznych badań archeologicznych w Świbiu, pow. Gliwice. *Zeszyty Gliwickie*, 5, 180–182.

Gedl, M. (1962). *Kultura łużycka na Górnym Śląsku*. Wrocław: Polska Akademia Nauk.

Gedl, M. (1975). *Kultura łużycka*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Kondracki, J. (1994). *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kurgan-Przybylska, M. (1995). Problem występowania wyrobów krzemienych na stanowiskach grupy górnośląsko-małopolskiej. *Śląskie Prace Prahistoryczne*, 4, 139–145.

Kurgan-Przybylska, M. (1999). Wyroby krzemienne z cmentarzyska kultury łużyckiej

<sup>1</sup> Serdecznie chciałabym podziękować Monice Michnik i Radosławowi Zdaniewiczowi z Muzeum w Gliwicach oraz Beacie Badurze z Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu za udostępnienie wszelkich materiałów oraz pomoc. Bardzo dziękuję również wszystkim osobom, które udzieliły mi konsultacji naukowej.

- w Częstochowie-Mirowie (pozyskane w 1994 r.). *Zeszyty Muzeum Częstochowskiego, Archeologia*, 3, 7–15.
- Michnik, M., Zdaniewicz, R. (2014). *Przeszłość powiatu gliwickiego. Vademecum archeologiczne*. Gliwice: Muzeum w Gliwicach.
- Młodkowska-Przepiórowska, I. (1999a). Cmentarzysko kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza w Częstochowie-Mirowie (materiały z badań w 1994 roku). *Zeszyty Muzeum Częstochowskiego, Archeologia*, 3, 71–115.
- Młodkowska-Przepiórowska, I. (1999b). Materiały ze zniszczonych grobów kultury łużyckiej z Częstochowy-Gnaszyna Dolnego. *Zeszyty Muzeum Częstochowskiego, Archeologia*, 3, 55–70.
- Niemczyk, M. (2017). *Cmentarzysko birtualne ludności kultury łużyckiej – stanowisko 1 w Wilkowiczkach, pow. gliwicki*. (praca licencjacka). Wrocław.
- Piotrowska, D. (2000). Krzemienie w grobach pól popielnicowych: przypadek, czy rytuał? W: Gediga, B., Piotrowska, D. (red.), *Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej* (293–330). Warszawa-Wrocław-Biskupin: State Archaeological Museum in Warsaw.
- Stankiewicz-Węgrzykowska, A. (1972). Badania cmentarzyska kultury łużyckiej w Świbiu, pow. Gliwice, w latach 1961–1967. *Sprawozdania Archeologiczne*, 24, 49–60.
- Tomczak, E. (1969). Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Wilkowiczkach w 1969 r., stanowisko 1. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach). Gliwice.
- Tomczak, E. (1970). Uwagi o stanie badań i materiałów do pradziejów Gliwic. *Zeszyty Gliwickie*, 9, 183–194.
- Tomczak, E. (1971). Wilkowiczki, pow. Gliwice, stanowisko 1, *Komunikat Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu*, 3.
- Wilkowiczki (Wikowitz), dokumentacja archiwalna Oberschlesisches Landesmuseum z lat 1926–1939, zbiory Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu.
- Wojciechowska, H. (1994). Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na cmentarzysku kultury łużyckiej z okresu halsztackiego w Świbiu, woj. katowickie za 1991 r. *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, 7–8, 265–292.
- Wojciechowska, H. (1996). Świbie, woj. katowickie, cmentarzysko kultury łużyckiej z okresu halsztackiego. W: Chochorowski, J. (red.), *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej. Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi* (513–523). Kraków: Cracovia.

Martyna Niemczyk

## Archival archaeology – the case of the Late Bronze Age – Early Iron cemetery, site 1 at Wilkowiczki, Gliwice district

### Abstract

Site 1 at Wilkowiczki in Gliwice district is the badly damaged birtual cemetery of the Urnfield culture people. An assemblage of pottery and flints was recovered on this site in the 19<sup>th</sup> century, between 1918 and 1939, and during the verification fieldwork of 1969. The archival documentation is also available for study. The materials associated with the cemetery are now in the Gliwice and Bytom museums (Muzeum w Gliwicach and Muzeum Górnośląskie w Bytomiu respectively). The main focus of research was assessing the value of site like the one at Wilkowiczki – heavily damaged, with most of the artefacts now lacking context. Individual assemblages could not be recognized owing to the incompleteness of the pre-1945 records and similarly deficient documentation from the 1960s research. The artefacts were subjected to a macroscopic analysis. An important result of the study was identifying analogies to several Urnfield cemeteries in its area. A comprehensive study of the archival documentation helped confirm with some confidence the earlier interpretation of the site as a birtual cemetery from the Late Bronze and Hallstatt Period and its publication.

### KEY WORDS

- archival site
- Late Bronze Age
- Hallstatt Period
- birtual cemeteries
- pottery production
- Urnfield culture people
- Wilkowiczki



# Przewleczka w typie karolińskim i ceramika ze Złotego Potoku. Przyczynek do badań nad średniowieczem Wyżyny Częstochowskiej

## Abstrakt

W artykule omówione zostały zabytki ze Złotego Potoku (pow. częstochowski) przechowywane w Muzeum Archeologicznym w Krakowie. Szczególnie interesującym jest przewleczka ze stopu miedzi w typie karolińskim – zapewne import z 2. połowy IX wieku, która na północno-zachodni skraj terytorium plemiennego Wiślan trafiła z Wielkich Moraw. Wspomniane są też dwa złotopotockie stanowiska archeologiczne z wieków średnich – osada i grodzisko (stan zachowania obiektu przedstawiono na fotografiach).

Wczesne średniowiecze regionu częstochowskiego w opracowaniach archeologicznych Małopolski – rozumianej raczej geograficznie niż historycznie – bywa uwzględniane (Żaki, 1974, s. 14–15) lub pomijane (Poleski, 2013, s. 9). Wydaje się, że słuszniejsze jest pierwsze podejście, ponieważ nawet znaleziska z doby plemienną – jak płacidła siekierowate z Kostkowic (Liwoch, 2013, s. 149, s. 153; tam lit.) – uwiarygodniają przypuszczenie, iż przynależał on do ziem wiślańskich, a później już z całą pewnością był częścią ziemi i diecezji krakowskiej. Niewątpliwie jednak potrzebne jest lepsze rozpoznanie dawnej kultury materialnej tych okolic, w tym też znalezienie dalszych dowodów na ich związek z Krakowem już w okresie przedpiastowskim, a rozprawka niniejsza jest do tego przyczynkiem.

W Muzeum Archeologicznym w Krakowie (dalej MAK) znajduje się niewielki zbiór zabytków – w tym średniowiecznych – ze Złotego Potoku<sup>1</sup> położonego na Wyżynie Częstochowskiej. Część z nich została opublikowana – ceramikę kultury strzyżowskiej z Jaskini III bez numeru inwentarzowego przedstawiła Barbara Witkowska (2010,

s. 194–198), a wczesnośredniowieczną przewleczkę o numerze inwentarzowym MAK/3441 (ryc. 3: 1) pokrótce autor (Liwoch, 2016; 2017) – pozostałe zaś nie były prezentowane. Na tę ostatnią grupę składają się dary ks. Władysława Siarkowskiego – nie tylko „Skorupy z naczyń glinianych znajdujących na polu ornem, wśród lasu w r. 1886” (tab. 1: 1–13; ryc. 1: 1–2; 2: 1–13), ale też wyroby z krzemienia jurajskiego (mezolityczny wiórek, retuszowany wiór zapewne neolityczny, rylec o nieokreślonej chronologii, neolityczny wiór z delikatnym śladem wyświecenia i odłupiek lub raczej naturalny odprysk) oraz brązowe ozdoby kultury łużyckiej (dwa fragmenty bransolety, cztery guziczki i druciane kółko) z numerem inwentarzowym MAK/3748 (ryc. 1: 2). Zbiór dopełnia tylko jedna skorupa z badań Adama Kraussa (1962) o numerze inwentarzowym MAK/KA/92<sup>2</sup> (tab. 1: 14; ryc. 2: 14).

Przypuszczać można, iż dość różnorodnie – pod względem masy garncarskiej, stopnia obtaczania i wypału oraz ornamentyki – fragmenty naczyń<sup>3</sup> ze Złotego Potoku (tab. 1; ryc. 1: 2; 2) wiążą się ze średniowieczną – datowaną na X–XV

## SŁOWA KLUCZOWE

- Złoty Potok
- wczesne średniowiecze
- przewleczka ze stopu miedzi
- ceramika
- ks. Władysław Siarkowski
- Bolesław Podczaszyński

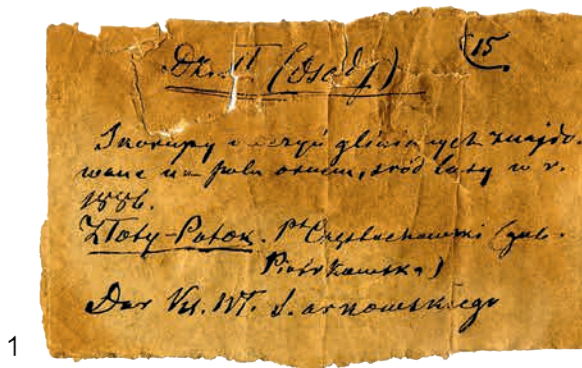
1 Wieś w gm. Janów, pow. częstochowski, woj. śląskie.

2 Zabytek znaleziono na grodzisku; lokalizacja wg metryczki: „Osiedle Wały” Sonda III (40–60 cm) na „Podgrodziu” przy wale południowym na gł. 20 cm, polepa. 17.9.1957

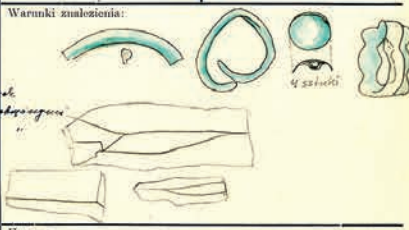
3 Ich chronologię określono w przybliżeniu w oparciu o monografię wczesnośredniowiecznej ceramiki krakowskiej Kazimierza Radwańskiego (1968) i inne opracowania.

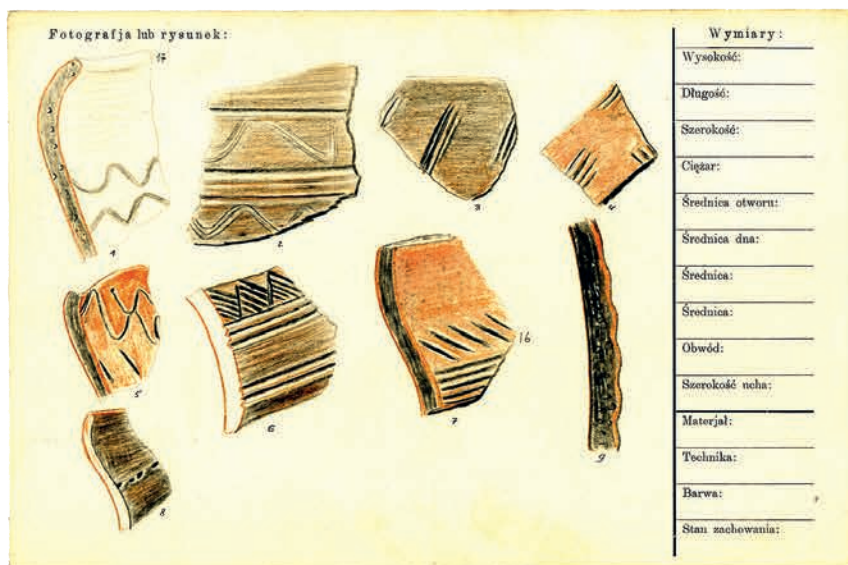


Ryc. 1. 1 – pierwotna metryczka do zabytków ze Złotego Potoku; 2 – stara karta katalogu naukowego zabytków ze Złotego Potoku z rysunkami Gabriela Leńczyka; 3 – fragment s. 88 katalogu zabytków sporządzonego przez Gotfryda Ossowskiego, ż: 1-2 – Dział Zbiorów Dawnych MAK; 3 – archiwum MAK.



2

Nr. inv.: 3444 3748 MAY 20 1886: 2-5	Nr. kat.: I/3213 - I/3222	Nr. arch.:	Nr. daw.: MAY 27 1886	L
Miejscowość: <b>Złoty Potok</b>	Powiat: <b>Chrząstowski</b>	Z badań: <b>dr. G. Wład. Ossowski</b>	Epoka:	
Miejsce znalezienia: <b>na polu osady w osadzie</b>	Województwo: <b>katowickie</b>	Data znalezienia: <b>1886</b>	Data i sposób nabywania:	Okres: <b>czesarsko-ryński</b>
Miejsce pomieszczenia: Sala: Szafa: Półka: <b>III - 228 - D3</b>				Grupa kult.:
Opis przedmiotu: 1. Naczynie z dekoracją geometryczną z ornamentami geometrycznymi. 2. Brzośca z ornamentami geometrycznymi, z. fajolki, otwór paraboliczny. 3. } Skompletowane naczynie z brzoścami. 4. } 5. Naczynie z ornamentami geometrycznymi, z. fajolki, otwór paraboliczny. 6. Naczynie z ornamentami geometrycznymi, z. fajolki, otwór paraboliczny. 7. Naczynie z ornamentami geometrycznymi, z. fajolki, otwór paraboliczny. 8. Naczynie z ornamentami geometrycznymi, z. fajolki, otwór paraboliczny. 9. Profil słupka brzośca. Wszystkie naczynia z fajolki.		Warunki znalezienia: 		
Publikowane:	Uwaga:			



3

51	pod Wielużem (z. Hb. Paderow.) - wyprawion z glaz. 2.	} 80 kawałki z glaz. i fajolki.
52	Rordobaino (z. Hb.) " " 1.	
53	Pielich (z. Hb.) " " 5	
54	Urbanie (z. Hb.) " " 5	
55	pod Paderowem (z. Hb.) fajolki z glaz. 1.	
56	Mokre (z. Hb. z glaz.) wyprawion z glaz. 14 kawałki, z 2 fajolki z glaz.	} 6 kawałki z glaz. i fajolki.
57	Stajonowice (z. Hb.) " " 5	
58	Watawiec pod Rawy (z. Hb.) " " 5	} 17 kawałki z glaz. i fajolki.
59	Wtynie (z. Hb.) utwór z ceramiki 1.	
60	Olchyna (z. Hb.) wyprawion brzośca 7	
61	Subocza (z. Hb.) " " 2.	
62	z. Hb. z glaz. i fajolki (z. Hb.) " " 1	

344

wiek – osadą położoną nad rzeką, ok. 3,0 km na południe od centrum wsi (Gołąb, 1978). W oparciu o przedstawiony materiał wydaje się, że ma ona wcześniejsze początki. Z wyjątkiem jednego raczej nie pochodzą one z grodziska (ryc. 3: 2; 4), które znajduje się po lewej stronie drogi ze Złotego Potoku do Ostrężnika, niedaleko od źródeł Wiercicy. Według A. Kraussa (1962) było to założenie krótkotrwałe z VIII–IX wieku i niemal bez ruchomego materiału zabytkowego. Natomiast Włodzimierz Błaszczyk (1966) na podstawie znalezionej ceramiki wyodrębnia dwie fazy jego użytkowania, tj. VIII/IX wieku oraz XI wiek. Zdaniem autora bliższy prawdy jest A. Krauss. Gród funkcjonował prawdopodobnie w 2. połowie IX lub/i na początku X wieku.

Szczególnie istotnym – choć niewielkim – znaleziskiem ze Złotego Potoku jest będąca elementem garnituru ostrogi<sup>4</sup> przewlecзка (ryc. 3: 1). Przedmioty takie montowano w skuwce sprzączki, aby rzemień mocujący ostrogę do buta nie zsuwał się z kolca. Wbrew informacji ze starej karty katalogu naukowego (ryc. 1: 2) nie jest ona darem W. Siarkowskiego, a pochodzi z kolekcji archeologicznej Bolesława Podczaszyńskiego (ryc. 1: 3), którą w 1880 roku od jego spadkobierców zakupiła do zbiorów muzealnych Akademia Umiejętności (Chochorowska, 2001, s. 13). Tarczkę przewlecзки odlano ze stopu miedzi<sup>5</sup> w formę o falistych dłuższych bokach (trójdzielna), ażurową (ósemkowany otwór), natomiast prostokątną ramkę wycięto z blachy wykutej także ze stopu miedzi. Obie części zlutowano. Przedmiot jest dobrze zachowany wyjąwszy pogiętą ramkę. Obecnie ma barwę ciemnozieloną, lecz pierwotnie był złocisty, co widać na niespatynowanych fragmentach spodniej powierzchni tarczki. Jego wymiary to: długość tarczki – 2,0 cm, szerokość tarczki – 1,4 cm, grubość tarczki – 0,15 cm, długość otworu – 1,2 cm, szerokość blaszki ramki – 0,6 cm, grubość blaszki ramki – 0,08 cm, waga – 3,5 g. W najnowszej klasyfikacji przewleczek w typie karolińskim, którą sporządził Zbigniew Robak, zalicza się on do typu 3 – przewleczek małego formatu z górną krawędzią formowaną

plastycznie, odmiany e – przewleczek z tarczką z falistymi dłuższymi bokami albo półowalnymi zgrubieniami w poprzek osi płytki (Robak, 2013, s. 84–85). Pod względem formy najbliższe złotopotockiemu okazowi są IX-wieczne przewlecзки żelazne – dwie z grodziska w Pobedimie, jedna zaś z grodziska w Naszacowicach (Bialeková, 1977, s. 139, s. 141–142; Poleski, 2013, s. 181, s. 386, CD – plik „Zestawienia”, s. 18; Robak, 2014, s. 57, s. 71, s. 99, s. 154), które jednak nie mają w tarczках otworu. Również on może być datowany na IX wiek.

Brazowa przewlecзка w typie karolińskim ze Złotego Potoku jest „ponownie odkrytym” i po raz pierwszy poprawnie zinterpretowanym przez autora (Liwoch, 2016; 2017; por. Robak, 2018, s. 65, s. 80, s. 83, s. 96–97) dowodem na kontakty mieszkańców Wyżyny Częstochowskiej, która przypuszczalnie wchodziła w skład kraju Wiślan, z ziemiami na południe od Karpat. Zapewne z Wielkich Moraw najprawdopodobniej

Ryc. 2. Ceramika ze Złotego Potoku.  
Rys. W. Rumian;  
oprac. R. Liwoch



4 Okucie rzemienia znalezione poza garniturem, ale należy uznać je właśnie za przewleczkę ostrogi, mimo iż kryterium wielkości jest zawodne. Znacząco różni się od typów wydzielonych przez Krzysztofa Wachowskiego (1992, s. 59–63), jednak najbliższym mu do typu I w wariantach trójdzielnych 1c i 3b, które można datować na IX wiek (Wachowski, 1992, s. 59–61). Według starszej typologii Dariny Bialekovej (1977, s. 138–142) zalicza się do wariantu IIB.

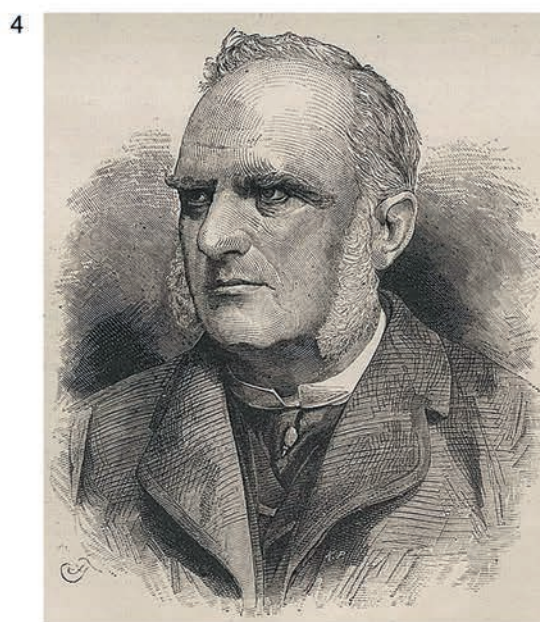
5 3 VII 2019 r. Thierry Théato z firmy Spectro Poland Sp. z o.o. wykonał pokazowy pomiar składu stopu, z którego wykonano tarczkę, metodą spektrometrii fluorescencji rentgenowskiej EDXRF, uzyskując następujący wynik (tu podany w wersji uproszczonej): Cu – 86,68%; Zn – 5,71%; Sn – 2,64%; Pb – 2,43%; Sb – 0,77%; Fe – 0,73%; Os – 0,48%; Ni – 0,40%; Ag – 0,06%; Pt – 0,04% i in.

Tabela 1. Wykaz ułamków naczyń glinianych ze Złotego Potoku w zbiorach MAK (lp. odpowiada numerowi na ryc. 2)

lp.	rodzaj skorupy	wys. × szer. × grub. (w cm)	powierzchnia	przełam	chronologia	uwagi
1.	brzeg, szyjka, górna część brzuśca	4,2×3,5×0,4	jasnobrązowo-szara; lekko chropowata; nierówna; zdobiona	jednobarwny (jasnobrązowo-szary); domieszka średnioziarnista, piaszczysta z dodatkiem tłuszczu i materiału organicznego	VIII (?)–IX	dar W. Siarkowskiego
2.	dno	5,5 (śr.)×0,9	jasnobrązowa (zewnątrzna), czarna (wewnętrzna); nierówna	dwubarwny (od zewnątrz różnej grubości warstwa brązowa, od wewnątrz czarna); domieszka drobnoziarnista, piaszczysta z niewielkim dodatkiem tłuszczu	IX (?)	jw.
3.	górna część brzuśca	6,5×9,1×0,9–1,1	ciemnoczerwona (zewnątrzna), brunatna (wewnętrzna); gładka	dwubarwny (przy powierzchni zewnętrznej czerwony, od wewnętrznej czarny); domieszka średnioziarnista, piaszczysta z dodatkiem tłuszczu	(IX?) X–XI	jw.
4.	szyjka, górna część brzuśca	4,4×6,7×1,0–1,2	czarna (zewnątrzna), jasnobrązowa (wewnętrzna); gładka; zdobiona	dwubarwny (przy powierzchni zewnętrznej czarniawy, od wewnętrznej jasnobrązowy); domieszka piasku i gruboziarnistego tłuszczu	IX–X	jw.
5–6.	górna część brzuśca (2 ułamki tego samego naczynia)	4,9×5,4×0,8	jasnobrązowa (zewnątrzna), czarna (wewnętrzna); lekko chropowata; zdobiona	jednobarwny (czarny); domieszka średnioziarnista, piaszczysta z dodatkiem tłuszczu	IX–X	jw.
7.	brzeg, szyjka, górna część brzuśca	5,7×6,9×0,6–0,9	jasnobrązowo-szara (zewnątrzna), jasnobrązowa (cielistą); lekko chropowata; zdobiona	jednobarwny (szary); domieszka piaszczysta z dużą ilością gruboziarnistego tłuszczu	IX–X	jw.
8.	szyjka, górna część brzuśca	3,2×3,9×0,6–0,7	jasnobrązowa (cielistą); gładka; zdobiona	jednobarwny (czarniawy); domieszka drobnoziarnista, piaszczysta	IX–X	jw.
9.	brzusiec	4,5×5,5×0,5–0,8	jasnobrązowa (cielistą) wpadająca w róż wenecki); gładka; zdobiona	jednobarwny (różowawy); domieszka średnioziarnista, piaszczysta z dodatkiem tłuszczu	IX–X	jw.
10.	brzusiec	5,7×5,2×0,8	szara; gładka; zdobiona	jednobarwny (ciemnoszara); domieszka średnioziarnista, piaszczysta z dodatkiem tłuszczu	IX–X	jw.
11.	szyjka, górna część brzuśca	5,4×6,3×0,4–0,6	jasnobrązowa (cielistą); gładka; zdobiona	jednobarwny (czarniawy); domieszka drobnoziarnista, piaszczysta	(X?) XI–XII	jw.
12.	brzeg, szyjka, górna część brzuśca	6,3×13,4×0,5–0,7	jasnobrązowa (cielistą); z szarymi przebarwieniami od zewnątrz; gładka	jednobarwny (ciemnoszary); domieszka drobnoziarnista, piaszczysta z niewielkim dodatkiem szamotu	XII–XIII	jw.
13.	brzeg	5,9×2,4×0,8	ciemnoszara (siwak); gładka; zdobiona	jednobarwny (ciemnoszary); domieszka drobnoziarnista, piaszczysta	XVI lub młodszy (?)	jw.
14.	brzeg, szyjka, górna część brzuśca	5,6×6,8×0,6–0,8	jasnobrązowa; lekko chropowata; zdobiona	jednobarwny, czarniawy (przy powierzchni zewnętrznej cienkie pasmo brązowe); domieszka średnioziarnista, piaszczysta z dodatkiem drobnego tłuszczu	IX–X	z badań A. Kraussa



Ryc. 3.  
 1 – przewlecza ze Złotego Potoku.  
 Fot. A. Susuł;  
 rys. W. Rumian;  
 oprac. R. Liwoch;  
 2 – grodzisko w Złotym Potoku z zaznaczonym krzyżykiem miejscem znalezienia skorupy,  
 ź: Krauss, A. (1962), s. 319 i geoportal.gov.pl;  
 3 – ks. Władysław Siarkowski, ź: Bracha, K., Marczewska, M. (2017);  
 4 – Bolesław Podczaszyński, ź: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Boles%C5%82aw\\_Podczaszy%C5%84ski\\_Franciszek\\_Tegazzo.jpg](https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Boles%C5%82aw_Podczaszy%C5%84ski_Franciszek_Tegazzo.jpg)



w 2. połowie IX wieku<sup>6</sup> przywieziona została do Potoku (krótsza, średniowieczna nazwa), do siola lub grodu na północnym zachodzie wiślańskiego terytorium plemiennego, czy też wczesnopaństwowego. Jest jednym z wciąż nielicznych – zbiór

przewleczek liczy około dwudziestu okazów (Janowski, 2016, s. 416) – znanych przedmiotów, które wyprodukowane były w państwie Karolingów lub pod wpływem kultury karolińskiej na Wielkich Morawach, a stamtąd trafiły na ziemie

<sup>6</sup> W fazie 3 (późnkarolińskiej) wpływ karolińskich na zachodniej Słowiańszczyźnie, która trwała od ok. połowy IX do początku X w., przy czym przedmioty charakterystyczne dla niej mogły być wytwarzane i używane dłużej (Robak, 2013, s. 209–212).

Ryc. 4. Grodzisko w Złotym Potoku:  
 1 – ścieżka na koronie wału; 2 – ścieżka prowadząca na wał;  
 3–6 – widok z wału na wewnątrz grodziska;  
 7 – widok z wału na okolicę grodziska.  
 Fot. R. Liwoch



nad Wisłą i Odrą (por. Wachowski, 1987; 1992; Boroń, Foltyn, 2011, s. 8–10, s. 15–24).

Na koniec przypomnieć wypada ks. W. Siarkowskiego (1840–1902; ryc. 3: 3), darczyńcę złotopotockich zabytków. Był on duchownym rzymskokatolickim, a mimo to cenionym intelektualistą z 2. połowy XIX wieku. Zajmował się zbieraniem starożytności, historią, językoznawstwem, archeologią i etnografią, zwłaszcza Kielc i guberni kieleckiej, ale też terenów sąsiednich (Bracha, Marczevska, 2017, s. 7–8; tam lit.). Przekazane przez niego przedmioty są skromnym świadectwem wczesnych półprofesjonalnych zainteresowań archeologią Złotego Potoku, a chyba nawet początkiem archeologii średniowiecza Wyżyny

Częstochowskiej. Wspomnieć też można o B. Podczaszyńskim (1822–1876; ryc. 3: 4), który był polskim architektem i kolekcjonerem o zainteresowaniach historycznych (Haisig, 1952, s. 5–31).

## Literatura

Bialeková, D. (1977). Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung). *Slovenská archeológia*, 25 (1), 103–158.

Błaszczyk, W. (1966). Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Złotym Potoku pow. Częstochowa. *Muzeum w Częstochowie. Sprawozdania z Badań Archeologicznych 1966*, b.s.

- Boroń, P., Foltyn, E. (2011). Na północ od państwa (wielko)morawskiego. Z problematyki badań Górnego Śląska i zachodnich krańców Małopolski w dobie karolińskiej. *Zborník Slovenského národného múzea – Archeológia, Supplementum*, 4, 5–37.
- Bracha, K., Marczevska, M. (2017). *Władysław Siarkowski. Materiały do etnografii i historii Kielc. Pisma wybrane rozproszone*. Przygotowanie do druku: Bracha, K., Marczevska, M. Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe.
- Chochorowska, E. (2001). Zbiory Krakowskiego Muzeum Archeologicznego dawniej i dziś. *Materiały Archeologiczne*, 32, 13–18.
- Gołąb, B. (1978). Złoty Potok, gm. Janów, woj. częstochowskie. Stanowisko 3. *Informator Archeologiczny: badania*, 1977, 11, 210.
- Haisig, M. (1952). *Bolesław Podczaszyński. Sfragistyk i archeolog*. Wrocław: Muzeum Śląskie.
- Janowski, A. (2016). Karolińska przewlecza do ostróg ze Stargardu. *Stargardia*, 10, 415–417.
- Krauss, A. (1962). Złoty Potok, pow. Częstochowa. *Silesia Antiqua*, 4, 318–319.
- Liwoch, R. (2013). Grzywna siekierowata z Modlnicy. *Materiały Archeologiczne*, 39, 149–154.
- Liwoch, R. (2016). Przewlecza (nota). W: Tyniec, A. (red.), *Chrzest 966. Oblicza chrystianizacji (80)*. Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie.
- Liwoch, R. (2017). Wielkie Morawy i ich jurajski ślad. *Głos. Tygodnik Nowohucki*, 17 lutego 2017 r., 7 (1350), III.
- Poleski, J. (2013). *Małopolska w VI-X wieku. Studium archeologiczne*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.
- Radwański, K. (1968). Wczesnośredniowieczna ceramika krakowska i zagadnienie jej chronologii. *Materiały Archeologiczne*, 9, 5–89.
- Robak, Z. (2013). *Studia nad okuciami rzemieni w typie karolińskim. VIII-X wiek. I część*. Nitra: Archeologický ústav SAV Nitra.
- Robak, Z. (2014). *Studia nad okuciami rzemieni w typie karolińskim. VIII-X wiek. II część*. Nitra: Archeologický ústav SAV Nitra.
- Robak, Z. (2018). Carolingian or not? An analysis of the fitting from Haliczany in the context of other early medieval finds from selected areas of the Western Slavic territories. *Slovenská archeológia*, 66 (1), 49–105.
- Wachowski, K. (1987). Der karolingische Fundhorizont in Südpolen. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 17 (4), 523–528.
- Wachowski, K. (1992). *Kultura karolińska a Słowiańszczyzna Zachodnia*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Witkowska, B. (2010). Zagadnienie osadnictwa kultury ceramiki sznurowej na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej. W: Czopek, S., Kadrow, S. (red.), *Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblata*, (191–201). Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.
- Żaki, A. (1974). *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN.

Radosław Liwoch

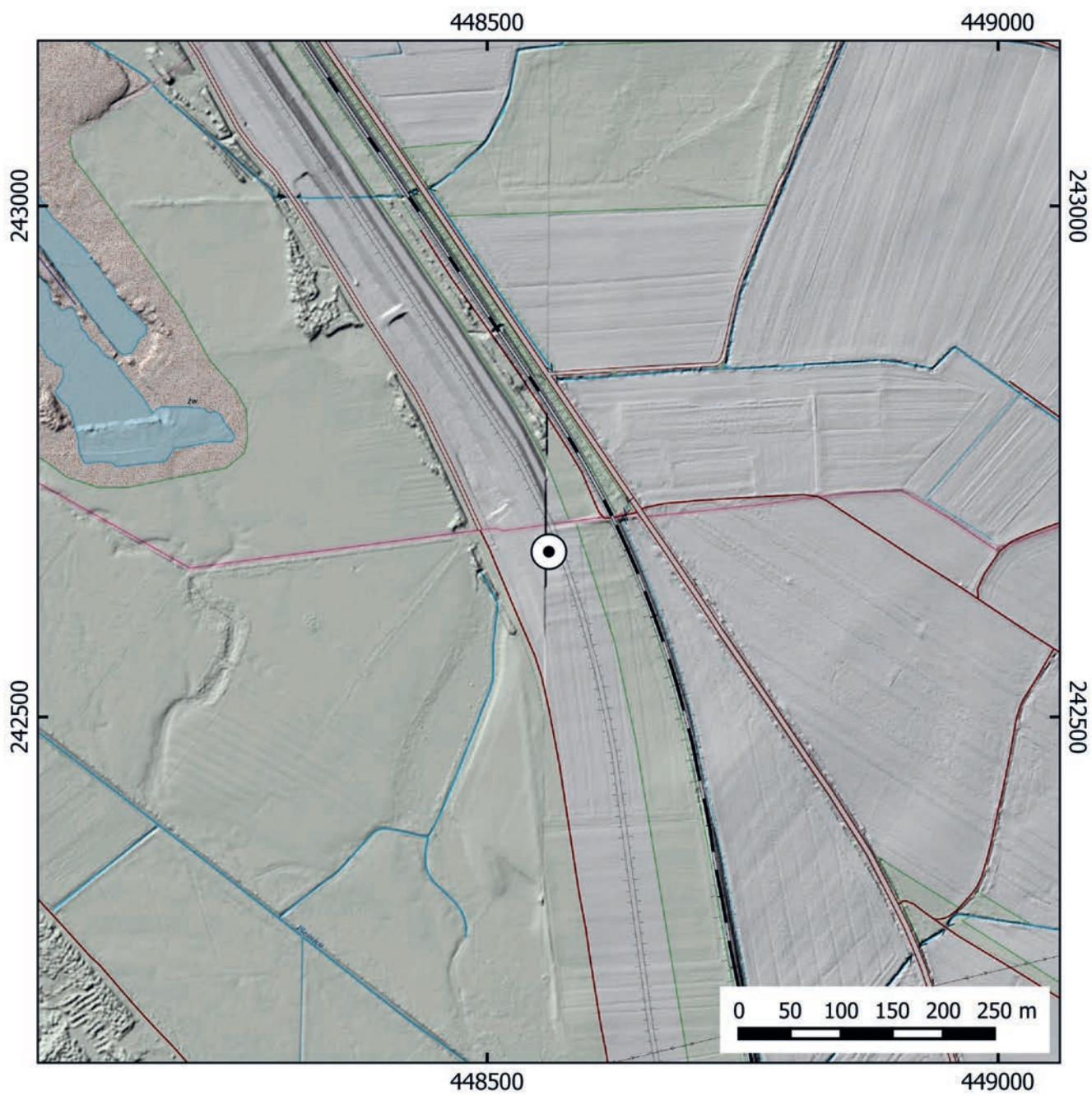
## A Carolingian spur strap loop and pottery finds from Złoty Potok. A contribution to the studies in the medieval archaeology of the Częstochowa Upland

### Abstract

The article discusses archaeological artifacts found at Złoty Potok now in the Archaeological Museum in Krakow. One of them is a remarkable Carolingian spur strap loop made of copper alloy – presumably an import dated to the second half of the 9<sup>th</sup> century, brought to the north-western margin of the territory of the Vistulian tribe from Great Moravia. Also mentioned in the article are two archaeological sites at Złoty Potok dated to the medieval period – an open settlement and a hill-fort (their preservation is shown on photographs).

### KEY WORDS

- Złoty Potok
- early middle ages
- copper alloy spur loop
- pottery
- rev, Władysław Siarkowski
- Bolesław Podczaszyński



..... Ryc. 1. Nieboczowy, st. 3  
..... (AZP 102-40/132), gm.  
..... Lubomia. Lokalizacja stano-  
..... wiska. Oprac. M. Furmanek

# Osada z okresu wczesnego średniowiecza na stanowisku Nieboczowy (st. 3), gm. Lubomia, pow. wodzisławski

## Abstrakt

W trakcie badań na stanowisku Nieboczowy 3 (AZP 102–40/132) przebadano łącznie obszar o powierzchni 91,5 arów. Odkryto i zarejestrowano 36 obiektów nieruchomych. Na podstawie znalezisk wyróżniono dwie fazy: wczesnośredniowieczną i nowożytną. Pozyskane źródła wskazują na użytkowanie badanego obszaru przede wszystkim we wczesnym średniowieczu. W oparciu o analizę ceramiki chronologię tego osadnictwa ustalono głównie na IX wiek. Stwierdzono występowanie różnych kategorii obiektów nieruchomych: budynki wziemne bezsłupowe, paleniska/ogniska, jamy o nieokreślonej funkcji, doły posłupowe. Stan zachowania obiektów nieruchomych oraz stosunkowo niewielka liczba zabytków ruchomych utrudnia szersze rozważania na temat wielkości i rozplanowania osady. Być może mamy do czynienia z jej peryferyjną strefą, a bardziej zwarta zabudowa rozciągała się dalej w kierunku północnym i północno-wschodnim. Wczesnośredniowieczna faza na stanowisku w Nieboczowach pokrywa się z czasem funkcjonowania pobliskiego grodu Gołyszyców w Lubomi, który został zniszczony w końcu IX wieku. Odkryta osada należała zapewne do sieci osad będących „dalszym” zapleczem gospodarczym tego dużego, dominującego w okolicy ośrodka.

W związku z budową zbiornika przeciwpowodziowego Racibórz Dolny na rzece Odrze, konsorcjum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Instytutu Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego wykonało ratownicze prace wykopaliskowe na 20 stanowiskach. W ramach serii wydawniczej pt. „Badania archeologiczne na terenie Zbiornika przeciwpowodziowego Racibórz Dolny na rzece Odrze, województwo śląskie (polder)” ukazały się dotychczas opracowania źródłowe osiemnastu z nich (Bobrowski, Gediga, Minta-Tworzowska, Piekalski, 2014a; 2014b; 2014c; 2014d; 2015). Celem niniejszego artykułu jest prezentacja wyników badań przeprowadzonych na kolejnym, dziewiętnastym stanowisku, położonym w obrębie gruntów wsi Nieboczowy.

Stanowisko nr 3 zlokalizowane jest na prawym brzegu Odry, ok. 1,3 km na wschód od zabudowań wsi Nieboczowy, przy drodze łączącej Racibórz z Lubomią (ryc. 1). Obszar badań

administracyjnie należy do gminy Lubomia w powiecie wodzisławskim.

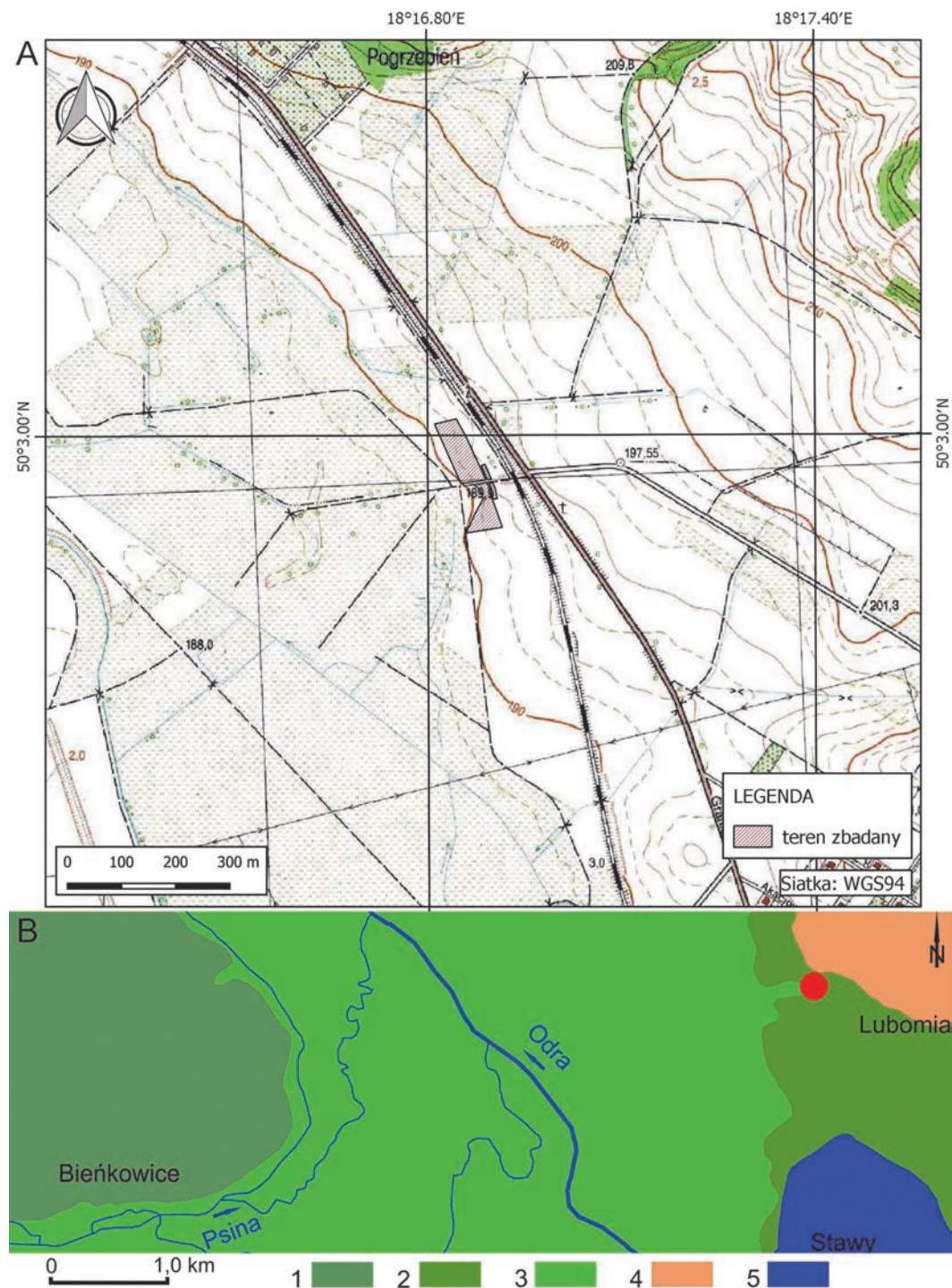
W ramach mezoregionu obszary te położone są w obrębie Kotliny Raciborskiej (Kondracki, 2013; Solon i in., 2018). Jej teren jest słabo urozmaicony (osiąga wysokości nieco poniżej 200 m n.p.m.), z przewagą rzeźby równinnej o różnicach wysokości z reguły nie przekraczających 3 m. Zachodnia część gminy Lubomia stanowi najbardziej na wschód wysuniętą część Kotliny Raciborskiej. Elementy rzeźby naturalnej stanowią tu: koryto Odry i koryta jej dopływów oraz terasy rzeczne. Największą powierzchnię zajmuje terasa holocenińska (zalewowa), sięgająca 0,5–2,0 m nad poziomem rzeki, w obrębie której występują starorzecza Odry powstałe w wyniku regulacji rzeki. Wyższy poziom dna doliny stanowi terasa nadzalewowa, powstała w okresie zlodowacenia bałtyckiego, która sięga 4–7 m nad poziomem rzeki. Elementem przejściowym, obecnym na wschód od obszaru badań, są zbocza doliny Odry,

## SŁOWA KLUCZOWE

- osada
- wczesne średniowiecze
- osadnictwo wczesnośredniowieczne
- Brama Morawska
- Nieboczowy



Ryc. 2. Nieboczowy, st. 3 (AZP 102–40/132), gm. Lubomia: **A** – mapa z zaznaczoną lokalizacją wykopów; **B** – przeglądowy szkic geologiczno-geomorfologiczny na podstawie Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski, arkusz Racibórz zmienione: **1** – najwyższa terasa zbudowana z piasków i żwirów rzecznych 12–15 m n.p.r.; **2** – terasa zbudowana z mułków rzecznych 3–8 m n.p.r.; **3** – terasa niska zbudowana z mułków rzecznych 0,5–2,5 m n.p.r.; **4** – wysoczyzna i stoki wysoczyzny pokryte lessami; **5** – zagłębienia poeksploatacyjne wypełnione wodą. Oprac. P. Wiktorowicz, M. Kuc



które równocześnie stanowią zachodnie stoki Płaskowyżu Rybnickiego. Badany teren zajmuje południowo-zachodni stok II terasy Odry, która przechodzi w wysoczyznę pokrytą lessami i jest zlokalizowany w obrębie piaszczysto-żwirowego stropu terasy (ryc. 2; Kuc, 2014).

Stanowisko rozpoznane zostało w trakcie nadzorów archeologicznych pełnionych nad pracami ziemnymi wykonywanymi w związku z budową zbiornika przeciwpowodziowego. Szerokopłaszczyznowe badania archeologiczne prowadzone były z przerwami od 26 kwietnia 2014 do 24 lipca 2015 roku przez Zespół Archeologicznych Badań Ratowniczych przy Ośrodku Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza we

Wrocławiu) oraz Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

W trakcie prac przebadano łącznie obszar o powierzchni 91,5 arów. Odkryto i zadokumentowano 36 obiektów nieruchomych, z eksploracji których pozyskano w sumie 140 ułamków naczyń i 1 fragment kości zwierzęcej, 2 bryłki polepy oraz 2 fragmenty cegły (tab. 1–3). Na podstawie znalezisk wyróżniono dwie fazy użytkowania badanego obszaru: wczesnośredniowieczną oraz nowożytną. Pozyskane źródła wskazują na zasiedlenie stanowiska przede wszystkim we wczesnym średniowieczu.

## Charakterystyka zabytków nieruchomych

Wszystkie odkryte podczas badań obiekty miały charakter osadowy i reprezentowały typ obiektów zagłębionych (tab. 2). Ich zarysy, w postaci plam humusowych, widoczne były na poziomie stropu nieprzeobrażonych antropogenicznie utworów piaszczysto-żwirowych i występowały na całym badanym obszarze (ryc. 4). Zdecydowana większość jam charakteryzowała się intensywnie ciemnym zabarwieniem, wynikającym z występowania spalenizny w ich wypełniskach. Reszta odznaczała się na tle calca jako zbielicowane zaciemnienia próchniczne. Wypełniska były zazwyczaj jednowarstwowe, rzadziej dwuwarstwowe.

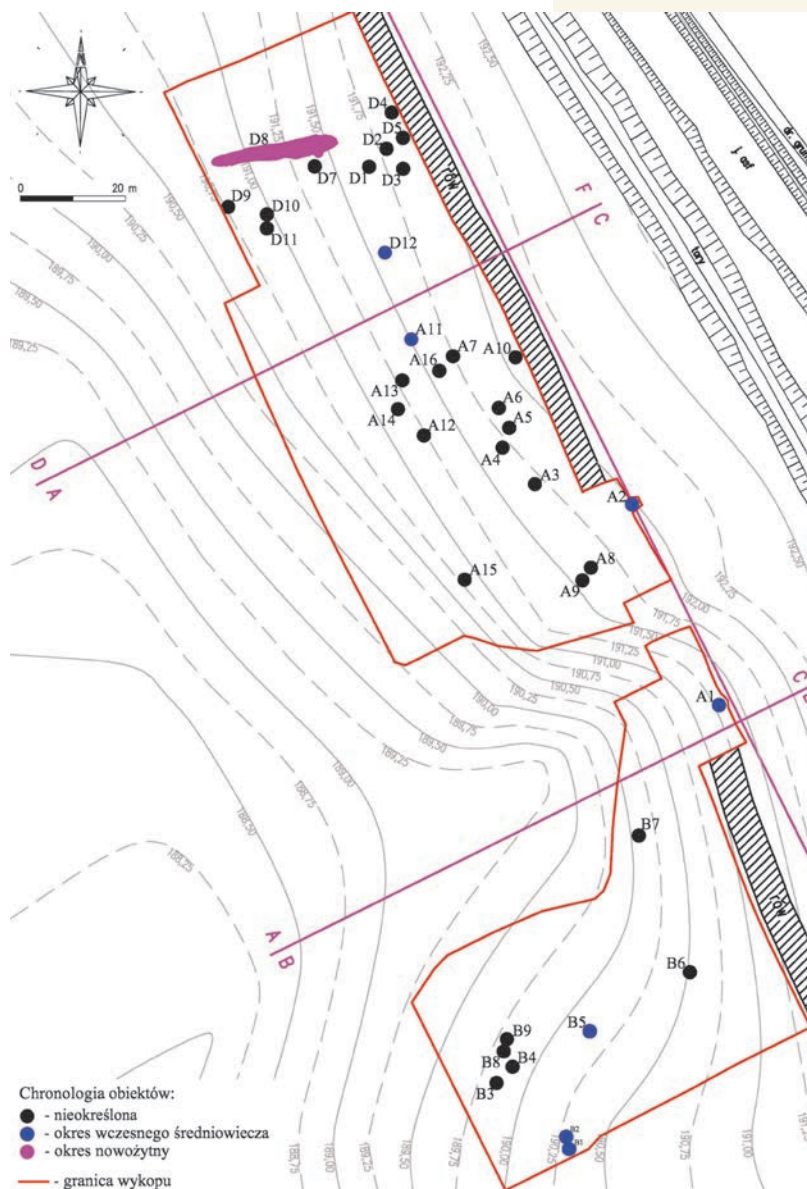
Wszystkie obiekty (za wyjątkiem jamy D8) odznaczały się niewielką głębokością, która nie przekraczała w żadnym przypadku 0,26 m. Sytuacja taka wynika ze stanu zachowania relikwów osadniczych na stanowisku. Ich stropowe partie uległy destrukcji w trakcie procesów podepozycyjnych oraz w czasie odhumusowywania podczas prac prowadzonych na potrzeby budowy zbiornika. Zachowały się jedynie spągowe partie obiektów. Ponadto obiekty A1 i A2 zostały częściowo zniszczone przez rów odwadniający.

Zabytki ruchome odkryto w 9 obiektach (tab. 1–2). W ośmiu z nich (A1, A2, A11, B1, B2, B5, D4, D12) odnaleziono ceramikę wczesnośredniowieczną. Zarejestrowano tam stosunkowo niewielkie ilości fragmentów naczyń ceramicznych. W jamach A11 oraz D12 stwierdzono pojedyncze ułamki, w obiektach A1, B1, B2, B5, D4 było ich od kilku do kilkunastu, natomiast w obiekcie A1 kilkadziesiąt. Z osadnictwem nowożytnym wiązać można tylko jedną, wyróżniającą się rozmiarami i charakterem wypełniska jamę D8 (rów?). Obiekt datowano na podstawie 2 ułamków ceramiki i fragmentów cegły. Pozostałe obiekty nie dostarczyły zabytków pozwalających na datowanie artefaktualne.

Na stanowisku nie stwierdzono obecności osadnictwa pradziejowego, a zdecydowana większość znalezisk związana jest z osadą wczesnośredniowieczną. Z dużym więc prawdopodobieństwem można przyjąć, że obiekty, w których nie odkryto zabytków datujących należy powiązać również z tą fazą zasiedlenia.

W oparciu o ogólnie akceptowane kryteria (por. np. Michalski, 1983; Foltyn, 1998, s. 36–54, tam literatura), uwzględniające rozmiary oraz charakter i zawartość wypełnisk wydzielono następujące kategorie obiektów wczesnośredniowiecznych:

- > budynki wziemne bezsłupowe (7 obiektów),
- > paleniska/ogniska (7 obiektów),
- > jamy o nieokreślonej funkcji (9 obiektów),
- > doły postłupowe (12 obiektów).












## Budynki wziemne bezsłupowe

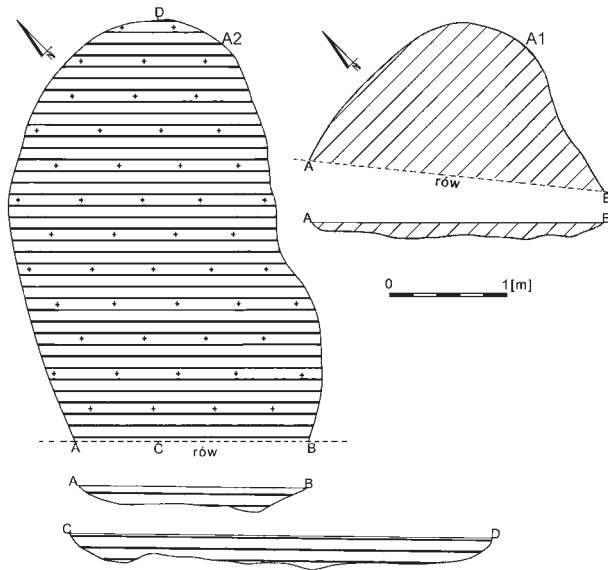
Jako pozostałości domniemanych budynków wziemnych bez konstrukcji słupowych zinterpretowano 7 obiektów (A2, A11, A15, B1, B2, B5, B6; ryc. 4; 7–10). Mogły one pełnić różne funkcje, zarówno gospodarcze, jak i mieszkalne. Miały w rzucie poziomy zarysy owalne, prostokątne oraz nieregularne, natomiast w przekroju kształt półwalny. Dna były bardziej lub mniej płaskie. Wyróżniały się stosunkowo dużymi rozmiarami oraz niewielką miąższością. Długości mieściły się w przedziale 2,4–5,9 m, szerokości 1,7–3,18 m, natomiast powierzchnie od 3,6 do 8,9 m<sup>2</sup>. Głębokości wahały się od 0,14 do 0,26 m. Obecnie mamy do czynienia jedynie ze spągowymi partiami tych budowli, co pozwala przypuszczać, że ich pierwotne wymiary mogły być znacznie większe. Wypełniska jam składały się z warstwy spalenizny przemieszanej zwykle z mniej lub bardziej zbielicowaną próchnicą i calcowym żwirem. Obiekty ułożone były dłuższymi osiami mniej więcej wzdłuż linii: wschód–zachód lub północ–południe. Nie zaobserwowano obecności jakichkolwiek konstrukcji w ich pobliżu.

Ryc. 3. Nieboczowy, st. 3 (AZP 102–40/132), gm. Lubomia. Plan warstwowy stanowiska z lokalizacją wykopów i obiektów archeologicznych. Oprac. P. Wiktorowicz, L. Żygadło

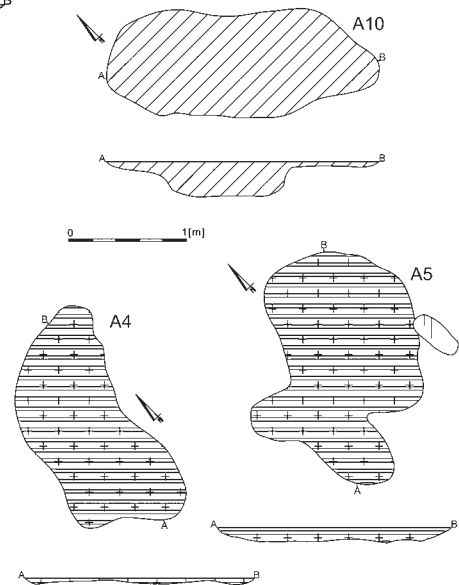
Legenda do rycin 4–10

-  słabo zbielicowana próchnica (barwa ciemnoszara) (Ia)
-  słabo zbielicowana próchnica (barwa ciemnoszara)/warstwa o zabarwieniu spalenizny nasycona węglami (Ia/VIa)
-  średnio zbielicowana próchnica (barwa szara) (Ib)
-  silnie zbielicowana próchnica (barwa jasnoszara) (Ic)
-  nie zbielicowana próchnica (barwa czarna)/warstwa o zabarwieniu spalenizny nasycona węglami (IIa/VIa)
-  warstwa o zabarwieniu spalenizny intensywnie nasycona węglami (IIb/VIb)
-  warstwa o zabarwieniu spalenizny bez widocznych węgli lub ze sporadycznymi węglami (VIIa)
-  piasek o różowym zabarwieniu
-  kamień

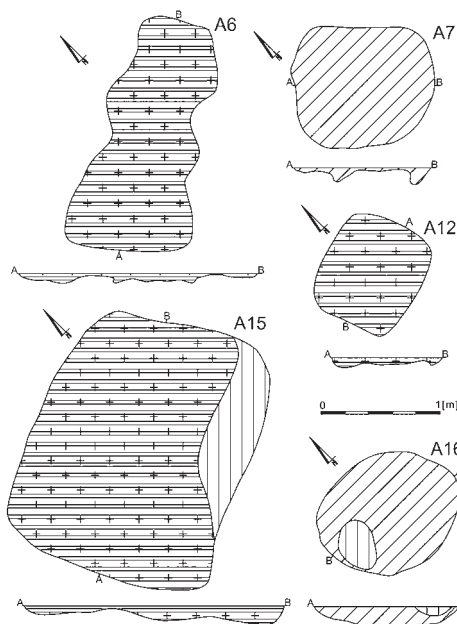
Ryc. 4. Nieboczowy, st. 3 (AZP 102–40/132), gm. Lubomia. Rzuty i przekroje obiektów A1–A2. Oprac. P. Wiktorowicz, L. Żygadło



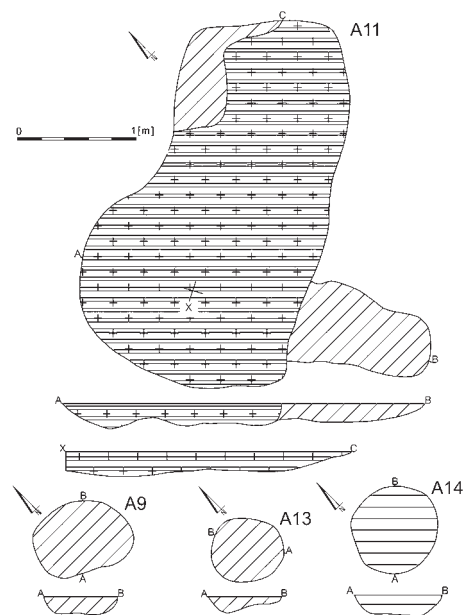
Ryc. 5. Nieboczowy, st. 3 (AZP 102–40/132), gm. Lubomia. Rzuty i przekroje obiektów A4–A5, A10. Oprac. P. Wiktorowicz, L. Żygadło



Ryc. 6. Nieboczowy, st. 3 (AZP 102–40/132), gm. Lubomia. Rzuty i przekroje obiektów A6–A7, A12, A15–A16. Oprac. P. Wiktorowicz, L. Żygadło



Ryc. 7. Nieboczowy, st. 3 (AZP 102–40/132), gm. Lubomia. Rzuty i przekroje obiektów A9, A11, A13–A14. Oprac. P. Wiktorowicz, L. Żygadło



W grupie tej ciekawy jest kompleks jam B1 oraz B2 odkryty na arze B65. Mają one odpowiednio nieregularny i owalny zarys w rzucie poziomym i wymiary  $5,9 \times 2,9$  m oraz  $3,56 \times 1,90$  m. Układały się równolegle do siebie wzdłuż linii wchód – zachód. Były bardzo płytkie. Ich maksymalne głębokości nie przekraczają 0,12 m. Możliwe, że są to spągowe partie jednej, większej konstrukcji, o powierzchni około  $30 \text{ m}^2$ , która w środkowej części się nie zachowała (ryc. 8).

Problematyczna jest funkcjonalna interpretacja omawianych obiektów. Takie jamy są typowe dla obszarów Śląska w starszych fazach wczesnego średniowiecza (np. Lodowski, 1980, s. 76–94, ryc. 7–8, 10, 15–19; Foltyn, 2000, s. 47–81). Od lat toczy się jednak dyskusja, czy stanowią one relikty konstrukcji samej w sobie, czy też są pozostałościami części ziemnej większych konstrukcji, np. wznoszonych z zastosowaniem techniki zrębowej, której pozostałości nie są najczęściej uchwytnymi metodami wykopaliskowymi (Chudziak, 1988a, s. 195; 1988b, s. 183; Szymański, 2000, s. 363–366). Do tej drugiej interpretacji przychyliła się większość badaczy (np. Lodowski, 1980, s. 84; Kobyliński, 1988, s. 102; Dulnicz, 2001, s. 137–138), argumentując, że jamy te są zbyt małe by pełnić funkcję mieszkań.

Zastanawiające jest występowanie spalenizny w wypełniskach tych obiektów. Niektórzy badacze interpretują jej obecność jako pozostałość po zabiegach związanych z dogrzewaniem budynków (Dulnicz, 2001, s. 138). Duża ilość równomiernie rozłożonej spalenizny może być również efektem gwałtownego zakończenia funkcjonowania obiektów i mieć charakter popożarowy. Na pobliskiej osadzie w Tworkowie 9 podobne obiekty, zawierające spaleniznę, uznano za jamy o bliżej nieokreślonej funkcji produkcyjnej (Dębski, 2014b, s. 88–89). Ta interpretacja wydaje się zasadna, zwłaszcza w przypadku obiektów mniejszych A11, B5, B6, z dużym udziałem spalenizny w wypełnisku jamy. Możliwe również, że są to po prostu pozostałości po dużych paleniskach/ogniskach. Z analogiczną sytuacją mamy do czynienia na pobliskiej osadzie na stanowisku 426 w Raciborzu (Kamyszek, Pankiewicz, 2015b).

### Paleniska/ogniska

Jako paleniska określono 7 obiektów (A4, A5, A6, A12, D4, D9?, D12; ryc. 5–6; 10). Miały one w rzutach poziomych kształty w przybliżeniu prostokątne lub nieregularne, w przekrojach natomiast zarysy półowalne, poziome. Dna były płaskie bądź nieregularne. Długości mieściły się w przedziale  $0,9–1,96$  m, szerokości  $0,64–1,48$  m, natomiast powierzchnie od  $0,5$  do  $1,9 \text{ m}^2$ . Głębokości jam wahały się od  $0,04$  do  $0,12$  m. Charakterystyczną cechą tych obiektów była obecność dużej ilości spalenizny, która stanowiła jedyny komponent wypełniska. W przypadku zwłaszcza większych

palenisk A4, A5, A6 uwagę zwraca ich strukturalne podobieństwo do grupy obiektów określonych jako domniemane pozostałości budynków ziemnych bezszupowych.

### Jamy o nieokreślonej funkcji

Do kategorii tej zaliczono 9 obiektów (A1, A3, A7, A16, B4, B7, B8, D7, D11; ryc. 4; 6; 9–10). Jest to najbardziej zróżnicowana grupa. Referowane obiekty pełniły różnorakie funkcje gospodarcze i magazynowe. Zakwalifikowano tu zarówno mniejsze jamy o rozmiarach  $0,68 \times 0,64$  m, jak i zdecydowanie większe o rozmiarach  $2,28 \times 0,86$  m. Miały one zazwyczaj owalny zarys w rzucie poziomym, w przekroju natomiast półowalny, poziomy. Dna były nieckowate, płaskie bądź nieregularne, zagłębione maksymalnie do głębokości  $0,32$  m. Jedno- lub dwuwarstwowe wypełniska stanowiła najczęściej zbielicowana próchnica, rzadziej piasek i glina. W obiektach B4 i B8 stwierdzono obecność piasku zabarwionego na różowo oraz węgla drzewnych, co można interpretować jako ślad palenia w ich obrębie ognia.

Niektóre z tych obiektów są podobne do tzw. „owalnych jam o przekroju nieckowatym”, określanych czasami jako „wannowate” (Lodowski, 1980, s. 77; Chudziak, 1988a, s. 193; Kobyliński, 1988, s. 102–104, 193–196). Te mało charakterystyczne założenia interpretowane są różnorako, najczęściej bardzo ogólnie jako gospodarcze lub obiekty gospodarcze nieznanego pochodzenia (Kościński, 1995, s. 136, 140; Szwed, 2003, s. 412).

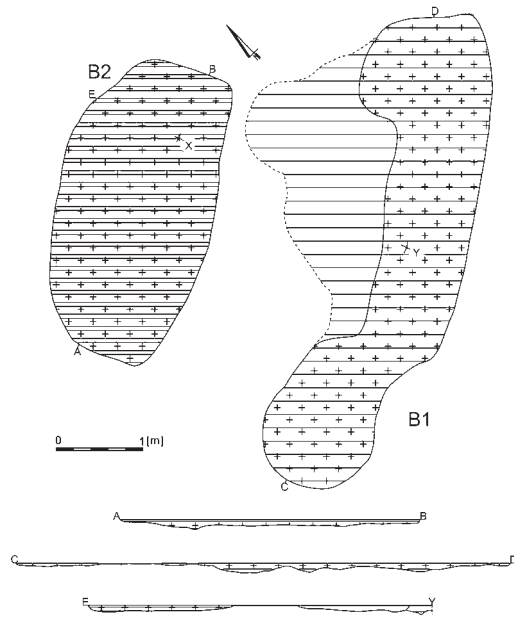
### Doły postłupowe

Najlicniejszą kategorię obiektów stanowiły niewielkie jamy w typie dołów postłupowych. Za negatywy po słupach uznano 12 obiektów (A8, A9, A10, A13, A14, B3, B9, D1, D2, D3, D5, D10; ryc. 7). Były to najczęściej owalne, w pojedynczych przypadkach prostokątne i koliste jamy o dość zróżnicowanych rozmiarach. Ich długości mieściły się w przedziale  $0,4–0,8$  m, szerokości  $0,32–0,7$  m. W profilu miały zarys półowalny, poziomy o płaskim lub nieckowatym dnie. Zachowane głębokości tych obiektów sięgały maksymalnie do  $0,21$  m. Wypełniska były jednolite. Stanowiła je zawsze mniej lub bardziej zbielicowana próchnica. Nie stwierdzono żadnych związków funkcjonalnych i przestrzennych pomiędzy dołami postłupowymi ani pomiędzy dołami a obiektami innego rodzaju.

### Ceramika naczyniowa

Ceramika naczyniowa jest najlicniejszą kategorią zabytków pojawiających się na osadzie. Jej zbiór liczył 138 sztuk, a po procesie rekonstrukcji zmniejszył się do 105 fragmentów. Najwięcej ułamków odkryto w obiekcie A2 (67 sztuk). Pozostałe pochodzą z obiektów A1, A11, B1, B2, B5, D4,

Ryc. 8. Nieboczowy, st. 3 (AZP 102–40/132), gm. Lubomia. Rzuty i przekroje obiektów B1–B2. Oprac. P. Wiktorowicz, L. Żygadło



D12 (łącznie 71 sztuk). Szczegółowej analizie poddano 57 fragmentów. Do dokładniejszego opisu nie zakwalifikowano bardzo drobnych (poniżej 4 cm<sup>2</sup> powierzchni), niecharakterystycznych ułamków brzuśców<sup>7</sup>.

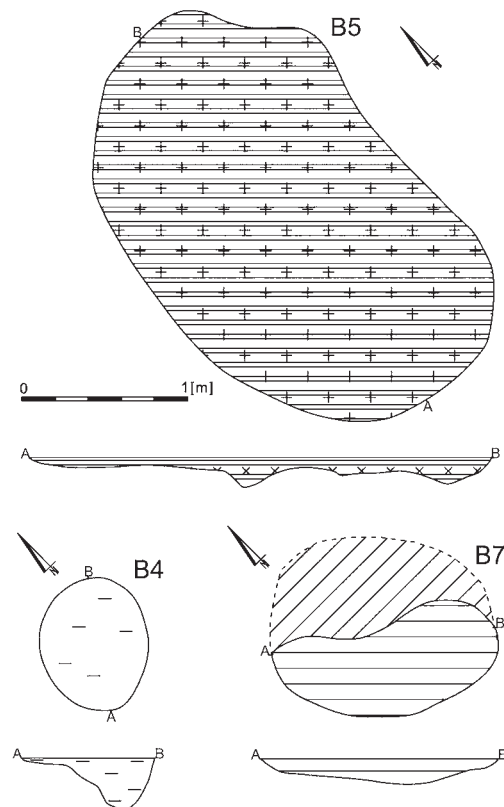
Naczynia z osady w Nieboczowach wylepiono z masy garncarskiej zawierającej zazwyczaj tłuczeń. Pojawiał się samodzielnie (21 sztuk), z domieszką piasku (9 sztuk) bądź z domieszką drobną, nieuchwytną makroskopowo (8 sztuk), ewentualnie z jedną i drugą (4 sztuki). Piasek zazwyczaj występował wraz z tłuczniem. Jako domieszka samodzielna pojawił się w ściankach

naczyń trzykrotnie. Obecność tłucznia wraz z piaskiem, albo domieszką drobniejszą nadawała naczyniom szorstką fakturę powierzchni, wyróżniającą większość naczyń (33 sztuki). Grubszy tłuczeń sprawiał, że powierzchnia była w dotyku chropowata (10 sztuk). W przypadku egzemplarzy zawierających pojedyncze większe ziarna tłucznia, fakturę powierzchni określono jako gładką, przy czym była ona gładka w większości wypadków wyłącznie od strony zewnętrznej. W zespole z obiektu A1 obserwuje się starcie powierzchni wewnętrznej, zapewne w wyniku użytkowania naczyń (mycia, zeszkrobywania resztek pożywienia). Odsłoniło to większe ziarna domieszki, przez co powierzchnia z tej strony stawała się szorstka lub chropowata. W masie garncarskiej naczyń z osady dwukrotnie pojawiła się też mika, przy czym zawsze towarzyszyła domieszce pylistej. Ceramika ze stanowiska Nieboczowy wyróżnia się na tle niektórych zespołów z najbliższej okolicy np. osad z Raciborza 426 (Kamyszek, Pankiewicz, Żygadło, 2015b) czy Bieńkowice 56 (Kamyszek, Pankiewicz, 2015a). Odrębność ta zaznacza się w składzie masy garncarskiej. W przeciwieństwie do materiałów z tych stanowisk naczynia odkryte w Nieboczowach sporadycznie zawierały domieszki szamotu ceramicznego (3 sztuki, przy czym zawsze towarzyszył jej tłuczeń).

Naczynia z osady należały raczej do średniościenne (7–8 mm – 30 sztuk). Mniej liczne są okazy sklasyfikowane jako cienkościenne (5–6 mm – 11 sztuk) i grubościenne (9–10 mm – 14 sztuk). Wśród den, 6 sztuk to okazy o grubości 9 mm lub większej, a tylko 4 to dna cieńsze (6–8 cm).

Ze względu na stan zachowania materiałów nie dało się zrekonstruować większych partii naczyń. Tylko w 4 przypadkach na podstawie większych fragmentów górnej partii określono formę. Jedno naczynie sklasyfikowano jako garnek o esowatym profilu z krótką szyjką (A1:1; ryc. 11: 3). Drugi należał do form słabo profilowanych (A2:1, ryc. 11: 1). Wydzielono też naczynie ze zredukowaną szyjką (B1:1; ryc. 12: 9) i szyjką podkreśloną uskokiem (A5:1; ryc. 11: 6). Dla dwóch naczyń zrekonstruowano średnicę wylewu, wynosiła ona odpowiednio 16 i 22 cm (ryc. 11: 1; 12: 9). Wydaje się, że średnica den była w miarę zestandaryzowana. Odtworzono ją w przypadku 7 naczyń, a wynosiła ona 9 cm, 4-krotnie 10 cm, 12 cm i 14 cm (ryc. 11: 2, 10; 12: 4, 6–8; 13: 4). Takie proporcje średnic den i wylewów świadczą także o nieznacznym wyodrębnieniu podstawy naczynia w całej jego bryle. Dna naczyń są z zasady płaskie, w dwóch przypadkach lekko wklęsłe. Na dwóch z nich stwierdzono ślady podsypki drobnego piasku. W partii przydennej jednego z naczyń zaobserwowano ślady smug dookólnych i wyorania grubszych

Ryc. 9. Nieboczowy, st. 3 (AZP 102–40/132), gm. Lubomia. Rzuty i przekroje obiektów B4–B5, B7. Oprac. P. Wiktorowicz, L. Żygadło



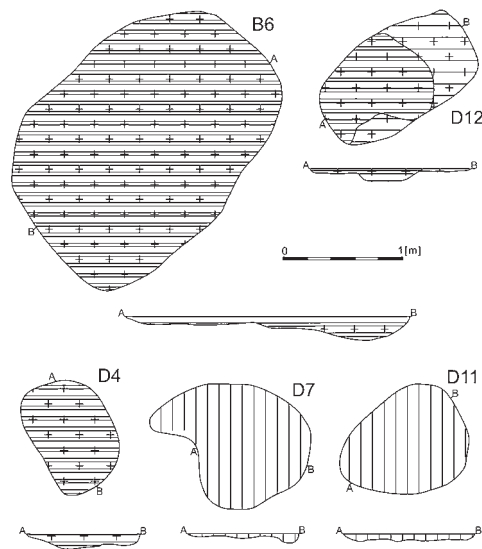
<sup>7</sup> Klasyfikację form naczyń, wylewów oraz ornamentu przeprowadzono wg Pankiewicz, 2012, s. 37–72.

ziaren domieszki, być może w wyniku usunięcia walka dookólnego, mocującego dno do tarczy koła. Na pojedynczym dnie zachował się lekko wklęsły odcisk osi koła garncarskiego o średnicy około 2 cm (ryc. 11: 11).

Mimo tego, że zbiór ceramiki nie był zbyt liczny i dobrze zachowany kształty wylewów są dość zróżnicowane. Zauważalne jest to zwłaszcza w zespole pochodzącym z obiektu A1. Dwa brzegi należą do okazów słabo profilowanych, wyrównanych wyłącznie za pomocą obtaczania, przy czym jeden z nich odznaczał się nierówną powierzchnią i słabo zaznaczonymi ciągami garncarskimi (A1Ia; ryc. 12: 2), zaś drugi starannym wymodelowaniem powierzchni (A1Ib; ryc. 11: 1). Jeden wylew należał do okazów z lekko ściętą krawędzią zewnętrzną (typ A1II), zaś trzy do egzemplarzy z profilowaną, prosto ściętą tylko krawędzią zewnętrzną (typ A1IIIa; rys. 11: 6; 13: 6, 7). Dość często spotykane były okazy z profilowaną krawędzią zewnętrzną i dolną w postaci wymodelowanego daszka (A1IVa, A1IVb – 2 sztuki; ryc. 11: 3; 13: 9), poprzez masywne wyprofilowanie krawędzi dolnej (A1IVd – 1 sztuka) oraz akcentu na stronie górnej (A1IVe – 1 sztuka). Pojedynczo spotykane są także wylewy z przeźłobioną krawędzią zewnętrzną (A1IIIB; ryc. 13: 8) i krawędzią górną wymodelowaną w postaci płaszczyzny (A2Va; ryc. 12: 1). W zbiorze ceramiki wystąpił także jeden wylew wykonany z podwójnej porcji masy garncarskiej. Był on starannie zaokrąglony za pomocą obtaczania (B1a; ryc. 12: 9).

Obecność ornamentu stwierdzono tylko na 15 spośród 105 fragmentów. Część skorup pochodzi jednak z dolnych, zazwyczaj niezdobionych partii naczyń. Spośród górnych części brzuśca pięć fragmentów nie było zdobionych. Wśród motywów zdobniczych przeważały wątki grzebykowe w postaci zwielokrotnionych pasm linii falistych (A2 – 5 sztuk; ryc. 11: 1, 7; 12: 3, 9; 13: 2) lub linii falistych i prostych (typ A4 – 2 lub 3 sztuki, na jednym ornament słabo zachowany; ryc. 11: 5). Wielkość zdobionych ułamków była jednak tak mała, że nie jesteśmy w stanie określić, czy były one zdobione wyłącznie pasmami grzebykowych linii prostych czy też także innymi wątkami (ryc. 11: 7; 12: 3; 13: 2, 5, 10). Jeden z fragmentów zdobiony w ten sposób był dość archaiczny. Naniesiony był on wysoko na szyjce naczynia i wykonany drobnym, gęstym grzebieniem (ryc. 11: 5). W dwóch przypadkach naczynia ornamentowane były za pomocą rzędów nakłuc grzebykowych (A5:1; ryc. 11: 4, 6). Kilka fragmentów zdobionych było za pomocą pojedynczego zęba ryjącego (grupa C). Były to wątki proste, w postaci kilku pasm linii falistych lub falistych i prostych (C2, C3 – łącznie 3 sztuki; ryc. 11: 3, 8; 12: 5).

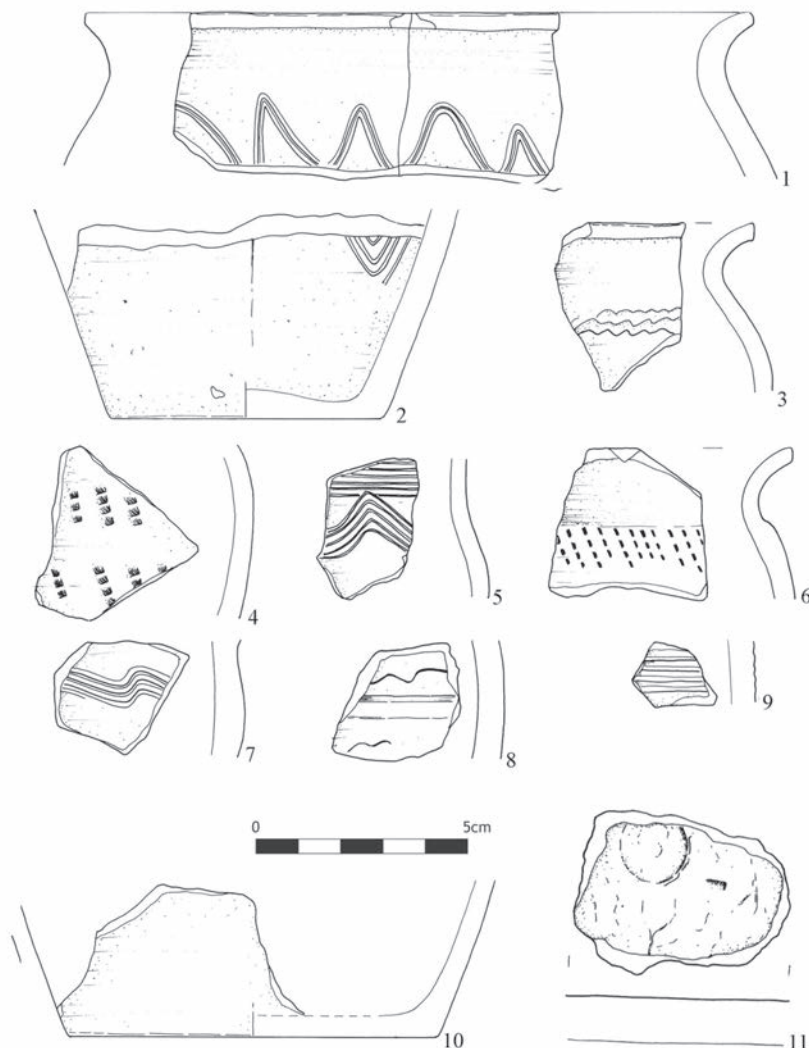
Od strony zewnętrznej większość naczyń (42 sztuki) wypalona była na barwy utleniające. Do najpowszechniejszych kolorów należały barwy:



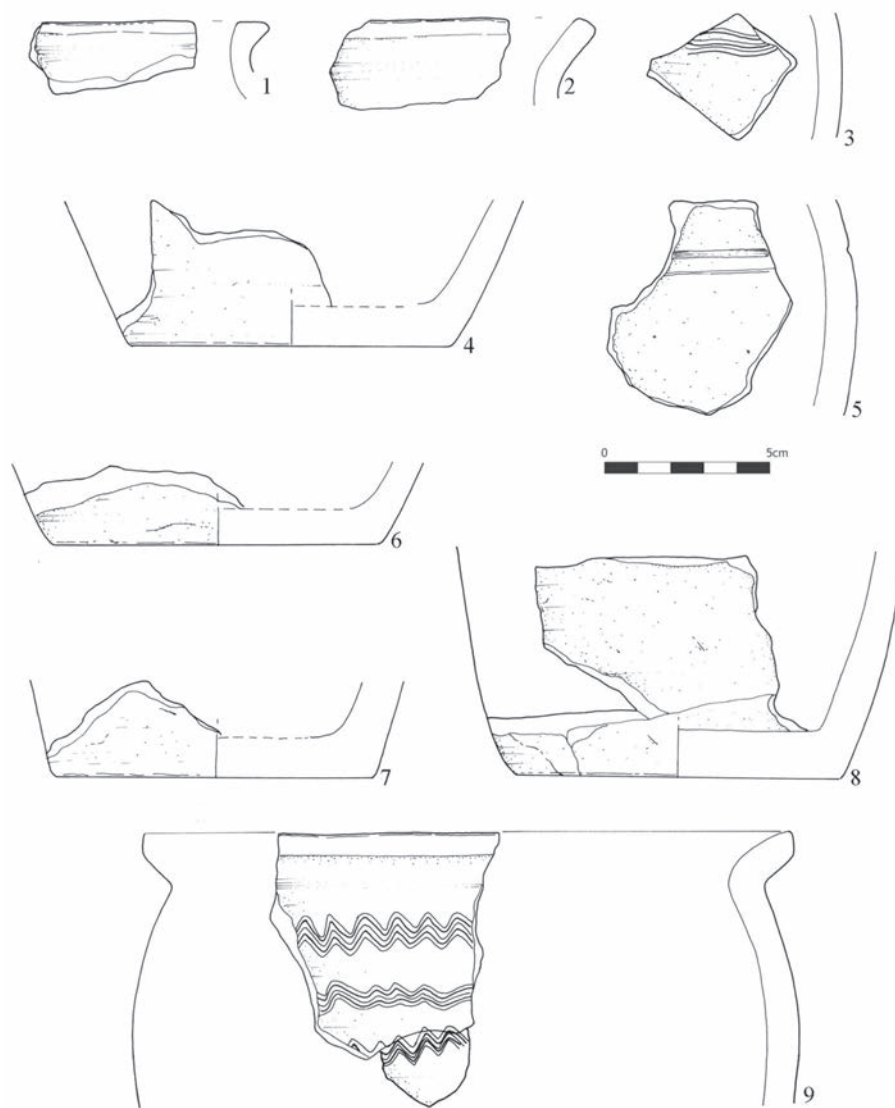
Ryc. 10. Nieboczowy, st. 3 (AZP 102-40/132), gm. Lubomia. Rzuty i przekroje obiektów B6, D4, D7, D11-D12. Oprac. P. Wiktorowicz, L. Żygadło

kremowa, ceglasto-kremowa i ceglasta (29 sztuk). Spotykane też były naczynia jasno- (4 sztuki) i ciemnobrunatne (9 sztuk). Barwy brunatnoszare, szare i ciemnoszare zanotowano w przypadku 15 sztuk. Barwy ciemne, redukcyjne (jasnoszara, szara ciemnoszara, czarna – 29 sztuk) były natomiast częściej notowane od strony wewnętrznej. Prawidłowość tę zaobserwowano także na wspomnianych stanowiskach w Raciborzu 426

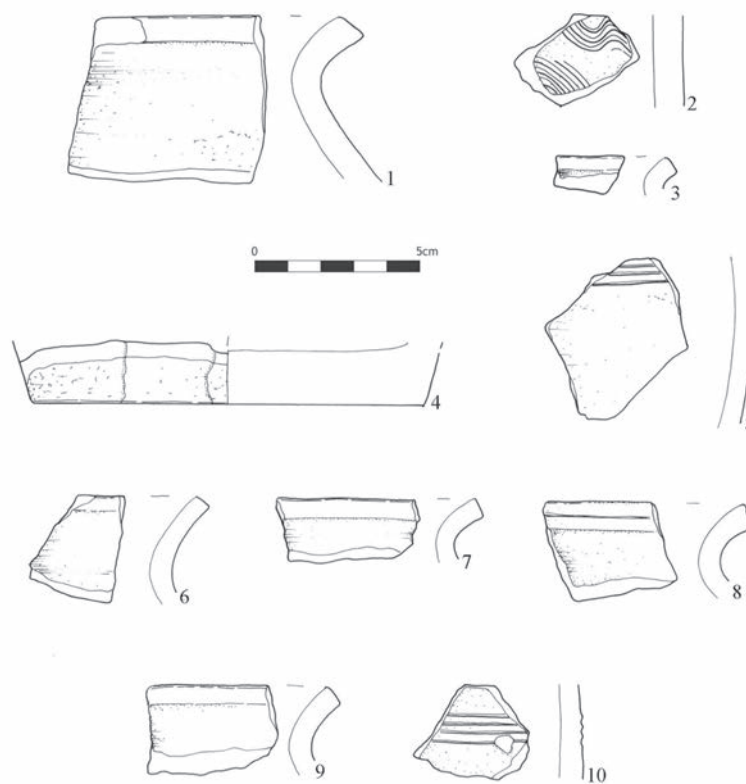
Ryc. 11. Nieboczowy, st. 3 (AZP 102-40/132), gm. Lubomia. Wybór zabytków ceramicznych, 1-11: ob. A2. Rys. M. Markiewicz



Ryc. 12. Nieboczowy, st. 3  
(AZP 102-40/132), gm.  
Lubomia. 1-9: ob. A2.  
Rys. M. Markiewicz



Ryc. 13. Nieboczowy, st. 3  
(AZP 102-40/132),  
gm. Lubomia. Wybór  
zabytków ceramicznych,  
1: ob. A11; 2-4: ob.  
B2; 5-7: ob. B5; 8-9:  
ob. D4; 10: ob. D12.  
Rys. M. Markiewicz





Ryc. 14. Lokalizacja stanowisk (kolor niebieski) o chronologii zbliżonej do osady odkrytej na stanowisku Nieboczowy 3 (kolor czerwony). Oprac. P. Wiktorowicz, L. Żygadło

oraz Bienkowicach 56. Przypuszcza się, że ma to związek ze sposobem wypału naczyń, które były ustawiane do góry dnem, przez co w ich wnętrzu wytwarzała się atmosfera redukcyjna.

Dolne partie naczyń od strony wewnętrznej nosiły zazwyczaj ślady pionowego wygładzania (21 sztuk). Natomiast od strony wewnętrznej części spotyka się wygładzanie pionowe (7 sztuk) bądź ukośne (5 sztuk). Na podstawie sposobu pęknięcia naczyń stwierdzono, że kolejne porcje masy garncarskiej dolepiano od góry (5 sztuk). W jednym przypadku udało się określić grubość taśmy, z której formowano naczynie. Wynosiła ona 3,5 cm. Ślady zlepiania poszczególnych segmentów były tuszowane za pomocą wygładzania lub obtaczania. Na jednym fragmencie zaobserwowano jednak negatywy palców pozostałe po ugniataniu.

Na jednym z wylewów stwierdzono dookólne, regularne okopczenie, które jest prawdopodobnie śladem po pokrywie. Na dwóch fragmentach pochodzących z dolnych partii naczyń widoczne były natomiast zwęglone resztki substancji organicznej.

### Chronologia

Pośród materiałów wczesnośredniowiecznych pozyskanych przy budowie zbiornika „Racibórz” (ryc. 14) do najbardziej podobnych do odkrytych w Nieboczowach należą zespoły ze stanowisk Racibórz 424 (Kamyszek, Pankiewicz, Żygadło, 2015a), Bienkowice 56 (ceramika grupy 2; Kamyszek, Pankiewicz, 2015a), Lubomia 2 (ceramika grupy 1; Pankiewicz, Płonka, Skolasiński, Żur, 2014, s. 263, ryc. 13–15, 17), Tworków 9 (badania z lat 2012–2013; obiekty E186, E232, E345; Dębski, 2014,



s. 245–246; ryc. 18:2, 23:1, 5, 24) oraz Tworków 9 (badania z 2014 roku; Dębski, 2014a, s. 94–105). Wszystkie te stanowiska datowane są ramowo na IX–X wiek. W przypadku osad z Lubomi 2, Raciborza 424 oraz grupy 2 ceramiki z Bieńkowic 56 wskazuje się raczej na IX-wieczną chronologię ceramiki (Płonka, Skolasiński, Żur, 2014, s. 263; Kamyszek, Pankiewicz, Żygadło, 2015b; Kamyszek, Pankiewicz, 2015a). Porównując fragmenty naczyń z Nieboczowów do znalezionych na innych, także nieco bardziej odległych, stanowiskach górnośląskich najwięcej analogii do nich znajduje się w Syryni, Ścigowie oraz Chrzaszycach. Na stanowiskach tych, podobnie jak w Nieboczowach, występowały naczynia o zróżnicowanym poziomie warsztatowym wykonania. Stwierdzono tam zarówno okazy niezdobione, słabo profilowane, schudzone domieszką grubego tłucznia, czasem grubościennie, zwieńczone wylewami zaokrąglonymi, jak i egzemplarze cienkościennie, starannie wykonane, schudzone domieszką selekcyjonowanego piasku, czasem zwieńczone nieco bardziej rozbudowanymi wylewami. Chronologię każdego z tych stanowisk określono na wiek IX z zastrzeżeniem, że ich początki sięgają zapewne I. połowy IX wieku. We wcześniejszych opracowaniach każdemu z nich przypisywano też starszą VIII– czy nawet VII-wieczną metrykę (por. Kostrzewski, 1939, s. 39–40; Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszkan, 1977, s. 85; Słowiński, 1985, s. 79–81; Bykowski, 1985, s. 121).

Po uwzględnieniu tych danych jesteśmy skłonni datować osadnictwo w Nieboczowach głównie na IX wiek.

## Podsumowanie

Pozyskane źródła wskazują na użytkowanie badanego obszaru przede wszystkim w okresie wczesnego średniowiecza (IX wiek). Odkryte obiekty to pozostałość najprawdopodobniej osady. Stan zachowania obiektów nieruchomych oraz stosunkowo niewielka liczba zabytków ruchomych utrudnia szersze rozważania na temat jej wielkości i rozplanowania. Być może mamy do czynienia z peryferyjną strefą osady, a bardziej zwarta zabudowa rozciągała się dalej w kierunku północnym i północno-wschodnim.

Badania na stanowisku Nieboczowy 3 dostarczyły nowych danych na temat kształtowania się osadnictwa wczesnośredniowiecznego w okolicach Bramy Morawskiej. Zwraca uwagę przede wszystkim wczesna metryka wielu stanowisk tego obszaru. Datowanie poszczególnych osad, zarówno znanych ze starszej literatury (Syrynia, Dębowa, Dzielnica, Babice, Brzeźnica, Cisek, Dębowa, Gródczanka, Grzegorzowice, Maków, Miedonia, Miejsce Odrzańskie, Modzurów, Nędza, Nowa Cerekwia, Pietrowice Wielkie, Racibórz Ostróg, Racibórz Płonia, Raków, Roszowice,

Szczyty – por. Kostrzewski, 1939, s. 39–40; Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszkan, 1977, s. 86; Parczewski, 1982, s. 54–62, 145–153), jak i odkrytych w czasie nowych badań terenowych (Nieboczowy, st. 3, Bieńkowice, st. 56, Racibórz, st. 424, Tworków, st. 9 – Dębski, 2014a, s. 105, ryc. 9–36; Kamyszek, Pankiewicz, 2015a, s. 108–110, ryc. 12–14; Kamyszek, Pankiewicz, Żygadło 2015a, s. 248–249, ryc. 3–6) świadczy o znacznym rozwoju sieci osadniczej w tym rejonie w I. połowie IX wieku, a może jeszcze w VIII wieku (Jaworski, 2013, s. 166–170, ryc. 1–2). Taki stan rzeczy potwierdza rozwój sieci grodowej w tym czasie. Na VIII – VIII/IX wiek datowane są początki grodu w Lubomi (Szydłowski, 1970, s. 184; 1974, s. 220 – krytycznie na ten temat Pankiewicz, 2012, s. 131). Na podstawie analiz C14 stwierdzono, że być może jeszcze w VIII wieku (?) wzniesiono założenie obronne w Chotěbuzu-Podoboře. Na pewno gród istniał już w IX wieku (Kouřil, 1994, s. 140–141; Kouřil, Gryc, 2011, s. 222; 2014, s. 133; 2019, s. 95). Badania C14 oraz liczne znaleziska przedmiotów metalowych, skłoniły badaczy do datowania od VIII wieku założenia obronnego Víno koło Slezskich Rudoltic. Od VIII wieku datuje się również inny ośrodek na terenie Czeskiego Śląska – Hradec nad Moravicí (Kouřil, Gryc, 2019, s. 113, 117–120). Nawet biorąc pod uwagę wątpliwości co do wczesnego datowania niektórych stanowisk (np. Pankiewicz, 2012, s. 122–132; Jaworski, 2013, s. 172–182) oraz fakt, że niektóre z nich to znaleziska luźne, które nie mogą być traktowane jako pełnowartościowe źródła, ożywienie osadnicze w okolicy Bramy Morawskiej jest widoczne w pierwszych dekadach IX wieku.

Istnienie osady wczesnośredniowiecznej na stanowisku w Nieboczowach pokrywa się częściowo z czasem funkcjonowania pobliskiego grodu Gołyszyców w Lubomi. Stąd przypuszczamy, że należała ona do sieci osad będących „dalszym” zapleczem gospodarczym tego dominującego w okolicy, dużego ośrodka.

Nie wiadomo, w jakich okolicznościach osada w Nieboczowach zanikła. Ślady spalenizny i brak dowodów na jej egzystencję w X wieku mogłyby powodzić do, z pozoru oczywistego, ale chyba zbyt pochopnego wniosku, że została ona zniszczona przed końcem IX wieku. Niejednokrotnie podkreślano, że upadek niektórych grodów i załamanie osadnicze na przedpolu Bramy Morawskiej mogło mieć związek z akcją zbrojną i podbojem (?) tych ziem przez księcia morawskiego Świętopełka I (np. Szydłowski, 1974; Parczewski, 1982, s. 112–113, 126–127; Jaworski, 2013, s. 174–177; Kouřil, Gryc, 2019, s. 110, 123–126, 134). Niektóre grody w tym rejonie funkcjonują jednak nadal w X wieku, a jak dowodzą nowsze badania domniemany kryzys nie dotknął także wszystkich osad, a część z nich (np. Bieńkowice, st. 56 czy Tworków, st. 9) rozwija się nadal z powodzeniem w X wieku.

**Tabela 1. Nieboczowy, st. 3 (AZP 102–40/132), gm. Lubomia. Zbiorcze zestawienie materiałów źródłowych.**

Wykaz zastosowanych skrótów: WŚ – wczesne średniowiecze; NOW – okres nowożytny

Faza	Obiekty nieruchome	Źródła ruchome			
		ceramika	polepa	kości	inne
WŚ	8	138	2	1	-
NOW	1	2	-	-	2
Nieokreślone artefaktualnie	27	-	-	-	-
<b>Suma</b>	<b>36</b>	<b>140</b>	<b>2</b>	<b>1</b>	<b>2</b>

**Tabela 2. Nieboczowy, st. 3 (AZP 102–40/132), gm. Lubomia. Charakterystyka obiektów**

Wykaz zastosowanych skrótów: WŚ – wczesne średniowiecze; NOW – okres nowożytny, dł. – długość, szer. – szerokość, gł. – głębokość

Nr ob.	Ar: éw.	Funkcja	Przekrój poziomy	Dł. (m)	Szer. (m)	Gł. (m)	Przekrój pionowy	Wypełnisko	Datowanie	Ceramika	Polepa	Inne zabytki	Uwagi
A1	A1: b, d	jama	nieokreślony	2,68	1,40	0,12	półowalny poziomy	jednowarstwowe: silnie zbielicowana próchnica	WŚ	3	-	-	częściowo zniszczony; ryc. 4
A2	A5: b, d; C5: a	budynek ziemny	owalny	3,90	2,35	0,26	półowalny poziomy; dno w przybliżeniu płaskie	jednowarstwowe: nie zbielicowana próchnica ze spalenizną bez widocznych fragmentów węgla drzewnych	WŚ	67	-	fragm. kości	częściowo zniszczony; ryc. 4
A3	A16: b	jama	nieregularny	2,28	0,86	0,3	półowalny poziomy; dno nieregularne	jednowarstwowe: silnie zbielicowana próchnica przemieszana ze żwirem	-	-	-	-	-
A4	A17: a	palenisko/ognisko	nieregularny	1,94	0,84	0,05	półowalny poziomy; dno w przybliżeniu płaskie	jednowarstwowe: warstwa spalenizny bez widocznych węgla drzewnych przemieszana ze żwirem	-	-	-	-	ryc. 5
A5	A17: b A18: c, d	palenisko/ognisko	nieregularny	1,96	0,94	0,08	półowalny poziomy; dno płaskie	jednowarstwowe: warstwa spalenizny bez widocznych węgla drzewnych przemieszana ze żwirem	-	-	-	-	ryc. 5
A6	A18: c, d	palenisko/ognisko	nieregularny	1,96	1,48	0,12	półowalny poziomy; dno nieregularne	jednowarstwowe: warstwa spalenizny bez widocznych węgla drzewnych przemieszana ze żwirem	-	-	-	-	ryc. 6
A7	A19: a	jama	owalny	1,14	0,98	0,12	półowalny poziomy; dno nieregularne	jednowarstwowe: silnie zbielicowana próchnica	-	-	-	-	ryc. 6
A8	A14: b	dół posłupowy?	owalny	0,62	0,51	0,04	półowalny poziomy; dno płaskie	jednowarstwowe: silnie zbielicowana próchnica	-	-	-	-	-
A9	A14: b	dół posłupowy	owalny	0,8	0,59	0,15	półowalny poziomy; dno płaskie	jednowarstwowe: silnie zbielicowana próchnica	-	-	-	-	ryc. 7
A10	A9: c	dół posłupowy	w przybliżeniu prostokątny	0,5	0,32	0,12	półowalny poziomy; dno płaskie	jednowarstwowe: silnie zbielicowana próchnica	-	-	-	-	ryc. 5

Nr ob.	Ar: ćw.	Funkcja	Przekrój poziomy	Dł. (m)	Szer. (m)	Gł. (m)	Przekrój pionowy	Wypełnisko	Datowanie	Ceramika	Polepa	Inne zabytki	Uwagi
A11	A30: c, d	budynek ziemny?	w przybliżeniu prostokątny	3,0	3,18	0,2	półowalny poziomy; dno płaskie	dwuwarstwowe: warstwa spalenizny bez widocznych węgli drzewnych oraz silnie zbielicowana próchnica przemieszana ze żwirem	WŚ	16	1	-	ryc. 7
A12	A28: a	palenisko/ognisko	w przybliżeniu prostokątny	0,9	0,8	0,09	półowalny poziomy; dno w przybliżeniu płaskie	jednowarstwowe: warstwa spalenizny bez widocznych węgli drzewnych	-	-	-	-	ryc. 6
A13	A29: a	dół posłupowy	owalny	0,6	0,52	0,14	półowalny poziomy; dno nieckowate	jednowarstwowe: słabo zbielicowana próchnica	-	-	-	-	ryc. 7
A14	A39: d	dół posłupowy	kolisty	0,74	0,70	0,18	półowalny poziomy; dno płaskie	jednowarstwowe: silnie zbielicowana próchnica przemieszana ze żwirem	-	-	-	-	ryc. 7
A15	A35: a, b	budynek ziemny?	w przybliżeniu prostokątny	2,18	1,74	0,14	półowalny poziomy; dno nieregularne	dwuwarstwowe: warstwa spalenizny bez widocznych węgli drzewnych oraz silnie zbielicowana próchnica przemieszana ze żwirem	-	-	-	-	ryc. 6
A16	A29b	jama	owalny	1,18	0,98	0,16	półowalny poziomy; dno nieckowate	dwuwarstwowe: warstwa słabo i średnio zbielicowanej próchnicy	-	-	-	-	ryc. 6
B1	B65: a, c, d	budynek ziemny	nieregularny	5,9	2,9	0,12	półowalny poziomy; dno w przybliżeniu płaskie	dwuwarstwowe: warstwa słabo zbielicowanej próchnicy ze spalenizną oraz słabo zbielicowana próchnica przemieszana z piaskiem i żwirem	WŚ	12	1	-	ryc. 8
B2	B65: c, d	budynek ziemny	w przybliżeniu owalny	3,56	1,90	0,11	półowalny poziomy; dno w przybliżeniu płaskie	jednowarstwowe: warstwa słabo zbielicowanej próchnicy ze spalenizną bez widocznych fragmentów węgli drzewnych	WŚ	14	-	-	ryc. 8
B3	B76: b	dół posłupowy	owalny	0,66	0,58	0,2	półowalny poziomy; dno nieckowate	jednowarstwowe: silnie zbielicowana próchnica	-	-	-	-	-
B4	B67: c	jama	owalny	0,8?	0,7	0,32	półowalny poziomy; dno nieckowate	jednowarstwowe: piasek o zabarwieniu różowym; w stropie widoczne drobne fragmenty węgli drzewnych	-	-	-	-	słabo czytelny; ryc. 9
B5	B56: b B57: d	budynek ziemny?	owalny	2,93	1,7	0,18	półowalny poziomy; dno nieregularne	jednowarstwowe: warstwa spalenizny przemieszana ze żwirem; w stropie widoczne drobne fragmenty węgli drzewnych	WŚ	13	-	-	ryc. 9
B6	B27: c B37: d	budynek ziemny?	w przybliżeniu owalny	2,4	1,84	0,2	półowalny poziomy; dno nieregularne	jednowarstwowe: warstwa spalenizny przemieszana ze żwirem; w stropie widoczne drobne fragmenty węgli	-	-	-	-	ryc. 10

Nr ob.	Ar. ćw.	Funkcja	Przekrój poziomy	Dł. (m)	Szer. (m)	Gł. (m)	Przekrój pionowy	Wypełnisko	Datowanie	Ceramika	Polipa	Inne zabytki	Uwagi
B7	B29: a B30: c	jama	owalny	1,4	1,1	0,15	półowalny poziomy; dno nieckowate	dwuwarstwowe: warstwa gliny przemieszanej z silnie zbielicowaną próchnicą oraz silnie zbielicowana próchnica ze żwirem	-	-	-	-	ryc. 9
B8	B67: a, c	jama	owalny	0,68	0,64	0,21	półowalny poziomy; dno nieregularne	jednowarstwowe: piasek o różowym zabarwieniu	-	-	-	-	-
B9	B67: a, c	dół posłupowy	nieregularny	0,5	0,48	0,1	półowalny poziomy; dno nieckowate	jednowarstwowe: słabo zbielicowana próchnica	-	-	-	-	-
D1	D13: a	dół posłupowy	owalny	0,4	0,34	0,12	półowalny poziomy; dno płaskie	jednowarstwowe: silnie zbielicowana próchnica	-	-	-	-	-
D2	D13: b	dół posłupowy	owalny	0,45	0,38	0,10	półowalny poziomy; dno płaskie	jednowarstwowe: silnie zbielicowana próchnica-	-	-	-	-	-
D3	D13: d	dół posłupowy	owalny	0,68	0,5	0,21	półowalny poziomy; dno nieckowate	jednowarstwowe: silnie zbielicowana próchnica	-	-	-	-	-
D4	D4: c	palenisko/ognisko	w przybliżeniu owalny	0,94	0,64	0,12	półowalny poziomy; dno płaskie	jednowarstwowe: warstwa spalinowa bez widocznych węgli drzewnych	WŚ	12	-	-	ryc. 10
D5	D3: a	dół posłupowy	owalny	0,8	0,4	0,11	półowalny poziomy; dno nieckowate	jednowarstwowe: silnie zbielicowana próchnica	-	-	-	-	-
D7	D24: c, d	jama	nieregularny	1,34	1,02	0,08	półowalny poziomy; dno nieregularne	jednowarstwowe: średnio zbielicowana próchnica przemieszana ze żwirem	-	-	-	-	ryc. 10
D8	D24: a, b, c, d D34: a, b, d D35: c D44: b D45: d	rów	owalny	21,3	2-4	0,64	półowalny poziomy; dno nieregularne	dwuwarstwowe: słabo i średnio zbielicowana próchnica oraz warstwa gruboziarnistego żwiru	NOW	2	-	fragm. cegły	-
D9	D44: d	palenisko/ognisko	owalny	1,16	1,02	0,04	półowalny poziomy	wielowarstwowe: warstwa silnie zbielicowanej próchnicy przemieszanej ze żwirem oraz spalinowa i średnio zbielicowana próchnica	-	-	-	-	-
D10	D33: a	dół posłupowy	w przybliżeniu owalny	0,6	0,6	0,12	półowalny poziomy; dno w przybliżeniu płaskie	jednowarstwowe: silnie zbielicowana próchnica	-	-	-	-	-
D11	D33: a, c	jama	w przybliżeniu owalny	1,08	0,84	0,08	półowalny poziomy; dno w przybliżeniu płaskie	jednowarstwowe: średnio zbielicowana próchnica przemieszana ze żwirem	-	-	-	-	ryc. 10
D12	D21: b D22: d	palenisko/ognisko	w przybliżeniu prostokątny	1,34	0,76	0,1	półowalny poziomy; dno nieregularne, schodkowate	dwuwarstwowe: słabo zbielicowana próchnica ze spalinową oraz warstwa spalinowa przemieszana ze żwirem	WŚ	1	-	-	ryc. 10

**Tabela 3. Nieboczowy, st. 3 (AZP 102–40/132), gm. Lubomia. Zestawienie obiektów nieruchomości z podziałem na chronologię**

Wykaz zastosowanych skrótów: WŚ – wczesne średniowiecze; NOW – okres nowożytny

Faza	Budynki wziemne	Paleniska/ ogniska	Doły postupowe	Rów?	Jamy nie- określone	Suma
WŚ	6	2	-	-	1	9
NOW	-	-	-	1	-	1
Nieokreślone artefaktualnie	1	5	12	-	8	26
<b>Suma</b>	<b>7</b>	<b>7</b>	<b>12</b>	<b>1</b>	<b>9</b>	<b>36</b>

## Literatura

Bobrowski, P., Gediga, B., Minta-Tworzowska, D., Piekalski J. (red.) (2014a). *Badania archeologiczne na terenie „Zbiornika przeciwpowodziowego Racibórz Dolny na rzece Odrze, województwo śląskie (polder)”*, I. Poznań-Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

Bobrowski, P., Gediga, B., Minta-Tworzowska, D., Piekalski, J. (red.) (2014b). *Racibórz, stanowisko 150. Badania archeologiczne na terenie „Zbiornika przeciwpowodziowego Racibórz Dolny na rzece Odrze, województwo śląskie (polder)”*, II. Poznań-Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

Bobrowski, P., Gediga, B., Minta-Tworzowska, D., Piekalski, J. (red.) (2014c). *Tworków, stanowisko 9 (ZRD 9). III sezon badań, rok 2014. Badania archeologiczne na terenie „Zbiornika przeciwpowodziowego Racibórz Dolny na rzece Odrze, województwo śląskie (polder)”*, III (1). Poznań-Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

Bobrowski, P., Gediga, B., Minta-Tworzowska, D., Piekalski, J. (red.) (2014d). *Tworków, stanowisko 9 (ZRD 9). III sezon badań, rok 2014. Badania archeologiczne na terenie „Zbiornika przeciwpowodziowego Racibórz Dolny na rzece Odrze, województwo śląskie (polder)”*, III (2). Poznań-Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

Bobrowski, P., Gediga, B., Minta-Tworzowska, D., Piekalski, J. (red.) (2015). *Badania archeologiczne na terenie „Zbiornika przeciwpowodziowego Racibórz Dolny na rzece Odrze, województwo śląskie (polder)”*, IV. Poznań-Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

Buchner, K., Bykowski, K., Kamyszek, L., Piekalski, J., Żygadło, L. (2015). *Sprawozdanie z ratowniczych*

*badzeń wykopaliskowych na stanowisku archeologicznym Nieboczowy 3 (AZP 102-40/132), gm. Lubomia, pow. wodzisławski, woj. śląskie, związanych z budową suchego zbiornika przeciwpowodziowego (polder) Racibórz Dolny na rzece Odrze (stanowisko ZRD 20).* (maszynopis). Wrocław.

Bykowski, K. (1985). Ścigów, gm. Strzeleczyki, stan. G. *Opolski Informator Konserwatorski*, 116–122.

Chudziak, W. (1988a). W kwestii budownictwa Słowian na Niżu Polskim w VI-VII wieku. *Archeologia Polski*, 33, 193–203.

Chudziak, W. (1988b). Z badań nad konstrukcją zrębową na Niżu Polskim we wczesnym średniowieczu. *Slavia Antiqua*, 31, 183–198.

Chudziak, W. (1994). Z badań nad budownictwem drewnianym Niżu Polskiego ze starszych faz wczesnego średniowiecza (VI-IX wiek). *Studia Lednickie*, 3, 11–19.

Dębski, A. (2014a). Osadnictwo wczesnośredniowieczne. W: Bobrowski, P., Gediga, B., Minta-Tworzowska, D., Piekalski, J. (red.), *Tworków, stanowisko 9 (ZRD 9). III sezon badań, rok 2014, Badania archeologiczne na terenie „Zbiornika przeciwpowodziowego Racibórz Dolny na rzece Odrze, województwo śląskie (polder)”*, III (1), (233–282). Poznań-Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

Dębski, A. (2014b). Osadnictwo wczesnośredniowieczne. W: Bobrowski, P., Gediga, B., Minta-Tworzowska, D., Piekalski, J. (red.), *Tworków, stanowisko 9 (ZRD 9). III sezon badań, rok 2014, Badania archeologiczne na terenie „Zbiornika przeciwpowodziowego Racibórz Dolny na rzece Odrze, województwo śląskie (polder)”*, III (2), (81–142). Poznań-Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

Dulnicz, M. (2001). *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodnie: studium archeologiczne*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.

- Fołtyn, E. M. (1998). *Podstawy gospodarcze wczesnośredniowiecznej społeczności plemiennej na Górnym Śląsku*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Jaworski, K. (2013). Wczesne średniowiecze. W: Tomczak, E. (red.), *Archeologia Górny Śląsk* (165–192). Katowice: Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach.
- Kamyszek, L., Masojć, M., Piekalski, J., Żygadło, L. (2015). *Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku archeologicznym Nieboczowy 3 (AZP 102-40/132), gm. Lubomia, pow. wodzisławski, woj. śląskie, związanych z budową suchego zbiornika przeciwpowodziowego (polder) Racibórz Dolny na rzece Odrze (stanowisko ZRD 20) – badania 2015*. (maszynopis). Wrocław.
- Kamyszek, L., Pankiewicz, A. (2015a). ZRD 18. Bieńkowiec, stan. 56, AZP 103-40/138, Osadnictwo wczesnośredniowieczne. W: Bobrowski, P., Gediga, B., Minta-Tworzowska, D., Piekalski, J. (red.), *Badania archeologiczne na terenie „Zbiornika przeciwpowodziowego Racibórz Dolny na rzece Odrze, województwo śląskie (polder)”, IV, (99–140)*. Poznań–Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kamyszek, L., Pankiewicz, A. (2015b) Osadnictwo wczesnośredniowieczne. W: Kamyszek, L., Kuc, M., Masojć, M., Pankiewicz, A., Piekalski, J., Żygadło, L. *Opracowanie wyników badań stanowiska Racibórz 426 (ZRD 19), gm. loco, woj. śląskie (AZP 102-40/131)*. (maszynopis). Wrocław.
- Kamyszek, L., Pankiewicz, A., Żygadło, L. (2015a). *Opracowane wyników badań wykopaliskowych na stanowisku archeologicznym Nieboczowy 3 (AZP 102-40/132), gm. Lubomia, pow. wodzisławski, woj. śląskie, związanych z budową suchego zbiornika przeciwpowodziowego (polder) Racibórz Dolny na rzece Odrze*. (maszynopis). Wrocław.
- Kamyszek, L., Pankiewicz, A., Żygadło, L. (2015b). ZRD 22. Racibórz, stan. 424, AZP 102-40/129. W: Bobrowski, P., Gediga, B., Minta-Tworzowska, D., Piekalski, J. (red.), *Badania archeologiczne na terenie „Zbiornika przeciwpowodziowego Racibórz Dolny na rzece Odrze, województwo śląskie (polder)”, IV, (237–260)*. Poznań–Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Każmierczyk, J., Macewicz, K., Wuszkan, S. (1977). *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej*. Opole: Instytut Śląski.
- Kobyliński, Z. (1988). *Struktury osadnicze na ziemiach polskich u schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- Kondracki, J. (2009). *Geografia regionalna Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kostrzewski, J. (1939). Sprawozdanie z badań prehistorycznych na Śląsku w roku 1937, *Prace Prehistoryczne Śląskie*, 5, 7–52.
- Kościński, B. (1995). Osada w Racocie (stanowiska 18 i 25), gmina Kościan, woj. leszczyńskie, W: Kurnatowska, Z. (red.), *Z badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Wielkopolski Południowej* (83–258). Prace Komisji Archeologicznej PTPN 15. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Kouřil, P. (1994). *Slovanské osídlení Českého Slezska*. Brno–Český Těšín: Archeologický ústav AV ČR, Muzeum Těšínska.
- Kouřil, P., Gryc, J. (2011). Der Burgwall in Chotěbuz – Podobora und seine Stellung in der Siedlungsstruktur des oberen Odergebietes vom 8. bis zum 9. / 10. Jahrhundert, W: Macháček, J., Ungermaň, Š. (red.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa* (217–243). Bonn: Habelt.
- Kouřil, P., Gryc, J. (2014): Hradiska 10. – 12. století na severní Moravě a v českém Slezsku. W: Chrzan, K., Czaplak, K., Moždioch, S. (red.), *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia* (99–171). Wrocław–Głogów: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Głogowie.
- Kouřil, P., Gryc, J. (2019). Czech Silesia in the Early Middle Ages. *Přehled výzkumů*, 60 (2), 93–144.
- Kuc, M. (2014). Charakterystyka środowiska naturalnego. W: Bobrowski, P., Gediga, B., Minta-Tworzowska, D., Piekalski, J. (red.), *Badania archeologiczne na terenie „Zbiornika przeciwpowodziowego Racibórz Dolny na rzece Odrze, województwo śląskie (polder)”, I, (13–19)*. Poznań–Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Lodowski, J. (1980). *Dolny Śląsk na początku średniowiecza (VI-X w.): podstawy osadnicze i gospodarcze*. Wrocław–Warszawa: Instytut Historii Kultury Materialnej (Polska Akademia Nauk).
- Michalski, J. (1983). Zagadnienie systematyki i interpretacji obiektów nieruchomych (ze studiów nad osadami otwartymi kultury łużyckiej). *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, 5, 135–195.
- Pankiewicz, A. (2012). *Relacje kulturowe południowego Śląska i północnych Moraw i Czech w IX i X wieku w świetle źródeł ceramicznych*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Pankiewicz, A., Płonka, T., Żur, T., Skolasiński, Ł. (2014). Wyniki Badań, ZDR 14, Lubomia, stan. 2, AZP

- 103-40/62. W: Bobrowski, P., Gediga, B., Minta-Tworzowska, D., Piekalski, J. (red.), *Badania archeologiczne na terenie „Zbiornika przeciwpowodziowego Racibórz Dolny na rzece Odrze, województwo śląskie (polder)”*, I, (251–275). Poznań–Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Parczewski, M. (1982). *Plaskowyz Głubczycki we wczesnym średniowieczu*. Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Słowiński, S. (1985). Wielokulturowa osada w Ścigowie. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 25, 76–83.
- Solon, J. i in. (2018). Physico-geographical mesoregions of Poland: Verification and adjustment of boundaries on the basis of contemporary spatial data. *Geographia Polonica*, 91 (2), 143–170.
- Szwed, R. (2003). Osada wczesnośredniowieczna w miejscowości Śleza, stan. 13, pow. Wrocław. W: Gediga, B. (red.), *Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN*, 2. *Badania na autostradzie A4*, I, (377–471). Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Szydłowski, J. (1970). Lubomia, pow. Wodzisław Śląski. *Informator Archeologiczny: badania*, 4, 183–184.
- Szydłowski, J. (1974). Sprawozdanie z badań na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Lubomi, pow. Wodzisław Śl., w latach 1969–1970. *Sprawozdania Archeologiczne*, 26, 205–222.
- Szymański, W. (2000). Trudne problemy w poznawaniu starszych faz wczesnego średniowiecza na ziemiach polskich. W: Kobusiewicz, M., Kurnatowski, S. (red.), *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu. Materiały z konferencji „Dorobek polskiej archeologii i prahistorii ostatniego półwiecza w Puszczykowie koło Poznania (27–30 października 1997 r.)”* (353–379). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Lidia Kamyszek, Aleksandra Pankiewicz, Leszek Żygadło

## The early medieval settlement at Nieboczowy site 3, Lubomia commune, Wodzisław district

### Abstract

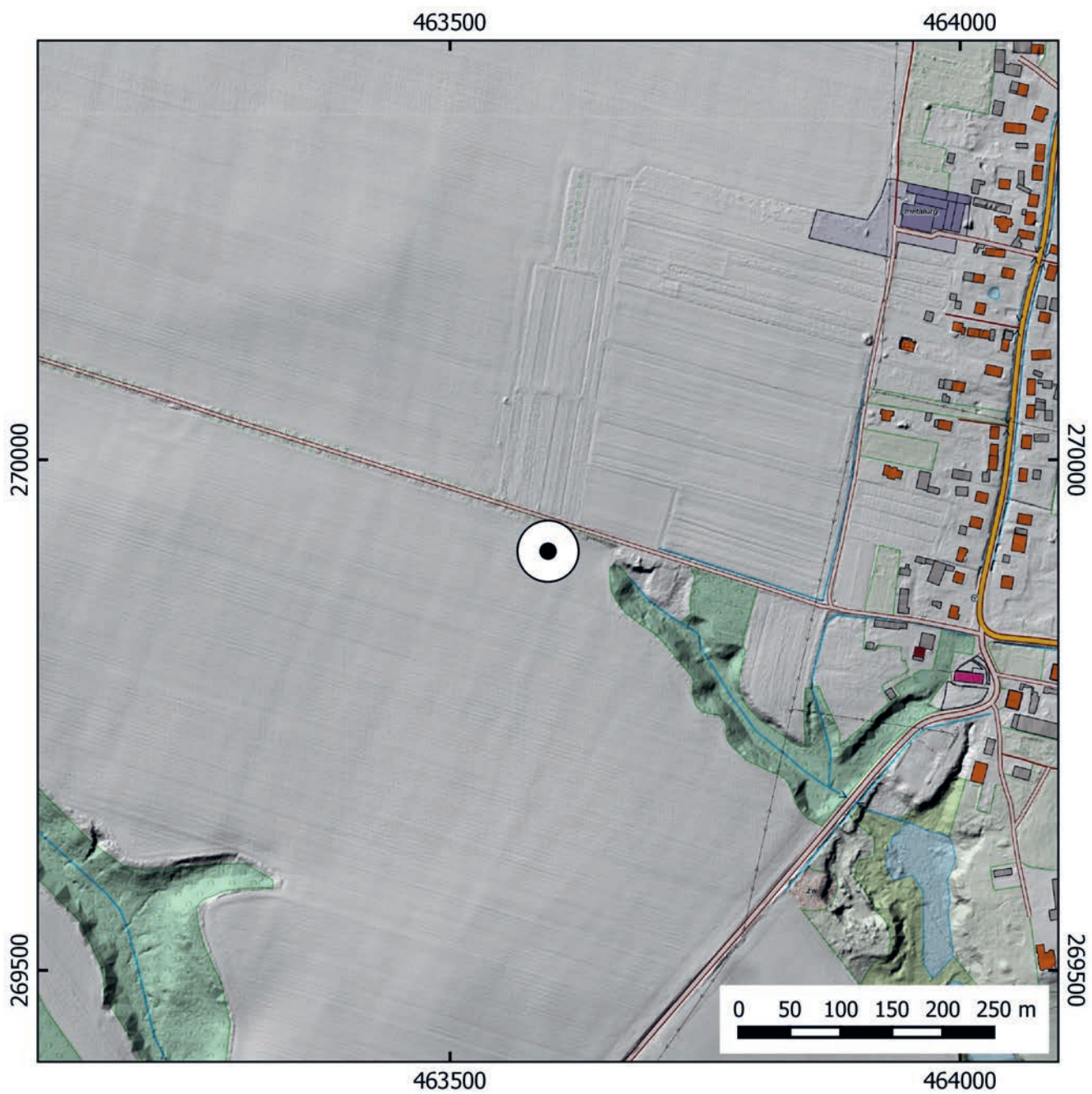
The excavations on site 3 at Nieboczowy (AZP 102–40/132) covered a total area of 9150 square metres, identifying and recording 36 archaeological features. Two phases of occupation were identified: during the early medieval and the modern periods. Most of the findings document early medieval period occupation. On the evidence of the pottery analysis the latter phase falls mainly in the 9<sup>th</sup> century. Several categories of archaeological features were identified: pit houses without posts, hearths/fire places, pits of an undetermined function, postholes. The preservation of archaeological features is too poor, the assemblage of portable finds too small for a more extensive discussion of the size and layout of the settlement. It is possible that the excavation uncovered only its outlying zone and that a zone with tightly-knit buildings extends more to the north and north-east. The early medieval phase at Nieboczowy site 3 corresponds to the dating of the nearby stronghold of the Golensizi tribe at Lubomia, destroyed at the end of the 9<sup>th</sup> century. The open settlement presumably belonged to network of settlements which formed part a more remote economic hinterland of the large regional power centre.

#### KEY WORDS

- occupation
- early medieval
- early medieval settlement
- Moravian gate
- Nieboczowy







... Ryc. 1. Rachowice.  
... Lokalizacja stanowiska.  
... Oprac. M. Furmanek

# Późnośredniowieczny antropomorficzny element pasa z Rachowic, woj. śląskie

## Abstrakt

W 2019 roku do Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach przekazany został niewielki przedmiot wykonany ze stopu miedzi, odkryty przypadkowo w pobliżu ul. Kasztanowej w Rachowicach, pow. gliwicki. Kwerenda naukowa pozwoliła na interpretację zabytku jako elementu pasa, szlufki służącej do zawieszania sakiewki lub kluczy. Przedstawia on dwie postacie ludzkie, kobietę i mężczyznę, w schematycznie ukazanym objęciu lub scenie tańca. Na podstawie analizy stroju szlufkę należy datować na schyłek XV lub początek XVI stulecia i wiązać z terenami Bawarii.

W 2019 roku do Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach przekazany został niewielki przedmiot wykonany ze stopu miedzi. Zgodnie z protokołem zabytek ten miał zostać odkryty przypadkowo w 2010 roku w trakcie spaceru z psem. Co istotne, znalazca precyzyjnie określił miejsce odkrycia przedmiotu<sup>1</sup>. Mianowicie natrafił na niego w odległości ok. 10 m na południe od nieutwardzonej drogi (ul. Kasztanowa), biegnącej od kościoła w Rachowicach w kierunku zachodnim<sup>2</sup> (ryc. 1). Niewykluczone, że, droga ta jest częścią jednego z dawnych, górnośląskich traktów biegnących z Gliwic, przez Sośnicowice ku Koźlu.

Kwerenda naukowa pozwoliła na interpretację zabytku jako elementu pasa, szlufki służącej w przeszłości do zawieszania sakiewki lub też kluczy (ryc. 2) (Janowski, 2013, s. 240). Jak wykazały badania metalograficzne przedmiot odlano ze stopu miedzi z domieszką innych metali (ryc. 3)<sup>3</sup>. Zabytek zachowany jest w bardzo dobrym stanie, niemal w całości. Wysokość całkowita wynosi 5,6 cm, szerokość maksymalna 2,3 cm, grubość 1,4 cm. Waga to 25 g. Jedynymi ubytkami są



## SŁOWA KLUCZOWE

- element pasa
- późne średniowiecze
- gotyk
- Rachowice

· Ryc. 2. Widok ogólny zabytku.  
· Fot. R. Zdaniewicz

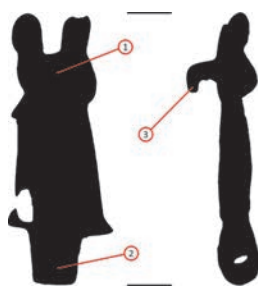
niekompletny otwór (brak zamknięcia) umieszczony w dolnej części, przy jednej z krawędzi oraz złamany czworoboczny w przekroju zaczep umocowany w tylnej części zabytku. W dolnej części szlufka posiada wałkowaty uchwyt z prześwitem, o szerokości ok. 1,7 cm i średnicy ok. 0,85 cm. Szczałkowy zaczep ma w przekroju wymiary 0,3×0,6 cm. Powierzchnia okazu pokryta jest zmianami będącymi efektami korozji, jednak stosunkowo czytelna. Jest to o tyle ważne, iż na uwagę

1 Znalazcą przedmiotu jest p. Patryk Korczak z Koźłowa.

2 Lokalizacja geograficzna znaleziska: N 50°17'42, 40039" E 18°29'22,54448"; 50,29511 18,4896.

3 Badania metaloznawcze wykonano spektrometrem Tracer 5i w Dziale Archeologii Muzeum Śląskiego w Katowicach.

Ryc. 3. Wyniki badań spektrometrycznych ucięty. 1–3 – miejsca poboru próbek.  
Oprac. R. Zdaniewicz



#1		#2		#3	
El	%	El	%	El	%
Cu	90.346	Cu	93.154	Cu	89.327
Zn	4.292	Zn	3.651	Zn	5.236
Pb	3.918	Pb	2.263	Pb	3.802
Fe	1.341	Fe	0.780	Fe	1.449
Sb	0.103	Sb	0.153	Sb	0.130
				Ti	0.056

zasługują walory stylistyczne szlufki. Zabytkowi nadano formę przedstawiającą dwie postacie ludzkie, kobietę i mężczyznę, w schematycznie ukazanym objęciu lub scenie tańca. Wizerunki postaci są uproszczone, szczególnie rysy twarzy oraz inne elementy anatomii domniemyanych partnerów. Motyw pary, czy to w ujęciu miłości, czy wierności małżeńskiej, jest stosunkowo częsty w przedstawieniach związanych z kulturą dworską epoki średniowiecza (Wachowski, 2013, s. 16–28).

Jedyną dotychczas publikowaną analogią do zabytku rachowickiego z terenu Polski jest podobna szlufka odkryta przypadkowo w okolicach Stargardu Szczecińskiego (Janowski, 2013, s. 239–246). Zabytek ten jest zbliżony rozmiarami, lecz różni go niektóre szczegóły m.in. masowność zaczepu czy detale w wizerunkach postaci. Niestety, podobnie jak omawiany eksponat nie posiada ona kontekstu archeologicznego. Na podstawie analizy stroju wykonanej przez Andrzeja Janowskiego (2013, s. 240) dla okazu stargardzkiego, przedmiot ten należy datować na schyłek XV lub początek XVI stulecia. Na przedstawieniu kobieta ukazana została w długiej, pofałdowanej sukni, u dołu wywiniętej na zewnątrz, z trójkątnym dekoltem, a mężczyzna w krótszym, sięgającym zapewne tylko ud, zwężonym w talii kaftanie. Tego typu stroje łączyć z pewnością można z modą schyłku czasów średniowiecza (Sieradzka, 2003, s. 30–36).

Obecnie znanych jest z terenu Europy kilkanaście tego typu okazów (Janowski, 2013, s. 241, ryc. 4), różniących się od siebie w nieznacznym stopniu rozmiarami oraz detalami (Janowski, 2013, ryc. 1–3). Zabytki tego typu odkrywano były w głównej mierze na terenie Niemiec, tj. w Bawarii oraz sąsiadującej z nią Turyni i łączone są z ośrodkiem produkcyjnym w Norymberdze. Szlufka z Rachowic jest pierwszym tego typu okazem odkrytym w południowej części Polski, na terenie Górnego Śląska.

Wydaje się, iż jej właściciela upatrywać można w osobie mającej lub wyżej postawionej w hierarchii społecznej. Szlufka z Rachowic ma pęknięty zaczep, co przypuszczalnie mogło być przyczyną

jej utraty. Miejsce, gdzie ją odkryto znajduje się przy szlaku, na którym z pewnością często ulegały zagubieniu podobne przedmioty<sup>4</sup>. Jednakże przedmiot ten równie dobrze mogła zgubić osoba spiesząca na liturgię do oddalonego zaledwie ok 400 metrów kościoła w Rachowicach, którego mury, gotyckie prezbiterium pochodzi z przełomu XV/XVI wieku (Rejduch-Samkowa, I., Samka, J. (red.), 1966, s. 67–69).

## Literatura

- Janowski, A. (2013). *Zakochana para. Późnogotycki element pasa ze Stargardu*. *Stargardia*, VIII, 239–246.
- Michnik, M. (2006). Badania archeologiczne na stanowisku 54 w Świbiu, woj. śląskie. W: Tomczak, E. (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2003–2004* (108–113). Katowice: Centrum Dziedzictwa Kulturowego Górnego Śląska.
- Rejduch-Samkowa, I., Samka, J. (red.). (1966). *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, województwo katowickie*, VI (5). Warszawa: Instytut Sztuki PAN.
- Sieradzka, A. (2003). *Tysiąc lat ubiorów w Polsce*. Warszawa: Arkady.
- Wachowski, K. (2013). *Emblemata mediaevalia profana. Przykład Polski*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

<sup>4</sup> W podobny sposób do ziemi trafił być może fragment gotyckiego tzw. pasa naddługiego, odkryty w trakcie badań osady kultury łużyckiej w Świbiu, st. 54 w 2004 r. (por. Michnik, 2006, s. 112, ryc. 5).

Radosław Zdaniewicz

## A late medieval anthropomorphic belt fitting from Rachowice, Silesian Voivodship

### Abstract

A small copper alloy object submitted Voivodship Monuments Protection Office in Katowice in 2019 is a stray find from the vicinity of Kasztanowa Street at Rachowice in the Gliwice district. A query of archival and published sources identified this object as a belt loop, used to suspend a pouch or keys. It represents two human figures, a man and a woman, embracing or in a dance scene. The analysis of the fashion of their clothing dates the belt loop to the late 15<sup>th</sup> or early 16<sup>th</sup> century, identifying Bavaria as its area of origin.

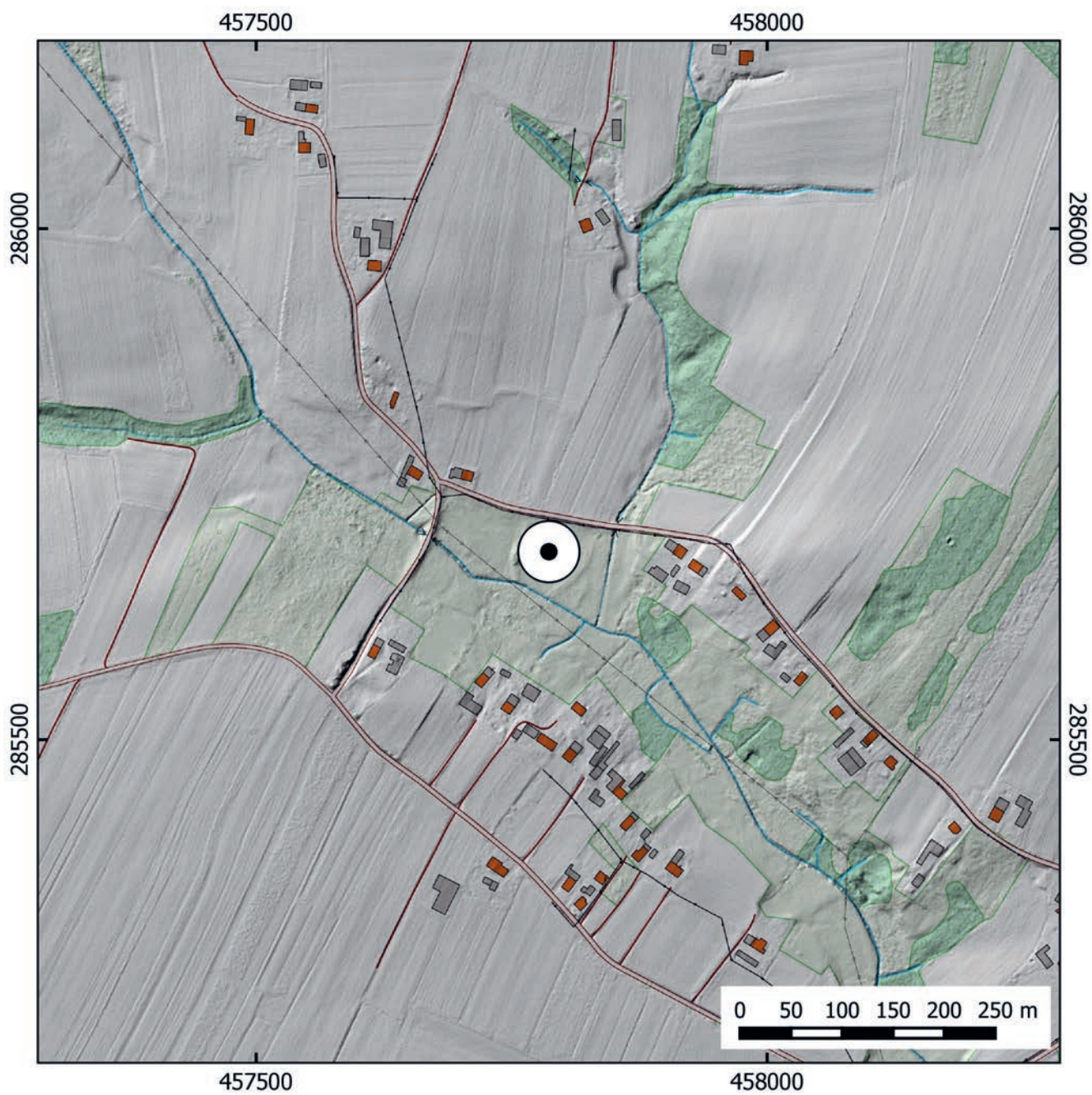
### KEY WORDS

- stray find
- belt fitting
- late medieval
- Gothic
- Rachowice



Badania nieinwazyjne

Badania  
nieinwazyjne



..... Ryc. 1. Proboszczowice.  
..... Lokalizacja stanowiska (AZP 94-41/1).  
..... Oprac. M. Furmanek

# Próba weryfikacji domniemanych reliktyw dworu na kopcu w Proboszczowicach, woj. śląskie

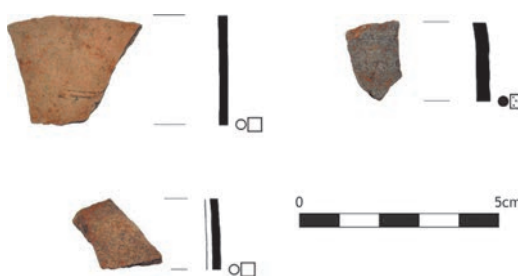
## Abstrakt

Artykuł poświęcony jest pracom mającym na celu weryfikację potencjalnego stanowiska archeologicznego metodami nieinwazyjnymi. Obiekt posiadający czytelną formę terenową, przypominającą pozostałości dworu na kopcu został zauważony podczas przeglądania elektronicznych zoobrazowań lotniczego skaningu laserowego. W trakcie terenowych oględzin stanowiska zebrano z jego powierzchni kilkanaście fragmentów ceramiki wczesnonowożytnej. W celu potwierdzenia obecności podziemnych reliktyw struktur archeologicznych zdecydowano się na przeprowadzenie nieinwazyjnych badań geofizycznych. Prospekcja z użyciem magnetometru pozwoliła na zaobserwowanie w obrębie badanego obszaru licznych anomalii związanych z warstwami naturalnymi oraz ze współczesnymi pracami melioracyjnymi. Jedyne anomalie mogące być interpretowane jako obiekty archeologiczne zlokalizowane są na kopcu. Ich punktowe występowanie może sugerować mocne zniwelowanie kopca w przeszłości.

Dostępność przeglądu elektronicznych zobrażeń skaningu laserowego powierzchni terenu Polski powoduje, że w ostatnich latach archeolodzy często korzystają z tego narzędzia w celu poszukiwania nowych stanowisk archeologicznych. W 2016 roku członkowie Oddziału Górnośląskiego Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich wyszli z inicjatywą rozpoznania metodami nieinwazyjnymi domniemanych reliktyw obiektu archeologicznego, odkrytego w trakcie oględzin podkładów mapowych z terenu zachodniej części powiatu gliwickiego. Potencjalne pozostałości dworu na kopcu usytuowane są na północno-zachodnim krańcu wsi Proboszczowice (ryc. 1). Jest to stanowisko nr 3 w tej miejscowości (AZP 94–41/1). Prospekcja terenowa oraz badania powierzchniowe dostarczyły kilkunastu ułamków ceramiki, którą datować można na okres wczesnonowożytny (XVI–XVII wiek) (ryc. 2).

Wieś Proboszczowice w źródłach pisanych pojawia się już na przełomie XIII i XIV stulecia. W *Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis* czyli „Księdze uposażeń biskupstwa wrocławskiego” spisanej za czasów biskupa Henryka

z Wierzbna w latach 1295–1305, osada została wymieniona pod nazwą *Probostenitz*. Informacja dodatkowa zawarta w tym przekazie mówi, że wieś lokowana została na zasadach prawa polskiego, o czym świadczy zapis *iure polonico* we fragmencie *Probostenitz solvitur decima more polonico* (Markgraf, H., Schulte, J.W. (red.), 1889, s. 94). Jeśli chodzi o rycerzy wywodzących się z Proboszczowic, to w dostępnych autorom źródłach zachowała się jedynie jedna wzmianka. W dokumencie wydanym przez księcia toszeckiego Przemysława 12 marca 1465 roku pojawia się rycerz Mikołaj z Proboszczowic (*Mikolaj z Propostowicz*) (Horwat, 1990, s. 92).



## SŁOWA KLUCZOWE

- lotniczy skaningu laserowy
- badania nieinwazyjne
- dwór na kopcu
- Proboszczowice

Ryc. 2. Proboszczowice, st. 3. Fragmenty ceramiki wczesnonowożytnej. Oprac. R. Zdaniewicz



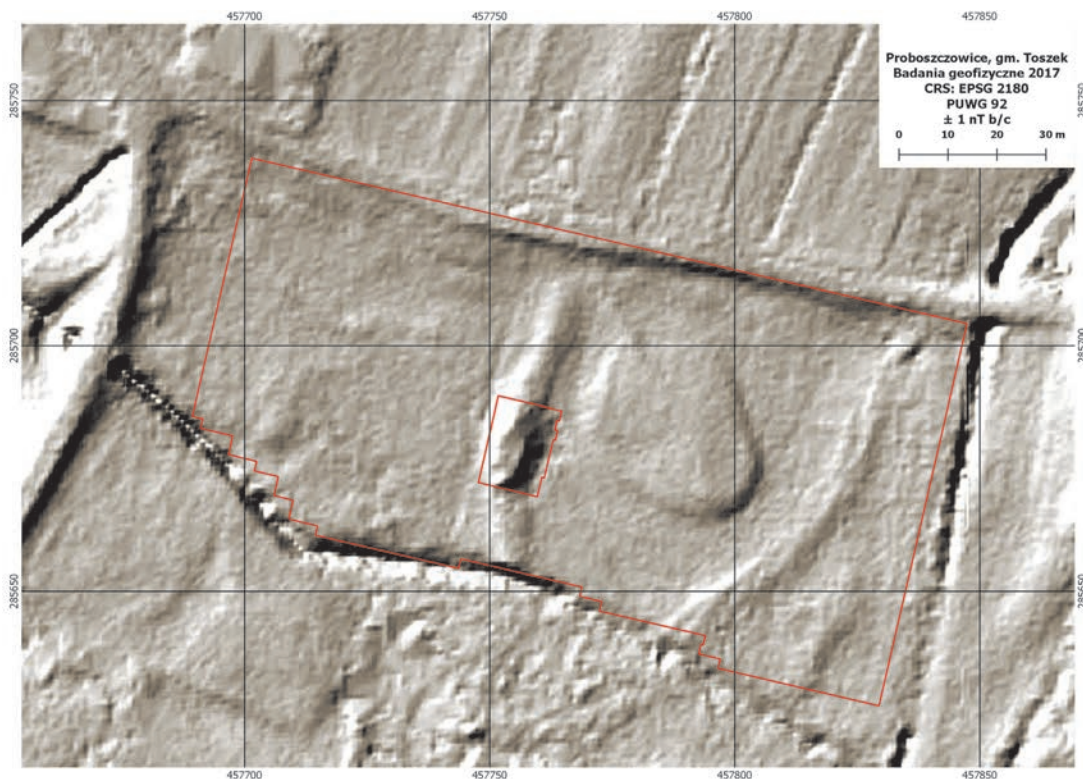
Przypuszczalny obiekt archeologiczny jest czytelny terenowo w postaci niskiego, wypłaszczonego kopca o wysokości ok. 1 m, zlokalizowanego w obrębie czasowo zalewanej łąki, w widłach dwóch niewielkich strumieni opływających go od strony południowej i wschodniej. Kopiec otoczony jest obniżeniem sugerującym istnienie fosy. Od strony wschodniej i zachodniej, po zewnętrznej stronie dookólnego obniżenia, czytelne są natomiast liniowe wypiętrzenia terenowe schodzące się w części południowej, wskazujące na możliwość oddzielenia terenu stanowiska wałem ziemnym. Natomiast w części północnej jest on ograniczony drogą asfaltową, która zaburza obserwacje dotyczące przebiegu wspomnianych ewentualnych umocnień. Pagórek ma kształt zbliżony do owalu, o wymiarach na osi północny zachód-południowy wschód – ok. 40 m i południowy zachód-północny wschód – ok. 30 m.

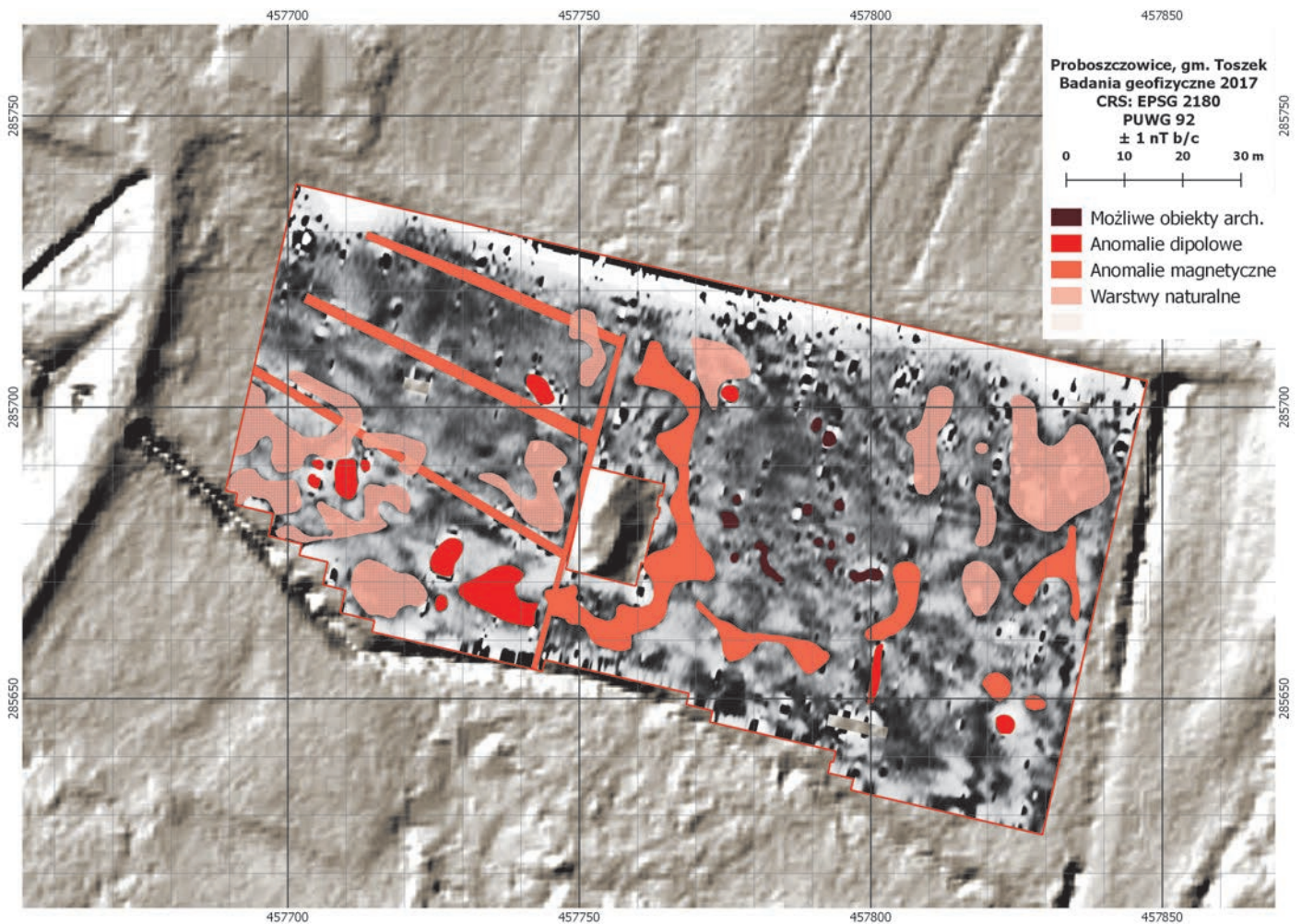
Wstępne oględziny pozwoliły na zakwalifikowanie tego obiektu jako stanowiska archeologicznego – reliktyw nowożytnego dworu na kopcu, co zostało zgłoszone do Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach. Z racji tego, iż teren domniemanego stanowiska stanowi otwarty obszar, zdecydowano się na przeprowadzenie weryfikacyjnych badań w celu rejestracji ewentualnych struktur podziemnych. Badania geofizyczne miały na celu weryfikację hipotezy o obecności na badanym nasypie i w jego otoczeniu reliktyw nowożytnego bądź ewentualnie starszego, późnośredniowiecznego założenia dworskiego lub obronnego. Pomiary magnetyczne gromadzono z zastosowaniem dwusondowego magnetometru transduktorowego (fluxgate) Bartington Grad601-2, w równoległych profilach

przy gęstości pomiaru wynoszącej  $0,25 \times 0,5$  m. Badania prowadzono w obrębie poligonów o rozmiarach  $40 \times 40$  m, wytyczonych i utrwalonych w terenie przy zastosowaniu GPS RTK Trimble 5800. Łącznie pomiarami objęto powierzchnię ok. 1 ha (ryc. 3).

Prospekcja magnetyczna, która bardzo skutecznie wykrywa pozostałości konstrukcji ceglanych i drewnianych, nie potwierdziła jednak ostatecznie tezy o istnieniu w obrębie stanowiska ewidentnych struktur wskazujących na istnienie tu w przeszłości zabudowy dworskiej (ryc. 4). Zarejestrowano dużo anomalii, które podzielono na: możliwe obiekty archeologiczne, anomalie dipolowe, anomalie magnetyczne i anomalie związane z warstwami naturalnymi. Anomalie magnetyczne wyraźnie pokazały efekty prac infrastrukturalnych – drenażu pól, który widoczny jest w zachodniej części badanego obszaru. Wyróżnić można także anomalie magnetyczne biegnące łukiem w centralnej części obszaru – ich charakter i kształt nie pozwala wnioskować co do źródła. Wykryte anomalie dipolowe, a także pozostałe, słabsze anomalie magnetyczne, można wiązać z obecnością naturalnych wytrąceń żelaza w glebie. Jedyne anomalie, które można wstępnie interpretować jako obiekty archeologiczne zlokalizowane są na nasypie. Jest to jednak hipoteza wymagająca weryfikacji w trakcie prac wykopalskich. Nie wykluczone bowiem, że pierwotny kopiec noszący konstrukcję budynku został zniszczony i zniwelowany w przeszłości. Zatem punktowe anomalie wskazujące na obiekty archeologiczne mogą stanowić jedynie śpągi reliktyw konstrukcji lub innych obiektów gospodarczych towarzyszących temu założeniu.

Ryc. 3. Proboszczowice, st. 3. Lokalizacja obszaru badań na podkładzie wizualizacji LiDAR ALS. Oprac. P. Wroniecki





Pomimo, że weryfikacja metodami nieinwazyjnymi nie potwierdziła obecności spodziewanych reliktyw budowlanych, to badania tego typu uzupełniają naszą wiedzę na temat czytelnych terenowo obiektów o metryce średniowiecznej i nowożytnej.

### Literatura

Markgraf, H., Schulte, J. W. (1889). *Codex Diplomaticus Silesiae, Bd. 14, Liber Fundationis Episcopatus Vratislaviensis*. Breslau: Josef Max & Comp.

Horwat, J. (1990). *Księstwo bytomskie i jego podziały do końca XV w.* Gliwice: Muzeum w Gliwicach.

Ryc. 4. Proboszczowice, st. 3. Wizualizacja danych magnetycznych i interpretacja anomalii na podkładzie LiDAR. Oprac. P. Wroniecki

Paweł Lewicki, Piotr Wroniecki, Radosław Zdaniewicz

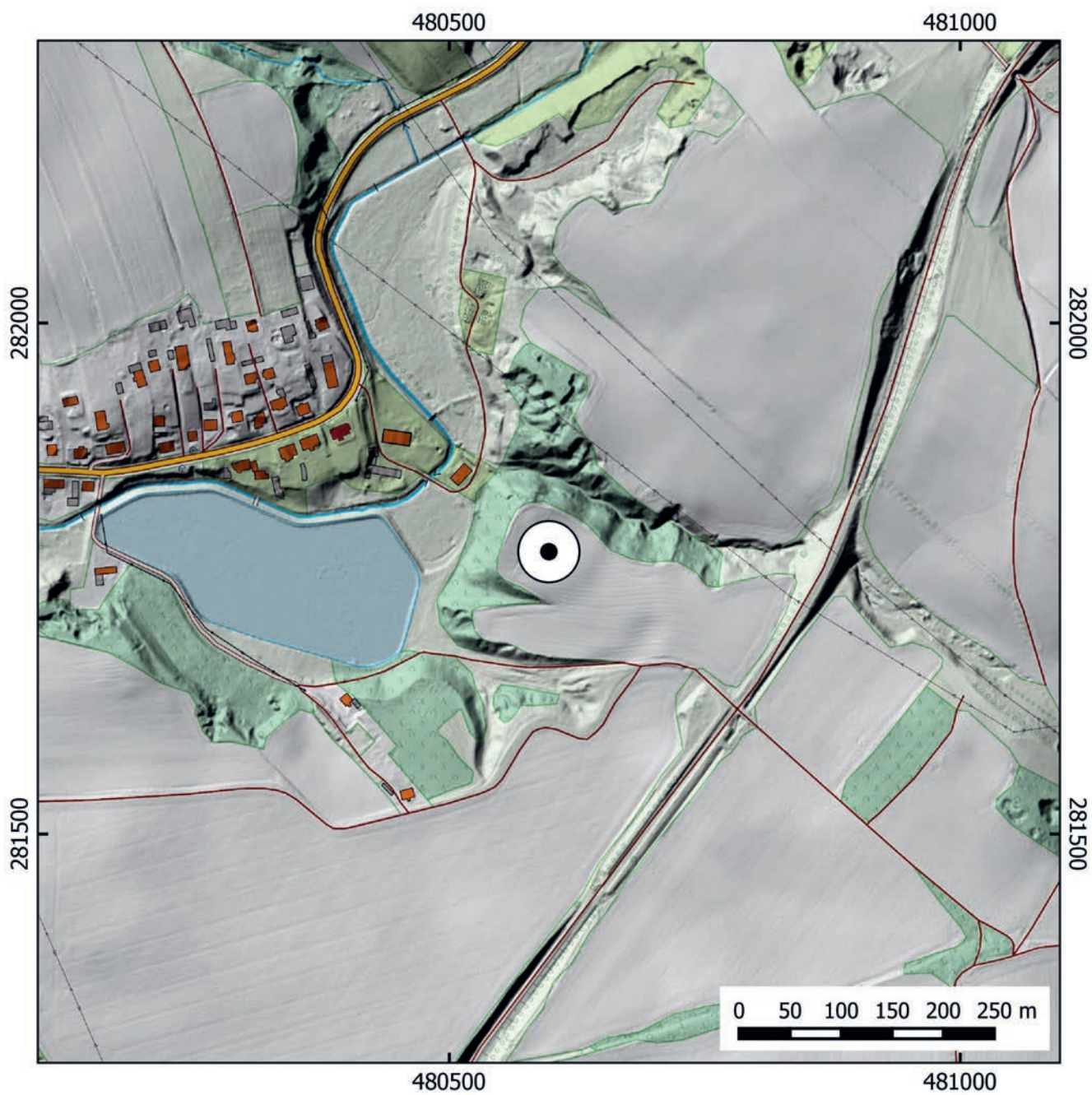
## On the study of the remains of a possible motte-and-bailey at Proboszczowice, Silesian Voivodship

### Abstract

The article reports on a project of non-intrusive fieldwork intended to confirm the archaeological status of the site at Proboszczowice. An outstanding relief feature resembling the remains of a moated manor house was identified on digital maps taken during an airborne laser scanning LIDAR project. A fieldwalking survey of the site yielded several fragments of modern pottery. Non-intrusive geophysical studies were carried out to confirm the presence of buried remains of archaeological structures. The magnetometer survey detected numerous anomalies in the study area associated with the geology of the site and effects of modern agricultural drainage. The only anomalies possibly related to the presence of archaeological features on the site were detected on the mound. Their irregular distribution suggests some major levelling of the mound in the past.

### KEY WORDS

- airborne laser scanning
- non-intrusive studies
- moated manor house
- Proboszczowice



..... Ryc. 1. Kamieniec,  
..... pow. tarnogórski.  
..... Lokalizacja stanowi-  
..... ska (AZP 95-45/2).  
..... Oprac. M. Furmanek

## Badania nieinwazyjne na stanowisku 2 w Kamieńcu, pow. tarnogórski

### Abstrakt

W 2015 roku przeprowadzono badania geofizyczne na st. 2 w Kamieńcu (AZP 95–45). Obiekt, położony na wysokim cyplu nad doliną rzeki Dramy, został już częściowo rozpoznany w trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych z przerwami w latach 1957–1988. W ich wyniku odsłonięto otwartą osadę kultury łużyckiej (ok. VII–V wiek p.n.e.) oraz grodzisko doby plemiennnej (przełom VII/VIII–IX wieku). Badania geofizyczne związane były z zagrożeniem tego stanowiska procesami erozyjnymi oraz niszczeniem przez uprawy rolne, a także z niewielkim stopniem rozpoznania całego obiektu. Pracami objęto obszar o powierzchni 1,3072 ha, co umożliwiło rozpoznanie przestrzenne zabudowy majdanu grodziska, ale także przedpola stanowiska, na którym mogło funkcjonować podgrodzie lub znajdować się obiekty pradziejowe. W wyniku wykonanych prac rozpoznano w całości przebieg fosy grodziska. Natomiast na majdanie można wskazać tylko nieliczne anomalie związane z obiektami archeologicznymi. Być może część z nich związanych jest ze strefami produkcyjnymi lub obiektami osadowymi (relikty budynków). Badania nie potwierdziły w sposób wyraźny ewentualnych śladów osadnictwa na zewnątrz obwarowań.

Stanowisko 2 w Kamieńcu (AZP 95–45) znane jest przede wszystkim jako grodzisko doby plemiennnej (datowane na przełom VII/VIII do końca IX wieku) oraz w mniejszym stopniu, jako osada otwarta kultury łużyckiej (ok. VII–V wiek p.n.e.). Już w latach 30. XX wieku jego położenie i rozplanowanie budziło zainteresowanie badaczy niemieckich. Znajduje się ono bowiem na wyniosłym cyplu wysoczyzny górującej nad doliną rzeki Dramy, prawobrzeżnego dopływy Kłodnicy (ryc. 1). Jednak dopiero w okresie powojennym przeprowadzono na nim badania wykopaliskowe. Przez 8 sezonów badawczych (w latach 1957–1988) Jerzy Szydłowski, następnie przez Dominik Ablamowicz z racji zainteresowań badawczych koncentrowali się głównie nad zagadnieniami związanymi z rozpoznaniem jego systemu obronnego (Szydłowski, 1964; Ablamowicz, 1990; 1991). Niestety wyniki badań zostały opublikowane tylko w niewielkim zakresie, i dotyczą one przede wszystkim młodszego horyzontu czasowego. Stwierdzono, że na przełomie VII/VIII wieku na obronnym terenie

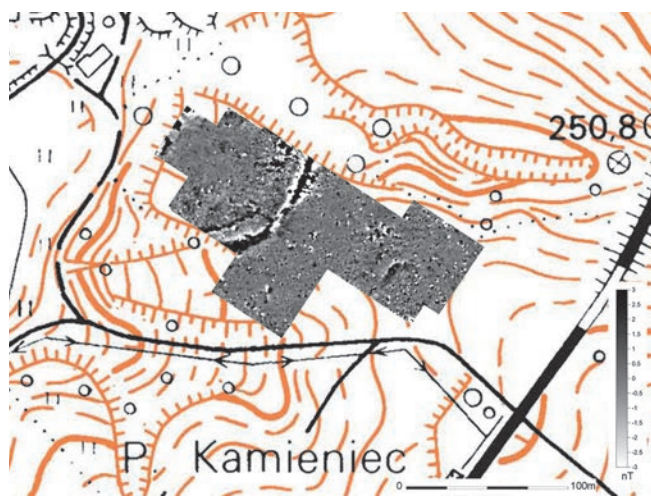
cyplu założono osadę otwartą, którą w VIII wieku dodatkowo ufortyfikowano od strony południowo-wschodniej poprzecznym wałem – od strony zewnętrznej poprzedzonym fosą. Wał w konstrukcji drewniano-ziemnej miał szerokość u podstawy 7,6 m, i był od strony zewnętrznej licowany wapiennymi kamieniami. Natomiast fosa o szerokości 9 m miała głębokość 2,8 m. Przy wale stwierdzono występowanie obiektów wczesnośredniowiecznych, takich jak jamy odpadkowe, paleniska oraz duże zagęszczenie słupów, stanowiących pierwotnie elementy konstrukcyjne zabudowy drewnianej (niestety bez pewnej przynależności kulturowej). Natomiast niezniszczoną warstwę związaną ze starszym, łużyckim osadnictwem stwierdzono głównie pod usypiskiem wału. Wśród obiektów opisywane są jedynie koliste jamy przykryte płaszczem kamieni wapiennych związane z funkcjonującym na jej terenie warsztatem brązowniczym, co znalazło potwierdzenie również w zabytkach ruchomych (Michnik, Zdaniewicz, 2014, s. 63–64).

### SŁOWA KLUCZOWE

- badania nieinwazyjne
- osada otwarta
- grodzisko
- kultura łużycka
- wczesne średniowiecze
- Kamieniec



Ryc. 2. Kamieniec.  
Mapa magnetyczna przedstawiona w skali szarości, w zakresie  $-5/5$  nT, nałożona na mapę topograficzną.  
Oprac. M. Przybyła



Ryc. 3. Kamieniec.  
Mapa magnetyczna przedstawiona w skali szarości, w zakresie  $-3/3$  nT, nałożona na mapę topograficzną.  
Oprac. M. Przybyła

Zainicjowane w 2015 roku badania geofizyczne związane były z zagrożeniem tego stanowiska procesami erozyjnymi oraz niszczeniem przez uprawy rolne, a także pewnym „niedosytem” badawczym wynikającym z niewielkiego stopnia rozpoznania całego obiektu. Dlatego zdecydowano się objąć nimi obszar o powierzchni 1,3072 ha (9 poligonów o zróżnicowanych wymiarach), który umożliwiłby rozpoznanie przestrzenne zabudowy majdanu, ale także przedpoła stanowiska, na którym mogło funkcjonować podgrodzie lub znajdować się obiekty pradziejowe.

### Badania magnetyczne

Metoda magnetyczna należy do metod pasywnych, ponieważ w nie wymaga wprowadzania do badanego gruntu sztucznych parametrów (np. prądu elektrycznego). Pozwala ona na najszybsze pokrycie pomiarami dużych przestrzeni. Magnetometr rejestruje obecność anomalii o podwyższonych i obniżonych wartościach pola magnetycznego, wywołanych przez działalność ludzką o różnym charakterze. Dobrze czytelne anomalie (najczęściej o charakterze punktowych i liniowych anomalii o podwyższonych wartościach pola magnetycznego) powstają zwłaszcza na skutek obecności obiektów o charakterze wkopów – a więc jam, rowów czy też budynków zagłębionych. Specyficzne anomalie o dużej amplitudzie zmian związane są z obecnością pieców, palenisk i innych obiektów poddanych działalności wysokiej temperatury, na przykład reliktyw spalonych budynków. Anomalie dipolowe wywołane są z kolei obecnością przedmiotów żelaznych. W odpowiednich warunkach czytelne anomalie mogą zostać wywołane obecnością reliktyw architektury murowanej, zwłaszcza ceglanej, w mniejszym stopniu kamienniej. W postaci anomalii strefowych mogą być również czytelne strefy działalności ludzkiej. Metoda

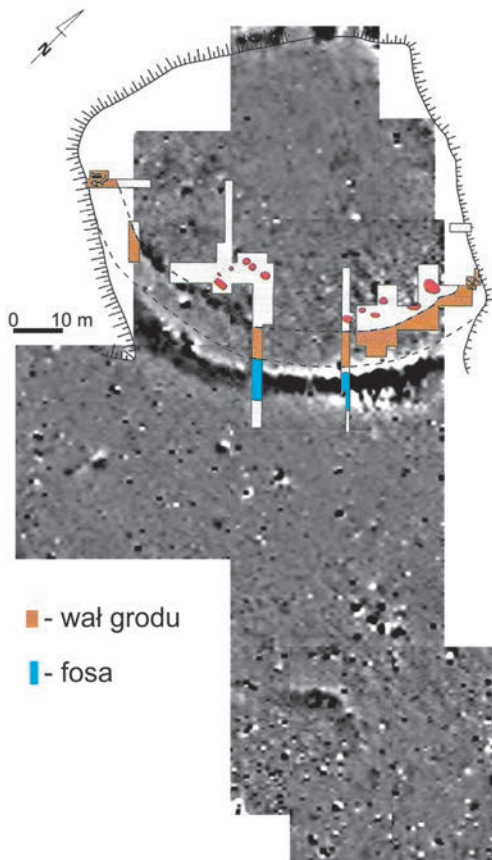
magnetyczna pozwala dzięki temu na stosunkowo pełne rozpoznanie stanowisk archeologicznych, zwłaszcza prahistorycznych. Jej wadą jest natomiast stosunkowo niewielka głębokość penetracji, nieznacznie przekraczająca 1 m (David, Linford, Linford, 2008, s. 16).

Pomiary magnetyczne na stanowisku zostały wykonane przy użyciu magnetometru transduktorowego (fluxgate) (Misiewicz, 2006, s. 74–98) 4.032 DLG firmy Foerster Ferrex mierzącego gradient składowej pionowej pola magnetycznego, wyposażonego w jedną sondę o rozdzielczości 0,2 nT. Linie pomiarowe były odległe od siebie o 1 m. Ilość pomiarów na 1 metr linii wynosiła 10. Dane zbierane były w trybie jednokierunkowym.

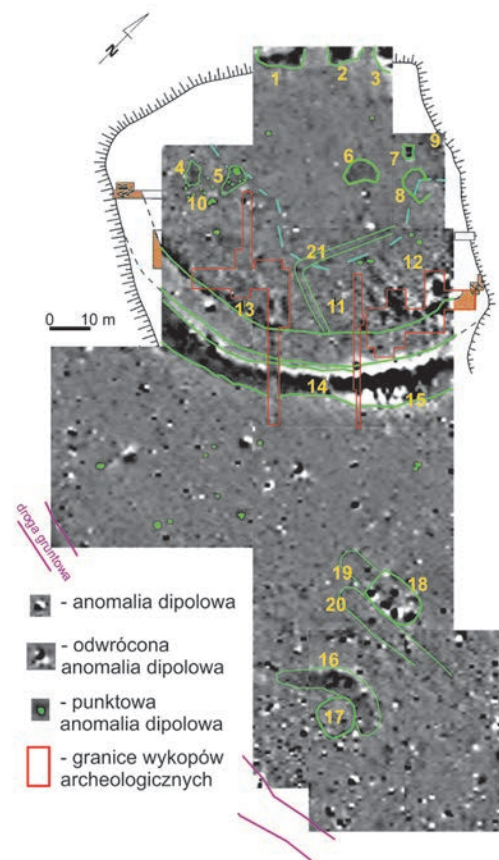
### Wyniki badań

Do badań magnetycznych przeznaczono 9 poligonów, o zróżnicowanych wymiarach. Łącznie teren objęty pomiarami miał powierzchnię 1,3072 ha. W ich efekcie odkryto bardzo liczne anomalie o zróżnicowanym charakterze. Przedstawiono je na mapach magnetycznych w skali szarości (ryc. 2–3). Opracowanie danych pozyskanych w trakcie pomiarów wykonano w programie Surfer Golden Software.

Na całym badanym terenie odkryto bardzo liczne anomalie dipolowe (ryc. 4–5). Są one wywołane obecnością przedmiotów żelaznych. W identyczny sposób manifestują się zarówno żelazne zabytki pradziejowe, jak i współczesne śmieci metalowe. Wydaje się jednak, że w tym przypadku większość anomalii dipolowych odpowiada przedmiotom współczesnym. Świadczy o tym duża kumulacja tego typu anomalii w południowej części badanego obszaru, w sąsiedztwie drogi gruntowej. Stosunkowo liczne są również tzw. odwrócone anomalie



Ryc. 4. Kamieniec. Mapa magnetyczna z zaznaczoną lokalizacją wykopów i obiektów wczesnośredniowiecznych, ż: Ablamowicz, D. (1991). Oprac. M. Przybyła



Ryc. 5. Kamieniec. Mapa magnetyczna z zaznaczonymi anomaliami omówionymi w tekście. Oprac. M. Przybyła

dipolowe (o biegunach zorientowanych inaczej niż wzdłuż osi N–S). Mogą być one wywołane obecnością obiektów lub czynności związanych z obróbką termiczną (piece, paleniska, żużle). Kilkadziesiąt metrów na południe od fosi grodziska widoczne jest skupienie tego typu anomalii (ryc. 5: 18) mogące odpowiadać zgrupowaniu pieców lub palenisk.

Odkryto również niezbyt liczne punktowe anomalie dodatnie. Ich źródłem bywają obiekty w typie jam osadowych lub palenisk. Jednak mogą one być wywołane również przez utwory naturalne, np. jamy zwierzęce i wykroty. Stosunkowo duża ich ilość na majdanie grodziska, jest prawdopodobnie związana z występującymi tu obiektami archeologicznym. Mniej liczne tego typu anomalie odkryto także po zewnętrznej stronie wału. Ich związek z działalnością ludzką jest mniej prawdopodobny.

Na majdanie grodu wystąpiły także strefy charakteryzujące się podwyższoną podatnością magnetyczną (ryc. 5: 4–6, 9–12). Zgrupowania takie często wywołane są przez działalność produkcyjną, głównie związaną z użytkowaniem ognia. Mogą również wyznaczać miejsce kumulacji warstwy kulturowej. Biorąc pod uwagę wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Kamieńcu

(Ablamowicz, 1991, s. 209) należy stwierdzić, że strefy 10, 11 i 12 występujące wzdłuż wału grodziska na jego majdanie związane są z pożarem któremu uległ wał i ewentualne towarzyszące mu konstrukcje. Z kolei mniejsze, izolowane strefy podwyższonej podatności (4–6, 9), ułożone w głębi majdanu można interpretować jako działalność produkcyjną. Na tym obszarze widoczna jest również anomalia liniowa 8 (ryc. 5: 8). Jej źródłem może być obiekt w typie rowka, np. budowla z rowkami fundamentowymi. Trzeba jednak zaznaczyć, że posiada ona niewielkie wartości i jej interpretacja jest niepewna. Z kolei w części majdanu przylegającej bezpośrednio do skarpy cypla odkryto duże, w przybliżeniu czworokątne anomalie dipolowe (ryc. 5: 1–3), które mogą być one wywołane istnieniem w tym miejscu silnie przepalonych struktur (budynków?). Podobna, ale znacznie mniejsza anomalia odkryta została bliżej centrum majdanu (ryc. 5: 7). Jej prostokątny kształt wskazuje, że może być ona spowodowana obecnością niewielkiej spalonej budowli lub dużego pieca/paleniska.

Niestety, trudno jednoznacznie wskazać anomalie które można połączyć z obiektami związanymi z obróbką brązu, odkrytymi podczas badań wykopaliskowych. Miały one formę kolistych bruków

wykonanych z kamieni wapiennych, noszących ślady przepalenia. Ponieważ wapień jest skałą niemagnetyczną, anomalia jaka towarzyszy takiemu obiektowi będzie miała prawdopodobnie charakter punktowej anomalii podwyższonej podatności magnetycznej lub też (jeśli przepalenie jest bardzo intensywne) – odwróconej anomalii dipolowej. Dobrze czytelne były natomiast anomalie związane z wykopami archeologicznymi, zwłaszcza w pobliżu wału w północnej części jego przebiegu (ryc. 4–5). Ich dipolowy charakter często spowodowany jest zapewne zasypaniem ich wydobytą z głębszych warstw spalenizną. Na majdanie grodziska można wskazać również słabo czytelną anomalię liniową (ryc. 5: 21). Trudno jednak określić jej źródło. Może być wywołana na przykład istnieniem ciągu komunikacyjnego (ścieżki).

Wał otaczający grodzisko nie był źródłem czytelnej anomalii. Wzdłuż wewnętrznej ściany południowego odcinka wału bardzo dobrze widoczna jest natomiast liniowa anomalia podwyższonej podatności magnetycznej (ryc. 5: 13). Jest ona prawdopodobnie kumulacją w tym miejscu spalenizny powstałej wskutek pożaru grodu. Możliwe również, że w miejscu tym istniała ściana drewniana która uległa spaleni.

Natomiast bardzo dobrze manifestuje się anomalia odpowiadająca przebiegowi fosy (ryc. 5: 14–15). Tego typu obiekty często charakteryzują się podwyższoną podatnością magnetyczną, a w przypadku Kamieńca mogło na to wpłynąć skumulowanie warstwy popożarowej. Szerokość anomalii (14) odpowiada w przybliżeniu szerokości fosy znanej z badań wykopaliskowych – 9 m, natomiast w północnej części jest ona wyraźnie szersza (15). Mogło to być wynikiem poszerzenia fosy lub też istniała tu jakaś spalona konstrukcja poprzedzająca fosę.

Badaniami objęto również widoczne w terenie lekkie wyniesienie terenu, przebiegające równoległe około 60–70 m na wschód od znanego wału i fosy. Badania magnetyczne nie wykryły w tym miejscu anomalii odpowiadającej ewentualnemu wałowi, co nie rozstrzyga jednak ostatecznie o jego braku. Nie odkryto również anomalii która mogłaby odpowiadać ewentualnej fosie, co świadczy na niekorzyść tezy o istnieniu zewnętrznej linii fortyfikacji.

W południowo-wschodniej części badanego obszaru odkryto natomiast innego typu anomalie. Jedna z nich (ryc. 5: 16) ma kształt odwróconej litery L o wymiarach 25 × 20 m. Jej charakter świadczy, że może być ona wywołana przez obecność struktury w typie rowu lub spalonej konstrukcji. Anomalia ta otacza od wschodu i północny kolejną, czytelną anomalię liniową o podwyższonej podatności magnetycznej, tworzącą regularny okrąg o średnicy około 8 m. Interpretacja obu jest trudna. Nie można wykluczyć ich

nowożytniej lub współczesnej metryki. Na omawianym obszarze można wskazać również słabo czytelne anomalie liniowe, zarówno dodatnie jak i ujemne (ryc. 5: 19–20). Ich źródłem mogą być obiekty zabytkowe, ale również utwory naturalne lub zabiegi agrotechniczne.

Podsumowując wyniki przeprowadzonych badań należy stwierdzić, że udało się w całości rozpoznać przebieg fosy grodziska. Niestety wał grodziska nie stał się źródłem czytelnej anomalii jednak jego wewnętrzną ścianę wyznacza dobrze widoczna anomalia liniowa, która mogła być pozostałością po drewnianej ścianie (?). Natomiast na majdanie można wskazać tylko nieliczne anomalie, które można wiązać z obiektami archeologicznymi. Wywołane jest to zapewne z jednej strony z niekorzystnymi warunkami glebowymi (podłoże piaszczyste), z drugiej – obecnością stref podwyższonej podatności magnetycznej wywołanych pożarem. W głębi majdanu udało się wskazać pewną liczbę anomalii związanych ze strefami produkcyjnymi, obiektami osadowymi i, być może, relikdami budynków. Przeprowadzone badania magnetyczne nie potwierdziły w sposób wyraźny ewentualnych śladów osadnictwa na obszarze po zewnętrznej stronie obwałowań oraz nie odkryto śladów po zewnętrznej linii fortyfikacji.

Poza właściwym terenem osady kultury łużyckiej i średniowiecznego grodziska stwierdzono występowanie trudnych do interpretacji anomalii o nieustalonej chronologii.

## Literatura

Ablamowicz, D. (1990). Kamieniec, woj. Katowickie. *Silesia Antiqua*, 32, 234–240.

Ablamowicz, D. (1991). Chronologia grodziska w Kamieńcu gm. Zbroslawice, woj. Katowice. *Śląskie Prace Prahistoryczne*, 2, 207–217.

David, A., Linford, N., Linford, P. (2008). *Geophysical Survey in Archaeological Field Evaluation*. Swindon: English Heritage.

Michnik, M., Zdaniewicz, R. (2014). *Przeszłość powiatu gliwickiego. Vademecum archeologiczne*. Gliwice: Muzeum w Gliwicach.

Misiewicz, K. (2006). *Geofizyka archeologiczna*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Szydłowski, J. (1964). Badania wykopaliskowe w Kamieńcu, pow. Gliwice. *Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego*, 57, 50–55.

M. Michnik, M. Przybyła, R. Zdaniewicz

## Non-intrusive fieldwork on site 2 at Kamieniec, Tarnowskie Góry district

### Abstract

A geophysical survey was made in 2015 on site 2 at Kamieniec (AZP 95–45) located on an elevated promontory rising above the valley of the Drama River. The site had been investigated with some breaks between 1957 and 1988. The archaeological fieldwork identified an open settlement of the Lusatian Culture (ca. 7<sup>th</sup>–5<sup>th</sup> c. BC) and a hill-fort from the tribal period (7<sup>th</sup>/8<sup>th</sup>–9<sup>th</sup> c.). The geophysical survey was prompted by threat to the site from erosion processes and agriculture, also, by the limited extent to which the site had been investigated. The fieldwork covered an area of 1.3072 ha, enabling the recognition of building layout within the hill-fort and in the outside the stronghold, possibly the site of an early medieval satellite settlement, or containing prehistoric features. The study helped recognizing the full itinerary of the moat encircling the hill-fort. Inside the hill-fort very few anomalies were detected possibly corresponding to the presence of buried archaeological features. Some might be associated with production zones or with settlement features (relics of buildings). No evidence was found of traces of occupation outside the hill-fort fortifications.

### KEY WORDS

- non-intrusive studies
- open settlement
- hill-fort
- Lusatian Culture
- early medieval
- Kamieniec





Kronika

ronika

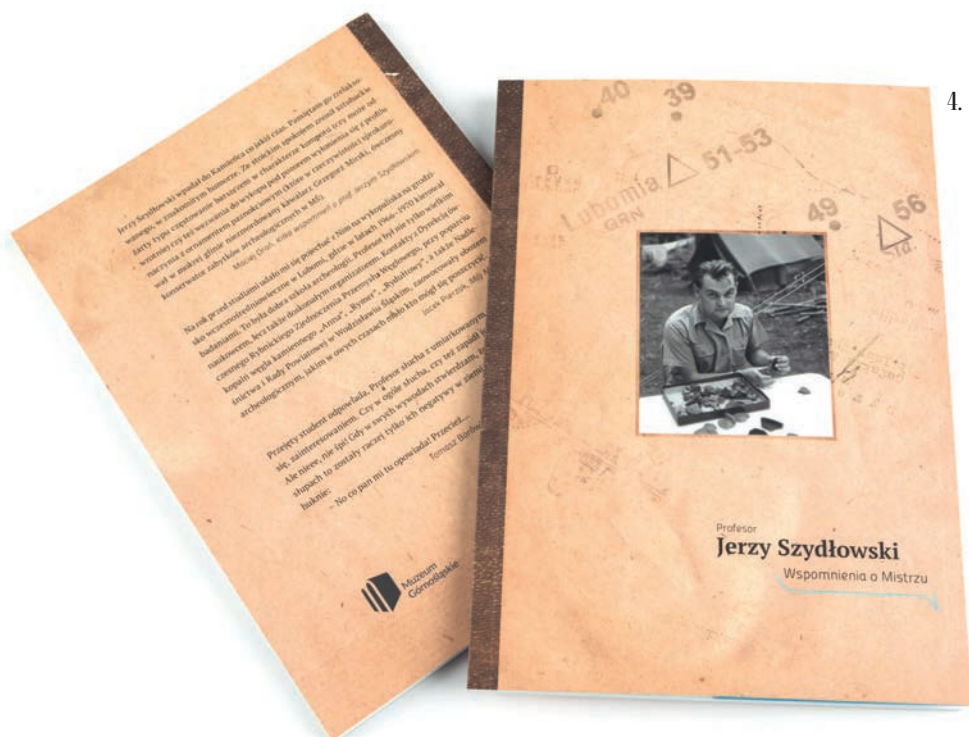


Ryc. 1. Uroczyste wręczenie dr Elżbiecie Szydłowskiej Złotej Odznaki Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich i honorowego członkostwa przez Radosława Zdaniewicza, prezesa Oddziału Górnoszląskiego SNAP. Fot. J. Soida

Ryc. 2. Wernisaż wystawy Archeologiczne odkrywanie Górnego Śląska. Profesor Jerzy Szydłowski – sylwetka Mistrza w Muzeum Górnoszląskim w Bytomiu przyciągnął tłumy zwiedzających. Fot. W. Szoltys

Ryc. 3. Sala edukacyjna Odkryj w sobie archeologa cieszyła się powodzeniem nie tylko najmłodszych. Fot. W. Szoltys

Ryc. 4. Profesor Jerzy Szydłowski. Wspomnienia o Mistrzu – publikacja towarzysząca wystawie. Fot. W. Szoltys



## Obchody 20. rocznicy śmierci profesora Jerzego Szydłowskiego

W 2017 roku minęło 20 lat od śmierci profesora Jerzego Szydłowskiego<sup>1</sup> – archeologa, badacza, muzealnika, organizatora, dydaktyka, promotora, społecznika, popularyzatora, autora ponad 160 publikacji<sup>2</sup>, członka wielu polskich i zagranicznych stowarzyszeń naukowych, członka-założyciela Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich, a w latach 1989–1996 prezesa Oddziału Katowickiego. Jerzy Szydłowski to jedyny jak dotąd profesor archeologii, który urodził się i działał na Górnym Śląsku, przez całe życie zajmując się badaniem tego regionu. Znaczna część jego osiągnięć naukowych miała także charakter ponadregionalny (Gediga, 2017). *Szczególnie interesowały go początki średniowiecza – wczesne średniowiecze, a właściwie przełom okresu rzymskiego i wczesnego średniowiecza. I w tym kontekście rola Bramy Morawskiej* (Borówka, 2017). Profesor Szydłowski przez niemal dwie dekady związany był z Działem Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu (od 1955 do 1973 roku), następnie z Instytutem Historii Uniwersytetu Śląskiego (od 1973 do śmierci), a w 1985 roku objął dodatkowo funkcję kierownika nowotworzonego w Muzeum Śląskim Działu Archeologii<sup>3</sup>.

Działalność organizatorska Jerzego Szydłowskiego była intensywna i zaowocowała szeregiem inicjatyw, których efekty obecne są w górnośląskiej sferze kulturalno-naukowej po dziś dzień. Wystarczy wskazać np. Muzeum w Wodzisławiu Śląskim, utworzone w 1971 roku dzięki jego

staraniom. Nie wszystkie jednak koncepty Profesora przetrwały próbę czasu, np. Zakład Archeologii w Instytucie Historii UŚ. Niektóre, czy jak utworzenie muzeum archeologicznego w Cieszynie, z powodu niesprzyjających okoliczności w ogóle nie doszły do skutku. Niewątpliwie jednak działalność naukowo-badawcza Profesora odcisnęła ślad w górnośląskiej archeologii, stając się zaczątkiem i kierunkiem projektów badawczych kolejnych pokoleń archeologów. Jerzy Szydłowski za swoje zasługi został odznaczony Krzyżem Oficerskim i Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski oraz Srebrnym Krzyżem Zasługi (Nowak (red.), 2007).

Rocznica śmierci Profesora stała się okazją do przypomnienia jego sylwetki. Dwoma najważniejszymi punktami jej obchodów były sesja naukowa i wystawa czasowa.

Sesja *Archeologia górnośląska w 20-lecie śmierci prof. Jerzego Szydłowskiego*<sup>4</sup>, której organizatorami były Instytut Historii UŚ, Oddział Górnośląski SNAP, Muzeum Śląskie w Katowicach i Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, odbyła się 21 września 2017 roku w Instytucie Historii. Po jej otwarciu przez organizatorów prezes Oddziału Górnośląskiego SNAP Radosław Zdaniewicz wręczył dr Elżbiecie Szydłowskiej Złotą Odznakę Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich i dyplom honorowego członka Stowarzyszenia (ryc. 1). Sesja składała się z dwóch bloków: *Profesor*

1 Wspomnienia pośmiertne i nekrologi napisali: Bogusław Gediga (1997a; 1997b), Lech Szaraniec (1997a; 1997b; 1998) i Edelgarda M. Foltyn (1997). 22 stycznia 1998 roku odbyło się posiedzenie Komisji Archeologicznej Oddziału Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu, poświęcone uczczeniu pamięci profesora (Ablamowicz, 1998), a w 10. rocznicę jego śmierci w *Roczniku Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia* nr 17 ukazał się tekst Dominika Ablamowicza i Izabelli Wójcik-Kühnel (2007).

2 Listę publikacji naukowych J. Szydłowskiego znaleźć można w: Ablamowicz, Wójcik-Kühnel (2007).

3 O muzealnej działalności profesora piszą m.in. Badura, Ablamowicz, Kurgan-Przybylska (w druku).

4 Wystąpienia ukażą się w formie artykułów w przygotowywanej przez Instytut Historii UŚ i Muzeum Górnośląskie – monografii.

Jerzy Szydłowski – archeolog Górnego Śląska oraz *Po śladach profesora Szydłowskiego – współczesne badania na stanowiskach Górnego Śląska*. Zainaugurowało ją wystąpienie prof. dr. hab. Bogusława Gedigi *Wspomnienie o Jerzym Szydłowskim*. Kolejne referaty dotyczyły działalności Profesora na różnych polach – muzealnym, konserwatorskim, naukowym. W drugiej części wystąpienia odnosiły się do badań i odkryć archeologicznych, będących swoistą kontynuacją badań i odkryć Profesora. Omawiano badania i nowe interpretacje odkryć na takich stanowiskach, jak: Lubomia, Międzywiecie, Ogrodzieniec i Bytom.

Tego samego dnia po południu w Muzeum Górnośląskim odbył się wernisaż wystawy pt. *Archeologiczne odkrywanie Górnego Śląska. Profesor Jerzy Szydłowski – sylwetka Mistrza*. Ideą scenariusza wystawy autorstwa Beaty Badury z Działu Archeologii MGB było przedstawienie sylwetki Profesora oraz jego odkryć, a mottem – cytat ze wspomnień dr Urszuli Zgorzelskiej (2017): *Wiedza o przeszłości miała dla niego wymiar praktyczny, służyła odkrywaniu przeszłości i rozumieniu dziejów – w tym najbardziej Śląska*. Narratorem był sam Jerzy Szydłowski (poprzez cytaty z jego publikacji) oraz osoby, które podzieliły się swoimi wspomnieniami w książce towarzyszącej wystawie. Wystawa, jak pisał Łukasz Karkoszka (2017) w prasowej recenzji wystawy, to *fascynująca podróż w przeszłość i okazja do zobaczenia archeologicznych perełek Śląska*. Dzięki uprzejmości rodziny Profesora, szczególnie jego żony dr Elżbiety Szydłowskiej z domu Dobrzańskiej, która wypożyczyła rodzinne pamiątki – fotografie, dokumenty i przedmioty osobiste, takie jak fajka, zegarek, pióro i maszyna do pisania – możliwe stało się pokazanie sylwetki Profesora także z tej nie naukowej, a bardziej ludzkiej strony – jako męża, ojca i kolegi.

Pierwsza sala była swego rodzaju izbą pamięci (ryc. 2), natomiast kolejne prezentowały zabytki archeologiczne odkryte w czasie badań archeologicznych sztandarowych stanowisk – wczesnośredniowiecznych grodzisk w Lubomi, Międzywiciu i Kamieńcu, cmentarzyska brytualnego kultury łużyckiej w Przeczycach, cmentarzyska warstwowego z okresu wpływów rzymskich w Olsztynie k. Częstochowy i osady z późnej starożytności w Choruli. Nie zabrakło eksponatów z Bytomia – średniowiecznego miasta i grodziska wczesnośredniowiecznego na wzgórzu św. Małgorzaty. Najcenniejszym eksponatem były datowane na lata 800–550 p.n.e. unikatowe multanki odkryte w grobie szamana na cmentarzysku kultury łużyckiej w Przeczycach. Na ekspozycji nie mogło zabraknąć zabytków z Lubomi, udoświadczonych przez Muzeum w Wodzisławiu Śląskim. Wśród nich były wczesnośredniowieczne naczynia gliniane i przedmioty żelazne, w tym

dość rzadkie znalezisko – żelazna piła. Wernisaż uświetnił pokaz grupy rekonstrukcji historycznej Gołęszycka Drużyna Dąb z Katowic, której członkowie zainscenizowali walkę wojów.

Dużym powodzeniem nie tylko wśród najmłodszych cieszyła się specjalna sala edukacyjna *Odkryj w sobie archeologa*, gdzie odbywały się warsztaty dla dzieci i zainteresowani mogli zapoznać się z tajnikami pracy archeologa – eksploracją, dokumentowaniem i konserwacją zabytków (ryc. 3).

Wystawie towarzyszyła publikacja *Profesor Jerzy Szydłowski. Wspomnienia o Mistrzu* pod red. Beaty Badury, wydana przez MGB i Oddział Górnośląski SNAP (ryc. 4). Książka wyjątkowa, bo ukazująca Jerzego Szydłowskiego przez pryzmat wspomnień ludzi, którzy mieli przyjemność poznać go osobiście. Jego przyjaciół, współpracowników i studentów: Bogusława Gedigi, Piotra Boronia, Urszuli Zgorzelskiej, Macieja Dronia, Tadeusza Kopoczka, Doroty Podymy, Jacka Pierzaka i Tomasza Borówki. Całość zamknął rozdział prezentujący najciekawsze zabytki *Klucz do odkryć Mistrza* autorstwa Beaty Badury.

W obchody wpisał się również zorganizowany w Muzeum Górnośląskim cykliczny Międzynarodowy Dzień Archeologii, który w 2017 roku nosił tytuł „Śladami Jerzego Szydłowskiego”. W jego programie była m.in. wycieczka po miejscach badanych przez Profesora na bytomskiej starówce. 29 listopada<sup>5</sup> Beata Badura wygłosiła wykład *Magia archeologii – archeologia magii*, traktujący o symbolicznych zabytków odkrytych przez Jerzego Szydłowskiego – multanek i amuletu z grobu szamana z Przeczyc oraz trójnożnego naczynia z Olsztyna k. Częstochowy.

W 2021 roku, czeka nas 90. rocznica urodzin Mistrza, na pewno warto już teraz pomyśleć, w jaki sposób uhonorować jego dokonania.

## Literatura

Ablamowicz, D. (1998). Pamięci Profesora Jerzego Szydłowskiego. *Gazeta Uniwersytecka UŚ*, 6 (51) marzec 1998, <http://gazeta.us.edu.pl/node/197081> (dostęp 29.06.2019).

Ablamowicz, D., Wójcik-Kühnel, I. (2007). Pamięci Profesora Jerzego Szydłowskiego. *Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia*, 17, 9–42.

Badura, B. (red.). (2017). *Profesor Jerzy Szydłowski. Wspomnienia o Mistrzu*. Bytom: Muzeum Górnośląskie.

Badura, B., Ablamowicz, R., Kurgan-Przybylska, M. (w druku). *Profesor Jerzy Szydłowski – muzealnik*.

5 Termin wykładu wybrano celowo w okolicach dnia urodzin Profesora, które przypadają 25 listopada.

Borówka, T. (2017). Profesor Jerzy Szydłowski, archeolog z Górnego Śląska. *Dziennik Zachodni* 13.09.2017, <https://plus.dziennikzachodni.pl/profesor-jerzy-szydowski-archeolog-z-gornego-slaska/ar/12473463> (dostęp 24.06.2019).

Foltyn, E. M. (1997). Prof. dr hab. Jerzy Szydłowski (25. XI.1931–29.VII.1997). *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 8, 222–224.

Gediga, B. (1997a). Prof. dr hab. Jerzy Szydłowski. *Przeгляд Archeologiczny*, 45, 151.

Gediga, B. (1997b). Prof. dr hab. Jerzy Szydłowski (1931–1997). W: Tomczak, E. (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku* (15–18). Katowice: Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego.

Gediga, B. (2017). Jerzy Szydłowski – organizator górnośląskiego ośrodka archeologicznego. W: Badura B. (red.), *Profesor Jerzy Szydłowski. Wspomnienia o Mistrzu* (10–29). Bytom: Muzeum Górnośląskie.

Karkoszka, Ł. (2017). Skarb z grobu szamana, żelazna kłódka i wiaderko. *Gazeta Wyborcza* 25.10.2017, <http://katowice.wyborcza.pl/katowice/7,35018,22559560,skarb-z-grobu-szamana-zelazna-klodka-i-wiaderko-wystawa-archeologiczna.html> (dostęp 28.06.2019).

Nowak, O. (red.). (2007). Leksykon czeskich i polskich muzealników Górnego Śląska. Katowice: Stowarzyszenie Muzealników Polskich, Oddziały Opolski i Śląski.

Szaraniec, L. (1997a). Jerzy Szydłowski 1931–1997. Wspomnienie pośmiertne. *Ziemia Śląska*, 4, 699–701.

Szaraniec, L. (1997b). Prof. dr hab. Jerzy Szydłowski 1931–1997. Wspomnienie pośmiertne. *Sprawozdania Archeologiczne*, 45, 287–290.

Szaraniec, L. (1998). Prof. dr hab. Jerzy Szydłowski 1931–1997. *Śląskie Prace Prahistoryczne*, 5, 219–221.

Zgorzelska, U. (2017). Od poważnego Doktora do poważnego Profesora. W: Badura, B. (red.), *Profesor Jerzy Szydłowski. Wspomnienia o Mistrzu* (38–45). Bytom: Muzeum Górnośląskie.

Ryc 1. Część ekspozycji poświęcona osadnictwu Gotów na Pomorzu.  
Fot. M. Michnik



Ryc 2. Rekonstrukcja pochówku zbiorowego z Masłomęcza.  
Fot. M. Michnik



Ryc 3. Sala prezentująca rekonstrukcję stroju.  
Fot. M. Michnik



## „Goci. Barbarzyńscy zdobywcy Europy” ekspozycja czasowa w Muzeum w Gliwicach

W listopadzie 2017 roku w zabytkowych wnętrzach Willi Caro siedziby Muzeum w Gliwicach otwarto wystawę czasową pt. „Goci. Barbarzyńscy zdobywcy Europy”, przygotowaną przez Monikę Michnik i Radosława Zdaniewicza, pracowników działu archeologii.

Celem wystawy było zaprezentowanie mieszkańcom regionu kultury germańskich Gotów identyfikowanych na obszarze Polski z tzw. kulturą wielbarską.

Ekspozycję przygotowano w oparciu o wyniki badań wykopaliskowych, najnowsze publikacje naukowe, rekonstrukcje i prezentacje, ale przede wszystkim o zabytki pozyskane na stanowiskach archeologicznych.

Trzy sale wystawiennicze zaaranżowano tak, by prowadzić zwiedzających tropem wędrówki Gotów. A ich historia to przede wszystkim dzieje przemarszu przez Europę trwającego od I do VI wieku, a w niektórych regionach nawet do VIII stulecia.

Plemiona gockie osiadłe na mitycznej wyspie Skandza w I wieku wyruszyły w poszukiwaniu „krajny słońca i bogactwa” legendarnej Gothiskandzy ku wybrzeżom Bałtyku osiedlając się na Pomorzu Środkowym po północną część Wielkopolski. W 2. połowie II wieku podjęły kolejną wyprawę w kierunku stepów nadczarnomorskich, nie jako „po drodze” tworząc centrum osadnicze na Lubelszczyźnie i w Kotlinie Hrubieszowskiej. Nad Morzem Czarnym Goci podzielili się na dwa odłamy – Ostrogotów i Wizygotów. To tutaj ich stabilne osadnictwo zostało zachwiane dopiero przez Hunów połowie IV wieku. I znów zaczęła się kolejna wędrówka tym razem na tereny Cesarstwa Rzymskiego nad Dniestr i Dunaj. To właśnie wojska wizygockie dowodzone przez Alaryka doprowadziły do zdobycia i złupienia Rzymu w 410 roku

i nie jako zakończenie oficjalnej historii antycznej Europy. Jednak Goci zafascynowani strukturą polityczną, gospodarczą i nową religią Imperium Romanum założyli swoje państwa: Ostrogoci w Italii ze stolicą w Rawennie, Wizygoci w Akwitanii ze stolicą w Tuluzie, następnie w Hiszpanii ze stolicą w Toledo.

Warto podkreślić Goci byli jednym z ludów, który współtworzył cywilizację późnoantyczną, by ostatecznie doprowadzić do jej upadku i stworzenia na jej podwalinach nowego ładu europejskiego – państw wczesnośredniowiecznych.

Oczywiście ogrom problematyki gockiej na wystawie można było tylko zasygnalizować. W pierwszym module pt. „Na bursztynowym szlaku. Goci na Pomorzu” omówiono przybycie Gotów na południowe wybrzeża Bałtyku na przykładzie niezwykle bogato wyposażonych cmentarzysk, m.in. w Pruszczu Gdańskim (Pomorze Gdańskie), w Weklicach (Wysoczyzna Elbląska) czy w Odrach (Bory Tucholskie). Zwiedzający mogli zobaczyć niezwykle kunszt gockich rzemieślników manifestujący się przede wszystkim w biżuterii – koliach z paciorków szklanych lub bursztynowych, zapinkach i bransoletach srebrnych czy złotych, zdobionych filigranem, granulacją i niekiedy emalią. W grobach gockich brak jednak zabytków żelaznych – broni czy narzędzi, typowych dla cmentarzysk innych plemion germańskich. Wyjątek stanowiły ostrogi. Stąd widoczna różnica pomiędzy „bogatymi” grobami żeńskimi a „ubogimi” męskimi.

Ta niezwykle zasobność kultury wielbarskiej jest związana z pośrednictwem w handlu bursztynem. Dzięki niemu na ziemię Polski trafiały rzymskie monety oraz dobra luksusowe jak naczynia (głównie brązowe i srebrne, rzadziej szklane), misy terra sigillata, paciorki szklane, ozdoby i części uzbrojenia).



W kolejnym module pt. „Wielcy pośrednicy handlowi – masłomęcka stolica Gotów” pokazano fenomen rozwoju tej społeczności na podstawie pozostałości po obiektach mieszkalnych i produkcyjnych oraz poświadczonych kontaktach kulturowych zarówno z terenami położonymi nad Bałtykiem i nad Morzem Czarnym. Najważniejsze stanowiska odkryto w Masłomęczu (osada i cmentarzysko), w Gródku nad Bugiem oraz w Hrubieszowie. To z powodu praktykowania szokujących dla nas zwyczajów pogrzebowych (np. częstkowania zwłok, wtórnego otwierania grobów) stanowiska te stały się archeologiczną sensacją. W grobach znajdowały się naczynia, ozdoby wykonane ze złota, srebra i brązu, części stroju oraz grzebienie. Powszechnym wyposażeniem pochówków kobiet były szklane paciorki oraz amulety. Jeden z takich pochówków zbiorowych ze śladami rytualnych obrzędów przedstawiono na ekspozycji.

Opowieści o bogatej kulturze Gotów nie sposób przedstawić bez prezentacji wyglądu ich stroju, którego rekonstrukcja jest utrudniona z powodu rzadkiego zachowywania się tkanin. Na malarzkich wizerunkach i na manekinach można poznać efekty tych prób. Stosowany zwyczaj pogrzebowy spowodował, że tak samo trudno jest odtworzyć uzbrojenie gockich wojowników, znane jedynie z opisów i ikonografii, którego repliki również pokazano na ekspozycji.

Ponad siedem wieków historii Gotów odcisnęło wyraźne piętno na dziejach Europy. Pozostawili po sobie trwałą spuściznę archeologiczną w postaci osad, cmentarzysk i zabytków, ale również pomniki architektury czy dzieła sztuki wczesnośredniowiecznej. Dzieje Gotów są przyczynkiem do przedstawienia burzliwych czasów schyłku Cesarstwa Rzymskiego, okresu wędrówek ludów, a także początków kształtowania się Europy.

Zabytki, materiały ilustracyjne oraz dodatkowe eksponaty wystawiennicze prezentowane na gliwickiej ekspozycji pochodziły ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, Muzeum Miejskiego Wrocławia Oddział Muzeum Archeologiczne, Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Elblągu, Muzeum Zamojskiego w Zamościu, Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie, Masłomęckiego Stowarzyszenia „Wioska Gotów”, Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Centrum Kultury i Sportu w Pruszczu Gdańskim oraz prywatnych zbiorów.

## „Zaczęło się od ziarna... Historia roślin uprawnych”. O roślinach w Muzeum Śląskim

Na przełomie roku 2017 i 2018 w Muzeum Śląskim prezentowana była wystawa autorska pt. „Zaczęło się od ziarna... Historia roślin uprawnych”. Wystawa ta była pierwszą ekspozycją prezentowaną w odrestaurowanym budynku łaźni głównej, a jej otwarcie 9 września 2017 roku było jednym z elementów kończących drugi etap rewitalizacji pokopalnianych budynków.

Na powierzchni prawie 700 metrów kwadratowych zaprezentowano opowieść o świecie uzależnionym od roślin. Celem ekspozycji było przedstawienie głównie historii roślin uprawnych, w tym omówienie najważniejszych ośrodków pochodzenia roślin i początków rolnictwa, a następnie ukazanie zależności między pojawieniem się gatunków udomowionych i ich wpływem na losy ludzkości i rozwój cywilizacji. Miało to na celu zwrócenie uwagi na tak ważne zagadnienie, jakim jest towarzysząca nam roślinność, pobudzenie wrażliwości zwiedzających i wywołanie refleksji na temat niezbędności roślin w życiu człowieka, w historii czy rozwoju gospodarki oraz próby odpowiedzi na pytanie jak wyglądałby świat bez nich.

Wystawa była okazją do zaprezentowania działalności Działu Archeologii, a przede wszystkim funkcjonującej przy dziale Pracowni Bioarcheologii i tym samym przybliżenie zwiedzającym zagadnień związanych z badaniami archeobotanicznymi, sposobami i metodami poszukiwania i pozyskiwania informacji o roślinach użytkowanych w przeszłości.

Ważnym elementem ekspozycji były oryginalne, odnalezione w trakcie prowadzonych badań wykopaliskowych pozostałości roślin uprawnych i użytkowych. Dzięki uprzejmości instytucji współpracujących zaprezentowano jedne z najstarszych znalezisk roślin uprawnych nie tylko z regionu czy Polski ale również ze świata. Jednak pozostałości

roślin z różnych okresów to nie wszystko. Wokół nich zbudowano narrację, której głównym zadaniem było opowiedzenie o tym, jak rośliny wpływały na losy ludzkości. Uzupełnieniem ekspozycji i narracji były zabytki i artefakty nawiązujące do poszczególnych „historii roślinnych”.

Stworzona opowieść została zawarta w dziesięciu wątkach o różnej tematyce, jednak powiązanych ze sobą. Pierwsza strefa była częścią wprowadzającą. W drugiej zwiedzający poznawali świat mezolitycznych łowców-zbieraczy, by następnie przejść do świata rolników. Czwarty moduł przedstawiał najważniejsze ośrodki pochodzenia i udomowienia wybranych gatunków roślin, a kolejny mówił o tym jak te rośliny rozprzestrzeniły się na świecie. Jeden z wątków omawiał zjawisko rewolucji neolitycznej, która bardzo mocno wpłynęła na losy ludzkości i umożliwiła rozwój cywilizacji, co z kolei przedstawione zostało w kolejnej części ekspozycji, gdzie zaprezentowano pozostałości roślin użytkowanych w poszczególnych okresach, od neolitu do średniowiecza. W sposób bardzo syntetyczny przedstawiono historię ludzkości obejmującą ostatnie pięć wieków oraz współczesne problemy dotyczące rolnictwa. Układ wątków nie był przypadkowy, pozwalał uzyskać ciągłość narracji, bowiem każdy następny moduł związany był z poprzednim.

Ostatnim etapem wystawy było miejsce nazwane „Laboratorium” gdzie zwiedzający mogli samodzielnie poszukać i oznaczyć znalezione szczątki i zapoznać się z tajnikami pracy archeobotanika. W ten sposób wykreowano miejsce, w którym widz mógł nie tylko obejrzeć ekspozycję, ale również stać się jej aktywnym uczestnikiem.

Wystawa złożona była z dziesięciu modułów tematycznych, tym samym przestrzeń ekspozycyjna została podzielona zgodnie z założeniami wątków narracyjnych. Ścieżkę zwiedzania

wytaczała scenografia, w ten sposób zwiedzający prowadzeni byli intuicyjnie przez architekturę wystawy.

Scenografia została zaprojektowana w sposób funkcjonalny, atrakcyjny wizualnie i poznawczo, a skomponowana tak by ciekawić, intrygować i oddziaływać na emocje zwiedzającego. Poprzez dobrane z umiarem formy przekazu zachowana została klarowność i atrakcyjność stworzonej opowieści. Aby uniknąć monotoni zadbano o dynamikę narracji, a to udało się osiągnąć poprzez częste zmiany perspektywy, zróżnicowane ujęcia, przechodzenie od ogółu do szczegółu, od zdarzenia lub zjawiska do kontekstu, przedstawienie faktów z różnych punktów widzenia, a przede wszystkim przez łączenie różnych technik i technologii wystawienniczych.

Ważnym elementem scenografii były kolory. Zwiedzający przechodzili od przestrzeni najbardziej ciemnych, „zamkniętych” do coraz bardziej jasnych i otwartych. Kolorem bazowym był kolor grafitowy, który z każdym kolejnym modulem stawał się jaśniejszy, by w ostatniej strefie przejść w biel. Dodatkowo w każdym module tematycznym pojawiał się kolor definiujący przestrzeń.

Wystawa była autorskim pomysłem. Prace nad nią – od momentu koncepcji do realizacji – trwały kilka lat. Warte zaznaczenia jest to, że była to pierwsza w Polsce tego typu wystawa zarówno jeżeli chodzi o tematykę, jak i rodzaj prezentowanych materiałów. Uzupełnieniem wystawy była publikacja o tym samym tytule, wydana przez Muzeum Śląskie, która w założeniu stanowiła uzupełnienie i rozszerzenie treści prezentowanych na ekspozycji. Projekt wystawy przygotowała Fabryka Dekoracji. Opiekunem merytorycznym wystawy była prof. Maria Lityńska-Zajac z Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, oddział Kraków.

Wystawa cieszyła się dużą popularnością o czym świadczyły przede wszystkim opinie zwiedzających, zarówno te wypowiedziane, jak i pozostawione w księdze pamiątkowej.

Ekspozycja została doceniona również przez władze województwa i uznana za wydarzenie muzealne roku 2017, uzyskując nagrodę Marszałka województwa Śląskiego w kategorii „Wystawy”.

Ryc 1. Część wprowadzająca obejmująca dwa moduły tematyczne: „Wstęp” i „12 tysięcy lat temu”. Fot. A. Sady





Ryc 2. Część wystawy dotycząca wędrówek roślin, rewolucji neolitycznej oraz prezentująca znaleziska archeobotaniczne z różnych okresów. Wizualizacja. Projekt: Fabryka Dekoracji



Ryc 3. Część ekspozycji poświęcona ośrodkom pochodzenia roślin uprawnych pt. „Każdy ma swoją ojczyznę”. Fot. A. Sady



Ryc 4. Moduł omawiający ważniejsze wydarzenia w historii ludzkości związane z czterema wybranymi roślinami: herbatą, ziemniakiem, kauczukowcem i trzcina cukrową. Fot. A. Sady

Ryc. 1. Okładka wydawnictwa.  
Projekt L. Węglorz



# Publikacja „Odrzuceni przez społeczeństwo. Cmentarz z końca XV/ 1. połowy XVI wieku odkryty przy ul. Dworcowej w Gliwicach” autorstwa J. Pierzaka, Ł. Obtulowicza, H. Głęba i J. Wróbla

Ostatnie lata przyniosły w Gliwicach liczne odkrycia archeologiczne dzięki którym wiedza na temat funkcjonowania miasta komunalnego i tym samym życia jego mieszkańców znacznie się poszerzyła. Wśród dotychczas rozpoznanych wykopaliskowo ważnych elementów miasta (rynek, ulice i place, system obronny) odkrycie cmentarza przy ul. Dworcowej (w trakcie wyburzeń towarzyszących budowie Drogowej Trasy Średnicowej) było jedną z największych niespodzianek. Brak wzmianek w źródłach historycznych czy też kartograficznych, brak lokalizacji przy kościele bądź kapliczce sugerowały, że odsłonięta nekropolia będzie czymś niezwykłym. Już to zapowiadało, że mamy do czynienia z celowym zabiegiem współczesnych, którzy nieprzypadkowo wymazali to miejsce z pamięci potomnych. Potwierdziły to pierwsze informacje o celowym bezczeszczeniu zwłok czy też o zabiegach antywampirycznych, a nawet o samych „wampirach” pochowanych na tej nekropolii.

Wydana w 2019 roku przez Muzeum w Gliwicach książka pt. „Odrzuceni przez społeczeństwo. Cmentarz z końca XV/ 1. połowy XVI wieku odkryty przy ul. Dworcowej w Gliwicach” autorstwa Jacka Pierzaka, Łukasza Obtulowicza, Henryka Głęba i Jarosława Wróbla przybliży rzadko odkrywany aspekt kultury funeralnej późnego średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych. Przedstawione w niej wyniki badań archeologicznych i antropologicznych przeprowadzonych w 2013 roku wraz z obszernym komentarzem są jednym z nielicznych opracowań tego tematu dostępnych w naszej literaturze.

Położony na rozstaju dróg, prawdopodobnie w bliskim sąsiedztwie miejsca kaźni (szubienicy?), na nie poświęconej ziemi bez bliskości kościoła czy kaplicy cmentarz był miejscem pochówku osób wykluczonych ze społeczności, nie tylko przestępców, lecz także samobójców, nieochrzczonych

dzieci, ludzi nieposiadających obywatelstwa miejskiego, osób chorych umysłowo – słowem tych wszystkich, którzy żyli poza usankcjonowanymi i sformalizowanymi normami prawnymi czy religijnymi.

Kolejne zagadnienie, stosunkowo od niedawna wchodzące w zakres zainteresowań archeologów, które poznajemy dzięki wydawnictwu, dotyczy miejsc straceń oraz sposobów egzekucji wyroków prawnych. Warto pamiętać, że różnego rodzaju urzędzenia penitencjarne, w tym szubienice, były istotnym elementem krajobrazu wielu miast średniowiecznych i nowożytnych, zarówno tych dużych, jak i mniejszych ośrodków.

Przygotowana publikacja w znaczący sposób poszerza wiedzę o minionych czasach. Kolejny raz badania archeologiczne w Gliwicach przyniosły zaskakujące odkrycia. Gdy wydawało się już, że gwałtowna rozbudowa miasta w XIX i XX wieku całkowicie zniszczyła ślady jego materialnego dziedzictwa, to nowe znaleziska pozwoliły nam dotknąć przeszłości i wzbogacić naszą wiedzę o mieszczańskie społeczności czasów przedindustrialnych.



*mgr Beata Badura*  
Muzeum Górnośląskie w Bytomiu  
Dział Archeologii  
b.badura@muzeum.bytom.pl

*mgr Bożena Chorąży*  
Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej  
Dział Archeologii  
bozena.chorazy@muzeum.bielsko.pl

*dr Bogusław Chorąży*  
Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej  
Dział Archeologii  
boguslaw.chorazy@muzeum.bielsko.pl

*mgr Dariusz Goiński*  
Firma archeologiczna Arch-Artem  
d.goiński@wp.pl

*mgr Lidia Kamyszek*  
Instytut Archeologii i Etnologii PAN  
Zespół Archeologicznych Badań Ratowniczych  
przy Ośrodku Badań nad Kulturą Późnego  
Antyku i Wczesnego Średniowiecza  
lka@arch.pan.wroc.pl

*mgr Paweł Lewicki*  
Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau  
w Oświęcimiu  
pawel.lewicki13@gmail.com

*mgr Radosław Liwoch*  
Muzeum Archeologiczne w Krakowie  
radliw@interia.pl

*mgr Wojciech Łonak*  
Działalność usługowa – Nadzory archeologiczne  
lonak@interia.pl

*mgr Monika Michnik*  
Muzeum w Gliwicach  
Dział Archeologii  
mmichnik@muzeum.gliwice.pl

*mgr Iwona Młodkowska-Przepiórowska*  
Usługi Archeologiczno-Konserwatorskie  
tylin13@op.pl

*mgr Martyna Niemczyk*  
Badacz niezależny  
niemczyk.martyna.mn@gmail.com

*dr Aleksandra Pankiewicz*  
Uniwersytetu Wrocławski  
Instytut Archeologii  
aleksandra.pankiewicz@uwr.edu.pl

*mgr Marcin M. Przybyła*  
„Dolmen” s.c.  
megzyk@poczta.onet.pl

*mgr Agata Sady-Bugajska*  
Muzeum Śląskie  
Dział Archeologii  
sadyagata@o2.pl

*dr Magdalena Sudół-Procyk*  
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu  
Wydział Nauk Historycznych  
Instytut Archeologii  
sudol@umk.pl

*dr Dawid Sych*  
Badacz niezależny  
dawid.sych@gmail.com

*mgr Błażej Targaczewski*  
Badacz niezależny.  
targaczewski.b@gmail.com

*mgr Romuald Turakiewicz*  
Muzeum w Raciborzu  
Dział Archeologii  
rturakiewicz@interia.pl

*mgr Piotr Wroniecki*  
Uniwersytet Warszawski  
Wydział Archeologii  
Piotr.wroniecki@gmail.com

*mgr Radosław Zdaniewicz*  
Górnośląska Pracownia Archeologiczna  
gparcheolog@gmail.com

*dr Leszek Żygadło*  
Instytut Archeologii i Etnologii PAN  
Zespół Archeologicznych Badań Ratowniczych  
przy Ośrodku Badań nad Kulturą Późnego  
Antyku i Wczesnego Średniowiecza  
lzy@arch.pan.wroc.pl





 Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków  
w Katowicach